ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 5 (1) қаңтар-наурыз 2018
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми
журнал

2018, № 5 (1)

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

электронный научный журнал

2018, № 5 (1)

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

electronic scientific journal

2018, № 5 (1)

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы
Редакциялық алқа:

Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Казахстан)

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусеитова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БжҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы
Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәліққызы
Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы
Жауапты хатшы:
Раушан Жәлиқызы
Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович
Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожахметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна
Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна
Редактор:
Кубеев Рустем Джаулыбайулы
Ответственный секретарь:
Раушан Жәлиқызы
Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:
Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich
Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:
Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna
Scientific Editor:
Kozybayeva Makhabbat Malikovna
Editor:
Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich
Executive Secretary
Raushan Zhalikyzy
Technical secretary:
Khumarzakh Altynbek

Ahmetzhanova A.T., Tasylova N.A.

THE ROLE OF THE MEDIA IN SPIRITUAL REVIVAL KAZAKH PEOPLE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract. The authors show the position of the Kazakh intelligentsia - publishers known in the early twentieth century the media, editors and authors of the magazine "Aikap" and the newspaper "Kazakh", on the spiritual revival of the Kazakh people in the imperial period of development of Kazakhstan. Outlined the main themes of publication media: public opinion, issues provoking debate and controversy, artworks of world and national figures, research of scholars on the history, culture, economy and prospects for the political development of the Kazakh territory, and articles that promote the idea of freedom.

Key words. media, spiritual development, Alash, "Aikap", "Kazakh", the Kazakh people, the problems.

Аңдатпа. Мақалада авторлар XX ғасырдың басында танымал болған қазақ зиялыларының Қазақстанның империялық кезеңіндегі рухани жандану мәселесінде БАҚ, «Айқап» журналы және «Қазақ» газеті редакторлары мен авторларының көз-қарасын көрсетеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының жарияланған негізгі тақырыптары белгіленген, олар: талас-тартыс тудырған көпшіліктің пікірі, әлемдік және ұлттық қоғам қайраткерлерінің шығармалары, ғалымдардың тарих, мәдениет, экономика мен қазақ өлкесінің саяси даму келешегі жайлы зерттеулері, сонымен қоса, бостандық идеяларын насихаттайтын мақалалар.

Түйін сөздер. БАҚ, рухани даму, Алаш, «Айқап», «Қазақ», қазақ халқы, проблемалар.

Аннотация. В статье авторы показывают позиции казахской интеллигенции - издателей известных в начале XX века СМИ, редакторов и авторов журнала «Айқап» и газеты «Қазақ», по вопросу духовного возрождения казахского народа. Обозначены основные темы публикации средств массовой информации: мнения общественности, вызывавшие дискуссии и разногласия, произведения мировых и национальных деятелей, исследования ученых по истории, культуре, экономике и перспективах политического развития казахского края, также статьи, пропагандирующие свободолюбивые идеи.

Ключевые слова. СМИ, духовное развитие, Алаш, «Айкап», «Қазақ», казахский народ, проблемы.

Introduction

The media at all times played an important role in the spiritual development of the nation. At the beginning of the last century, the state of the population of Kazakhstan-the outskirts of tsarist Russia, was depressing, since in the nineteenth and early twentieth centuries, the new policies of the Russian Empire led the impoverishment of the nation, and to stagnation of cultural development. Thanks to the revolutions in Russia, firstly in the first years 1905-1907, then in February 1917, an opportunity appeared to enter the historical arena of patriotic personalities who gave all their knowledge, strength and life for the spiritual renewal of their native people. In Kazakhstan there are Ahmet Baytursynov, Alikhan Bukeikhanov, Mukhamedzhan Seralin, Myrzhakyp Dulatov, Bakytzhan Karataev, Mustafa Shokay, Smagul Sadvokasov, MagzhanZhumabaev, TelzhanShonanov and many others. For the most part, they are known as state and public figures, educators, poets, publicists, scientists, reformers, media organizers.

The mass media and the Alash intelligentsia

Spiritual leader of the Kazakh people Ahmet Baitursynov, speaking at the first All-Union Turkic Congress in 1926, noted: "... before the revolution of 1905, we were not allowed to print anything in our native language to the Cossacks (in the text). Only after this revolution brochures, magazines, newspapers, textbooks began to appear in the Kazakh language. Next to this was work on the study of the nature of the Kazakh language from the phonetic and grammatical side .... We Cossacks, from the very beginning of the appearance of their printed word, began to stick to their principle, than others. We always had in mind the popular masses and tried to ensure that the works of the press were fully accessible to all - the more or less literate Cossacks, and through them illiterate. We tried to ensure that every thought thrown into the population could be picked up by everyone in order to generate in the mass interest in knowledge and charge it with consciousness for a correct understanding of the surrounding reality "

Also, Ahmet Baytursynov and his supporters believed that the newspaper was for the people "eyes, ears, soul and heart" [2], therefore at the beginning of the 20th century considerable efforts were made to publish newspapers and magazines in their native language. So, in 1907 several issues of "Kazakh Gazeti", "Serke" and "Dala" were published, but the tsarist government closed them. The initiators and organizers were J. Andreev, E. Imanbaev, M. Dulatov, H. Ibrahimov [3, p.174-175]. Later other newspapers were published, more significant and with a longer period of activity. Since 1911, the first magazine with the original name "Aykap", a socio-political and artistic-literary direction began to be published in Troitsk. The editor was Mukhamedzhan Seralin-writer, journalist. There were 88 issues. In his address to the readers of the magazine, in the first issue, for 1911 he wrote that newspapers and

journals are certainly necessary for the people. On the level of development, he is judged by the extent to which newspapers, magazines and books are distributed among them. Further explained, in spite of the fact that the government has already closed several newspapers, he hopes for the support of his native people and prepares the issue of a small magazine "Aykap". The publication was published once a month with an approved program for the publication of materials: external news, news and examples from the lives of Muslims, satires, books, advice on science, letters from readers and various things. Materials were accepted in Kazakh, Nogai, Russian and Turkish. M. Seralin explained the name of the magazine. Muhamedjan Seralin explains why the magazine was called "Aykap", so there are many opportunities for doing important things in life, but we do not always use them. Understanding is coming after, and we begin to doubt and upset why I did not act then. Therefore, he calls on the Kazakh population to act now, then not to regret "kap" - "oh," what I did not do when I had all the conditions for accomplishing a particular mission [3].

As noted by scholars, journalists, philologists, political scientists and historians, the publication gathered famous personalities who radiated for the future of their native people. Therefore, on its pages it was possible to find answers to questions concerning common culture, language, literature, ethnography. The editor of the magazine found opportunities, according to the authors of the works, to publish both scholarly research of scientists and problematic ones, as well as orders and instructions from the government, the observance of which was difficult for the Kazakh people. Printed in the journal positions of the public, which provoked debate and disagreement.For example, well-known disputes about the land, where the position of the Alashian intelligentsia-publishers of the newspaper "Kazakh" and the employees of the magazine " Aykap" was reflected.

According to the researchers, the magazine "Aykap" as one of the well-known media in the early twentieth century, played a significant role in the cultural and educational development of the Kazakh people. To the deep regret of numerous readers, due to financial problems, the magazine closed in 1915. The intensification of oppression of Kazakhs by tsarist Russia aroused discontent of local, Islam-prone population, especially spiritual ministers - mullahs, Ishans and Kazi, as the most literate and conscious part of it. They bravely opposed the activities of the imperial administration, believing that they lead to spiritual poverty of the people, hinder the preservation and development of traditional religion, national culture and native language. Therefore, the great success of the "Muslim movement was the development of the periodical press in the languages of the Turkic peoples. Only in the Tatar language were published more than 50 printed editions. These are the newspapers: Ulfat, Vakhyt, Yuldyz, Millet and others. In 1907, as an annex to the Tatar newspaper published by Ibragimov in St. Petersburg, two issues of the Kazakh newspaper Ulfat and Serke appeared, in which M. Dulatov's poem addressed to Kazakh youth was printed and a small article "Our goal" for signature "argyn". The appearance of these publications made a stir in the ruling circles of tsarism "[4, p. 49-50]. On the pages of Tatar publications published articles and materials revealing the state of the Turkic peoples within the imperial Russia and the call for unity of the Turks. Also, materials were published on the opening of schools, the publication of newspapers and magazines in their native language, on the equality of peoples, on freedom of religion. It is known that in the consolidation of a pleiad of outstanding people of the early twentieth century, an enormous role was played by the newspaper "Kazakh" (1913-1918), where all the problems of the Kazakh society of that time were covered. In one of the issues of the newspaper, the editor-in-chief and ideological inspirer of Kazakhs, Ahmet Baitursynov, wrote that the main goal of the newspaper was "to protect the interests of the masses, to promote the spread of science and culture among the Kazakhs, to introduce the life and achievements of other peoples." The circular order dated December 9, 1905, No. 14508, Governor-General of the StepnoyKrai of Sukhomlinov, stated that A. Baytursynov had received permission to issue a weekly newspaper "Kazakh" (Kirghiz) in the Kazakh language in Orenburg [5, p.542-543]. It was prescribed to publish it according to the following program: directions and government orders; the work of the State Duma and the State Council; external and internal issues; history and way of life of Kazakhs; ethics, history, ethnography and culture; public education; hygiene, medicine and veterinary medicine; local chronicle and others.

The mass media representatives paid special attention to the issues of the spiritual development of the Kazakh people. The pages of the newspaper printed literary works of eminent authors: M.Yu. Lermontov, L.N. Tolstoy, V.G. Korolenko, A. Baytursynov, M. Dulatov, E. Bukeikhanov, etc. Studies of scholars on the history and culture of the Kazakh people were published, as well as articles promoting freedom-loving ideas and revealing the problems of educating, enlightment, upbridging and strengthening the health of the population of the region. For example: "Zhazumuselei", "TilYar", "Karyq Mysal "," Belim Zharysy "," Bas Yosu "," Yeginyegu "," Aura zaiynan "(Ahmet Baitursynov)," Ruhani Madeniet Karaulynan"," Without aura "," Ashyat hut "," Kara kipsyshak kobylandy "(Alikhan Bukeykhanov)," Oyan, Kazaq"," Zhazu zhoninde "," Elim-ai "," Shukyrt "," Okushylarga zhardem"(MyrzhakypDulatov)," Tamyr dari kaqynda " , "Zhukpaly auru", (KhalelDosmukhamedov) and others. The main publications on the pages of the newspaper "Kazakh" were subject to the idea of independence of the Kazakh people, which was inconceivable without raising the cultural status of the population. Therefore, the Alashic intelligentsia called upon its readers "... to strive for education and a common culture with all the resources and tools;

for this ... the first thing to do is to develop literature in the native language "[6]. A significant place in the newspaper "Kazakh" was occupied by the authors' research devoted to the problems of history, religion and literature, works on the modernization of the Kazakh language and writing. For example, "Kazakh Tarihi", "Din Talasy", "Kazakh", "Kazah zhayy", "Belim Zharysy", "Oryshsha okushylar", "Kalyn mal alu", "Alashty talents of azamatyn", "Tyrik tilinin uly galymy V. V.Radlov"," Zhazu maselesi "," Emlet Turasynda ", etc. Many issues related to education, science, and the development of the Kazakh language have not lost their significance at the present time. For example, the President of the Republic of Kazakhstan NA.Nazarbayev in his message to the people of Kazakhstan "Kazakhstan" Strategy - 2050 ". The new political course of the state "stressed that:" Responsible language policy is one of the main consolidating factors of the Kazakh nation. The Kazakh language is our spiritual core. Our task is to develop it, actively using it in all spheres. We must leave our descendants in inheritance a modern language in which the experience of many generations of our ancestors would be harmoniously added to our track. This is a task that every self-respecting person must solve independently. The state, for its part, does much to strengthen the positions of the state language "[7]. It is important to remember that in the first issue of the newspaper, information was given that materials written in any language were accepted for publication, as one of the main goals of the newspaper was the dissemination of knowledge and experience of the people who succeeded in education and science.

One can not help but emphasize the huge role in the preparation and publication of the newspaper "Kazakh" by Ahmet Baitursynov, the editor-in-chief, the author of the first textbooks for teaching in his native language: OyuYarali, TilYarli, "," Madeniet Tarihi ","Adebiet tanytkysh" and methodical manual "Bayanshi "; the founder of Kazakh linguistics, the researcher of Kazakh oral literature ("23 Zhoktau ", "Yer Sayyn"), the reformer of Kazakh graphics on the basis of Arabic. He is one of those who worked tirelessly for the good of his people. For education and guidance in the further life of the Kazakhs, on November 21, 1917, the "Draft Program of the Alash Party" was published in the newspaper "Kazakh", for No. 251. The authors of the document were: Alikhan Bukeikhanov, Ahmet Baytursynov, Myrzhakyp Dulatov, Yeldes Gumarov, Esengali Turmukhamedov, Gabdulkhamit Zhundibayev, Gazimbek Birimzhanov. Thus, two chapters of the document were devoted to the spiritual development of the native people. This is the fourth (On religion) and the ninth (On education and science) sections of the program. The document clearly defines the positions of the Alashian intellectuals in the religious sphere, such as the need to separate religious affairs from state affairs, affirmation of freedom of religion and clarification of the duties of the mullah, and the decision to create a separate mufti for the Kazakh population. The ninth section examined the issues of education and science: "The doors of educational institutions are open to all and the education is free; compulsory education applies to all. In primary schools, teaching is conducted in the native language; Kazakhs create secondary schools and a university in their native language; the system of education is autonomous in the form of autonomy: the authorities do not interfere in the affairs of education; teachers and professors are appointed on a competitive basis; libraries open in the people's environment "[8]. Employees of the newspaper, being highly intelligent individuals, have written and published a plan of action for many years. The main provisions of the program document are relevant at the present time.

The newspaper also published articles revealing the state of literacy of Kazakhs and features of teaching in the Kazakh language. In them, the authors expressed their opinion about the need to study Russian language too, ie. state language, along with the Kazakh language . One of the leaders of the Alash intelligentsia, active author and assistant editor in chief of the newspaper "Kazakh" Myrzhazyp Dulatov, shared his opinion with readers in 1909 as follows: "In order to defend our rights in the world, to preserve our land and livestock, before others, we must learn Russian and master the arts. It is necessary to know the Russian language without fail, in order to avoid harm from ignorance of it. This can be seen from the following: in Russia there are over one hundred and forty million people, speak in one hundred and nine languages, including Russian, Russian has supremacy, all state institutions work in this language, as well as laws "[9]. All the enlighteners of the Kazakh people, from the end of the nineteenth century, called for the study of the Russian language as the dominant in the Russian Empire and at the same time as an acute necessity in everyday life. The newspaper "Kazakh" considered raising the cultural level of teachers, developing methodical manuals for them, and developing a harmonious, comprehensively developed personality [10]. A well-known publication, the entire population of the region, called for striving for study, mastering knowledge, art, craft. Find your place in life. Explained the need for spiritual development of the individual, promoted morality, honesty, nobility and pointed to the prospects for improving the situation of Kazakhs.

Authors of publications in the newspaper wrote that the state of the Kazakhs by the beginning of the twentieth century was deplorable. The proof is the report of Shmit - the Governor-General of the Steppe Region, in 1911, pointing out "the imperfection of ... the existing communal system, the defects of the current exploitation of the land" [11, p.105]. Further, arguing about the resettlement of landless peasants from European Russia and giving them land, showed that "cattle breeding gives the population a more permanent income. The trade in livestock and livestock products is dominant here. " For example, in 1910, livestock was exported from the Akmola region to European Russia and abroad by 6 million rubles. and livestock products by 30 million rubles. These products went mostly in

the form of raw materials, although in the province, despite a very poorly represented manufacturing industry, there are sink lard factories, oil, intestinal and others - only 399, engaged in processing raw materials extracted from cattle breeding, with a turnover of more than in 1 500 000 rbl. And further concluded that "this development of the trade in livestock products points to the great importance of this branch of agriculture in the life of both the local old-timer population - the Kirghiz, peasants and Cossacks, and the newcomers - migrant peasants" [11, p. 95-96]. The document shows that the imperial administration, in the person of the head of the Steppe region, understood by the beginning of the 20th century that the traditional cattle-breeding farm of the Kazakhs was the basis of their livelihoods. But she did not want the indigenous population to enjoy it. However imperial administration did not understand the material and spiritual culture of the Kazakh people that emanated from this activity. This attitude of tsarist Russia to the nomadic population led to the fact that in the cultural development of the Kazakhs lagged behind other peoples inhabiting the Russian Empire. The Kazakh intelligentsia, knowing this and with the purpose of rendering assistance to the native people, organized the release of the popular newspaper "Kazakh", since people deprived of means of subsistence are not easily able to think about spiritual, in general, cultural growth. The newspaper, indeed, as well as its glorious representatives of the Alash intelligentsia understood, became "the eyes, ears and language of the people", "served the people", "spread knowledge to the people", "was the spokesman of the truth," thereby contributing to the spiritual revival of the Kazakh territory in beginning of the twentieth century. The organizers and leaders of the media were known to all the Kazakh people both during the tsarist and Soviet times. The heads of government also spoke of them, as prominent figures. For example, the Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR V.S. Radus-Zenkovich at the I Kazakhstan Party Conference of the RKP / b / in Orenburg, June 13, 1921 in his speech stressed: "As for the old Bukeikhanov - he is the best connoisseur of the region. It must be used skillfully. His influence, maybe, continues to be influenced by an ordinary technical worker, but he is so quickly oriented in the local environment, which is of great help. He is a real encyclopedist about the Kyrgyz way of life, the history of the region in general. No books can replace it. We should have more such workers, of course, provided that we directly supervise and control. Even at the All-Kyrgyz Congress, we called the Kyrgyz intelligentsia to combat illiteracy and the darkness of the masses. We tried to take into account all literate people to use them in educational work ... "[11, p.103].

Of particular interest is the position of the main ideologist of the Soviet state of the early twentieth century, the Party General Secretary I.V. Stalin. He, stressing the need for the reorganization of the publication "Akzhol" pointed out that non-partisan intellectuals should be involved in Soviet work, as well as "to the cause of planting the Kyrgyz culture. The compilation of textbooks in the Kyrgyz language is the main field on which these people should be used in the field of culture. But I strongly oppose that non-partisan intellectuals engage in political and ideological upbringing of the Kyrgyz youth ... "so that the Chokaev can not win. [11, p. 194.]. The opinion of the leader of the Communist Party shows how a socialist state was fearful of the spiritually rich figures of the Kazakh people, therefore, in every way hindered their fruitful work in the media as a powerful ideological weapon. Employees of the newspaper "Kazakh" honestly worked until 1918. With the establishment of Soviet power, the most important media for the Kazakh people, ceased its release. The world's first socialist state was formed. The creators of the media were in disarray and disappointed. Prospects for the democratic development of Russia, and, together with it, the state "Alash" were interrupted by the October 1917 socialist revolution. Newspapers and magazines of a different direction and establishment began to be published.

Conclusion

At the beginning of the 20th century, the main "mass media" that helped the Alash intelligentsia to realize the important goal of spiritual revival of the Kazakh people were the magazine "Aykap" and the newspaper "Kazakh", revealing the issues that were necessary for the cultural growth of the Kazakh population of the region: opportunities for each ethnos, including the Kazakh people, to preserve their language, literature and religion. The well-known organizers of the mass media became spiritual leaders of the Kazakh society, fostering the unification of the patriotic forces of Kazakhstan by their fruitful activity, created a national seal capable of helping the native people in their spiritual revival.

REFERENCES

1. Baytursynuly A. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. – 4t. Alippeler men makalalar zhinagy.(Tote zhazudagy tungysh alippeler zhane ulttyk baspasozdin negizin kalagan kosem sozder). – Almaty: «Alash», 2006.

2. «Kazak» gazeti. Alash azamattarynyn rukhyna bagyshtalady. - Almaty: «Kazak entsiklopediyasy» Bas redaktsiyasy, 1998.

3. Kambar Atabaev. Kazak baspasozi. Kazakstan tarikhynyn derek kozi (1870-1918).- Almaty: Kazak universiteti, 2000.

4. Zhakypbek S.K. Religiozno-politicheskoe dvizhenie v Kazakhstane v nachale KhKh veka. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya, № 3, 2004.

5. Alashorda: Fotoal'bom. – Almaty: «Orkhon», 2012.

6. Ibraymov K.Sh. Akhmet Baytursynov enbekterindegi terminologiya zhəne stilistika məseleleri. Almaty, 2004. Mashkanova N.G. Akhmet Baytұrsynov – kazak zhazuynyn reformatory. Almaty, 1994. Turgaraeva G.M. Akhmet Baytursynovtyn kogamdyk-sayasi zhəne memlekettik kyzmeti. Almaty, 2009 i dr.

7. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Lidera Natsii N.A. Nazarbaeva narodu Kazakhstana «Strategiya – 2050». Novyy politicheskiy kurs sostoyavshegosya gosudarstva». 14 dekabrya 2012 goda. Kazakhstanskaya pravda, 15 dekabrya 2012 goda.

8. Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov. T.1.- Almaty: Alash baspasy, 2004.

9. Kazakhstanskaya pravda, 29 noyabrya 2010 goda.

10. Akhmet Baytursyn. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. –Almaty: «Alash», 2002, 2004. 2006.

11. Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov. T.3.- Almaty: Alash baspasy, 2004.

УДК 316.334:314.5/.6; 316.356.2

Абдулина А.Т.
Казахская Академия Труда и Социальных Отношений, Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ СЕМЬИ И БРАКА И ЭТНОЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В СРЕДЕ ГОРОДСКИХ КАЗАХОВ В КОНЦЕ 1950 –1980-х ГОДОВ

Аннотация. В статье была поставлена задача изучения основных тенденций в области семейно-брачных отношений в среде городских казахов, подвергшихся в советский период массированной ассимиляции. После окончания Второй мировой войны у казахов, проживающих в этнодисперсной городской среде, прослеживаются такие тенденции как, нарастающее доминирование простых нуклеарных семей; снижение рождаемости и повышение брачного возраста; рост разводимости, уменьшение возрастной разницы семейных пар. Указанные тенденции связаны с влиянием городского образа жизни, изменением структуры потребностей и ростом их относительной неудовлетворенности, формированием установок на получение образования и продвижение по социальной лестнице, получение отдельного жилья и пр. Рост числа межнациональных браков у части городских казахов является показателем наличия у них установки на естественную ассимиляцию.

В результате политики русификации этноязыковые процессы в среде городских казахов характеризовались сокращением удельной доли одноязычных в казахском варианте и расширением удельной доли двуязычных (владеющих русским языком). Причем, некоторая часть городских казахов стала считать родным не казахский, а русский язык, который занял монопольное положение в делопроизводстве, в официальном общении, системе образования и науке.

Ключевые слова. брак, семья, этнос, этнокультурные процессы, этноязыковые процессы, язык.

Абдулина А. Т.
Қазақ Еңбек және Әлеуметтік Қатынастар Академиясы, Алматы, Қазақстан

1950-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЛА ҚАЗАҚТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫ МЕН НЕКЕ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТІЛГЕ ҚАТЫСТЫ ЖАҒДАЙЛАР

Аңдатпа. Мақалада кеңестік кезеңде қарқынды ассимилияцияға ұшыраған қала қазақтарының арасындағы отбасы және неке қатынастарындағы негізгі тенденцияларын зерттеу мақсаты қойылған. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін, этнодисперсті қала мекендерінде тұратын қазақтар арасында қарапайым нуклеарлы отбасының көбеюі; туылу көрсеткішінің төмендеуі және неке жасының ұлғаюы; ажырасудың белең алуы, отбасылық жұптардың жас аралығының азаюы тектес тенденциялар байқалған.

Аталған тенденциялардың себебі қалалық өмір салтының ықпалынан туындаған қажеттіліктер құрылымының өзгеруінен және оларды қанағаттандыру мүмкіндіктерінің шектеулі болуы, білім алу мен әлеуметтік баспалдақта өзіндік орынға ие болу қажеттіліктері, жеке пәтерге қол жеткізу және т.б. мақсаттармен байланысты болды.

Қала қазақтары арасындағы өзге ұлттар өкілдерімен некеге тұрудың артуы табиғи түрде ассимиляциялануға дайындықты көрсетті.

Орыстандыру саясатының нәтижесінде ұлттық тілдің жағдайы өзгерді, орыс тілін меңгеріп қана қоймай, ана тілін орыс тілі деп таныған қазақтардың саны көбейді. Орыс тілі бұл кезде іс-қағаздар жүргізу саласында, ресми қарым-қатынас жағдайында, білім және ғылым саласында басымдылыққа ие болған.

Түйін сөздер. неке, отбасы, этнос, этномәдени үдерістер, этно-лингвистикалық үдерістер, тіл.

Abdulina A.T.
Kazakh Academy of Labor and Social Relations (Almaty, Kazakhstan)

PECULIARITIES OF THE FAMILY AND MARRIAGE AND THE ETHNICUAL SITUATION IN THE MEDIUM OF URBAN KAZAKH in the late 1950s-1980s

Abstract. The article posed the task of studying the main trends in the field of family-marriage relations among urban Kazakhs who underwent massive assimilation during the Soviet period. After the end of the Second World War, the Kazakhs living in an ethnically dispersed urban environment, traced such trends as the growing

dominance of simple nuclear families; a decrease in the birth rate and an increase in the marriageable age; the growth of divorce, the decrease in the age difference of married couples. These tendencies are related to the influence of the urban lifestyle, the change in the structure of needs and the growth of their relative dissatisfaction, the formation of attitudes towards education and promotion on the social ladder, the receipt of separate housing. The increase in the number of interethnic marriages among some of the urban Kazakhs is an indicator of the existence of an installation for natural assimilation.

As a result of the policy of Russification, ethno-linguistic processes among urban Kazakhs were characterized by a reduction in the share of monolingual in the Kazakh version and an increase in the proportion of bilingual (who speak the Russian language). Moreover, some part of the urban Kazakhs began to consider not the Kazakh language as their native language, but the Russian language, which took a monopoly position in office work, in official communication, the education system and science.

Key words. marriage, family, ethnos, ethno-cultural processes, ethno-linguistic processes, language.

Введение

Этносоциальная структура населения города находится в постоянной динамике в соответствии с непрерывным осуществлением городской общностью своей системообразующей функции – устойчивого социально-демографического воспроизводства, которое приводит к формированию, воспроизведению личности горожанина, занимающего определенные социальные позиции и играющего определенные социальные роли [1, с. 160]. Главную роль в этом процессе играет семья, основная социальная микроячейка общества, выполняющая многообразные социальные функции, обеспечивая воспроизводство населения в его этническом своеобразии, передачу новым поколениям национального самосознания, ценностных ориентиров. В связи с этим большой интерес представляет изучение семейно-брачных отношений в среде городских казахов, подвергшихся в советский период массированной ассимиляции, что отразилось на их репродуктивном поведении, семейных установках и ценностях, традициях и обрядах, а также языковой практике.

Методы

При написании статьи автор опирался как на общенаучные методы исследования, такие как анализ, синтез, системный и пр., так и специальные исторические: проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, количественный. Результаты исследований в данной работе получены на основе изучения государственной статистики и трудов ученых этнографов и демографов прошлых лет.

Результаты

Весьма существенную роль в анализе семейной структуры населения играют данные о размерах семей, отражающие основные характерные особенности состава семьи: число детей, характер и распространенность различных типов семей. Рассмотрение данного вопроса во временном разрезе среди городского населения выявило главные тенденции в его развитии: снижение доли семей, состоящих из 6-ти и более человек, увеличение доли одиночек и семей, включающих 2–4 человека. Так, по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. в Казахской ССР ¼ рабочих семей состояли из 2-х чел., 22,7% – из 3-х, 21,2 – из 4-х, более 1/10 – из 5 чел., 6,9 – из 6-и, 12,4% – из 7-и чел. и более. Средний размер семьи рабочего в Казахстане составлял 4,1 чел, тогда как в среднем по СССР – 3,4, в Латвийской ССР – 3, в Таджикской ССР – 5,5 чел. В городах семей из 6-и чел. было мало – 4,6, а из 7-и чел. и более только 5,8%. Аналогичные данные прослеживались по семьям городских служащих: более чем 9/10 городских служащих имели семьи из 2, 3, 4-х чел., семей же из 6-и чел. было примерно 1/25 часть [2, с. 178–179].

Размер семьи варьировал в зависимости от этнической принадлежности, поскольку этносы с традициями многодетности и сложносоставных семей обнаруживали более высокие показатели размера семьи. По данным переписи 1979 г. в Казахстане размер казахской семьи составлял 5,5, русской – 3,3 чел. [2, с. 179]. Результаты этносоциологического исследования рабочих в городах Центрального Казахстана, проведенного в 1976–1977 гг. под руководством Х.А. Кауановой, выявили, что средний состав семьи у казахских рабочих составлял 5–10 чел., а у русских и украинцев – от 4 до 5 чел. [3, с. 34]. На численный состав казахских семей оказал большое влияние культурно-исторический фактор, связанный с продолжительностью проживания в условиях города и «стажем» принадлежности к социально-профессиональной группе. В казахских семьях, принадлежащих к городским жителям первого поколения, имеющих тесные связи с родным аулом, численность семей колебалась от 6 до 12 человек, к примеру, у джезказганских рабочих, недавних выходцев из близлежащих Улутауского, Джездинского районов [3, с. 35]. Увеличение размеров семей происходило в основном за счет увеличения в них доли детей, а не за счет усложнения структуры.

Не менее существенные изменения произошли в структуре городских семей казахов по поколениям и характеру родственных отношений в рамках общих урбанизационных тенденций, отмеченных многими

исследователями этнических процессов в бывшем Советском Союзе [4, с. 112], [5, с. 77]. Суть изменений состояла в доминировании простых нуклеарных семей, состоящих из супругов с их неженатыми детьми или без детей (в случае бездетности и отпочковывания взрослых детей с целью создания собственных семей), снижение доли сложных неразделенных семей (отцовских однолинейных и братских многолинейных). «Неразделенная семья», по мнению М.И. Серебряковой [6, с. 32], представляет собой позднейшую остаточную форму большой патриархальной семьи, это переходный тип семьи, т.е. явление временного порядка до практически неизбежного дробления семьи на нуклеарные ячейки.

Бытованию сложных семей способствовали этнические традиции, материальная заинтересованность и целесообразность, недостаток в обеспечении жильем и пр. В отличие от славянских этнических групп в казахских городских семьях наблюдалось совместное проживание, чаще всего, с родителями, родственниками мужа, нежели жены. Среди родственников мужа преобладали лица молодого возраста, учащаяся молодежь, прибывшая в город для учебы в вузах, техникумах и др. В казахских семьях рабочих Центрального Казахстана удельный вес смешанных семей, имеющих в составе родителей мужа, составлял 55,4%, родителей жены – 7,3%, родственников мужа – 30,9%, а родственников жены 6,4%. В тоже время в русских семьях данные показатели были на уровне 39,6; 31,2; 22,6; и 6,6% [3, с. 38]. По материалам Х.А. Кауановой, в русских семьях в основном проживала теща в связи с ее болезнью, нуждой в постоянном уходе и заботе со стороны близких людей, либо в связи с необходимостью ухода за малолетними детьми. В казахских семьях рабочих подобные семьи получили распространение и общественную легитимность только в середине 1970-х гг., поскольку в прошлом общественное мнение, сложившиеся в условиях вирилокального поселения супругов, осуждало проживание тестя или тещи в доме зятя не меньше, чем зятя в доме родителей жены.

Преобладание же малых нуклеарных семей показывает, во-первых, возросшее стремление молодых супружеских пар приобрести экономическую самостоятельность, а, во-вторых, резко возросшую социальную и профессиональную мобильность молодежи. К вышесказанному можно добавить и различия в культурно-ценностных ориентациях молодого и старшего поколений, улучшение социального обеспечения некоторых категорий старшего поколения, интенсивность миграционной подвижности молодежи.

Получили распространение неполные малые семьи из матерей или отцов с детьми и неполные расширенные семьи из матерей или отцов с детьми и другими родственниками. В казахских городских семьях вдова с детьми жила, как правило, одна или со своими родителями, а прежде она оставалась, по обыкновению, в семье родителей мужа. Это же относилось к одинокой матери (последствия развода или внебрачных отношений), которая в условиях мультикультурной городской среды утратила низкий моральный статус, связанный с общественным осуждением и порицанием.

Общей тенденцией постиндустриального общества является снижение рождаемости, особенно в семьях групп с высоким социально-профессиональным и культурным статусами, что отразилось на уровне детности. Возрастная структура крупных городов характеризуется небольшим процентом детей и высоким процентом лиц пожилых и старых возрастов. Это явление получило название в демографической литературе «*старение населения*», влекущее за собой неблагоприятные социально-экономические и демографические последствия. Наблюдаемые в 1970-е гг. процессы демографического старения населения наиболее явно проявлялись в европейской части СССР в отличие от республик Средней Азии и Казахстана [7, с. 9]. Эти данные накладываются на ситуацию с рождаемостью в Казахстане в этнодифференцирующем плане: так, по данным упомянутого этносоциологического обследования городов Центрального Казахстана в казахской и уйгурской этнических группах преобладали семьи с 3–4 детьми, но не редки были и семьи с 5–10 и более детей [3, с. 40]. Количество же детей в семьях русских, украинцев и белорусов было на уровне простого (1–2 ребенка), а не расширенного воспроизводства.

В сравнительно высокой рождаемости казахов сказывались нормы ислама, поддерживающие многодетность, поскольку религиозные установки, сохраняющиеся в быту, с течением времени воспринимались населением в качестве этнических традиций и определяли его репродуктивное поведение. Кроме того, у казахов сильное воздействие на уровень рождаемости оказывала микросреда, в которой протекала повседневная жизнь семьи, с ее психологическими и культурными особенностями. К примеру, в сложных семьях установки старшего поколения являются доминирующими во всех вопросах внутрисемейной жизни. Малым нуклеарным семьям, включающим супружескую пару с детьми, был присущ средний уровень детности. Это объясняется самостоятельным регулированием численности семьи со стороны супругов с учетом своих реальных возможностей по воспитанию и образованию детей. Тем более что в условиях городской среды дети не рассматриваются как дополнительная рабочая сила, необходимая в домашнем хозяйстве, а социализация детей требует больших финансовых инвестиций. Формирование низкого уровня рождаемости обусловлено уровнем образования и социальным статусом женщин. Так, в 1980 г. для всех обследованных социологами в Алма-Ате женщин фактическое число детей у казашек было

больше чем у русских на 21%, а для женщин, работающих в научно-исследовательских учреждениях и вузах, соответствующая разница составляла 15% [8, с. 55].

Таким образом, среди причин ограничения числа детей в семье важное место занимает ослабление семейно-родственных связей, уменьшение родительских прав, часть которых переходит к обществу, уменьшение материальных и моральных выгод многодетности, вовлечение женщин в общественное производство, низкий социально-экономический уровень жизни. Недостатки в материальном положении, отсутствие необходимой жилой площади значительно тормозит реализацию даже имеющейся установки на рождение следующего ребенка, особенно если она не очень «твердая».

Дискуссия

Как утверждают исследователи брачно-семейных отношений, прямой зависимости между уровнем материального благосостояния и числом детей в семье нет, так как репродуктивные установки семьи в значительно большей мере связаны с субъективной оценкой супругами материального положения их семей, чем с реальным доходом [9, с. 73]. По мнению А.В. Баранова, среди факторов снижения рождаемости и распространения в качестве преобладающего типа малодетной семьи наиболее сильным выступает урбанизация, поскольку при формировании психологической установки на малодетную семью более значимо место проживания человека, чем разница семей в доходах, жилищных условиях или образовании. Далее он утверждает, что снижение рождаемости главным образом детерминировано изменением структуры потребностей и ростом их относительной неудовлетворенности, что, в свою очередь, связано с установкой на мобильность и расширение потребления. Городское население в большей мере, чем сельское, нацелено на профессиональную работу, учебу, а также на развлечения. Дети сохраняют высокое место в шкале ценностей жизни взрослых. Однако внимание, время, средства, которые семья при новой ценностной ориентации могут выделить на детей, ограничивается одним, двумя детьми [10, с. 81, 105].

Результаты

Брак является основным институтом создания и функционирования семьи, а его нормы подвержены государственной правовой регламентации. В межпереписной период 1959–1979 гг. среди городского населения Казахской ССР удельная доля состоящих в браке мужчин выросла с 43 до 47%, а женщин с 39 до 43% [11]. Общие показатели брачности у мужчин и женщин были выше в возрасте после 16 лет. Так, в 1989 г. в браке состояло 70% мужчин и 60% женщин старше 16 лет [12]. Более высокие показатели мужской брачности объясняются половой диспропорцией в структуре населения Казахстана, особенно в старших возрастах, вызванной последствиями II мировой войны, которую не удалось преодолеть за многие годы. Среди состоящих в браке наиболее высокий удельный вес мужчин приходился на группу 25–29 лет, интенсивность же вступления в брак у женщин возрастала в более ранних возрастах по сравнению с мужчинами, особенно после 18 лет, достигая максимума в 23 года. В тоже время показатели разводимости у женщин в 1989 г. почти в два раза превышали аналогичные показатели у мужчин (8,23 и 4,53% к численности всех женщин и мужчин городов республики) [12]. Это объясняется тем, что женщины, чаще мужчин были инициаторами разводов, но реже мужчин вторично устраивали свою личную жизнь, а также некоторым перевесом женщин в половозрастной структуре населения.

В результате процессов урбанизации и социального контроля отмечена общая тенденция повышения брачного возраста, установившегося для мужчин и женщин в близких пропорциях, в пределах от 18 до 25 лет. Брачный возраст у городской казахской молодежи был выше, чем у сельской, у интеллигенции выше, чем у рабочих [3, с. 23]. Искоренение практики ранних браков в среде городских казахов было вызвано нивелирующим влиянием городского образа жизни, формирования установок на получение образования и продвижения по социальной лестнице, получение отдельного жилья.

Еще одной тенденцией семейно-брачных отношений городских казахов в послевоенный период, отмеченной исследователями [3, с. 26–27], было уменьшение возрастной разницы семейной пары: преобладание семейных пар с разницей в возрасте в среднем 1–3 года (муж старше жены). Нередки были браки среди одногодок, но пары, где жена старше мужа, или муж существенно старше жены (на 8–10 лет) встречались реже. Повсеместно в городах, как и в рабочих поселках и не только в Казахстане, но и в Киргизии, например, в среде шахтеров каменноугольной промышленности [13, с. 90], вопрос о вступлении в брак решался молодыми людьми на сугубо добровольной основе при эмоционально-психологической симпатии. Х.А. Кауанова сделала вывод, что супружеские пары, поженившиеся по воле родителей, относились в основном к старшему поколению и лишь незначительная их часть к молодому поколению [3, с. 28]. В подавляющем большинстве браки у городских казахов заключались по взаимной любви и в результате продолжительного знакомства, дружбы и привязанности, свидетельствующие о нравственно-интеллектуальном принципе заключения семейно-брачных отношений. Между тем учитывался также социальный статус избранников, предпочтение отдавалось выходцам из близких социальных страт советского общества, иногда учитывался также материальный достаток семьи. Но последний фактор не был

превалирующим, поскольку коммунистическая мораль осуждала меркантилизм как проявление буржуазного образа жизни, чуждого советской системе.

Существенной приметой семейно-брачных процессов в городах Советского Союза стало стремительное распространение межнациональных браков, внимание к исследованию которых было вызвано господством идеологемы о формировании интернациональной общности «советского народа». Как известно, национально-смешанные семьи являются микросредой интенсивной межэтнической интеграции и естественной ассимиляции, оказывая глубокое влияние на ход этнических процессов [1, с. 233]. Всемерное распространение атеизма, ограничение ислама, запрещавшего браки с иноверцами, повышение культурно-образовательного уровня, интернационализация быта, ограниченность круга потенциальных брачных партнеров своей национальности, их «разбросанное» расселение в городе при общей невысокой численности, – все эти факторы привели к слому традиции строгой этнической эндогамии городских казахов и повышению межнациональной брачности. Если в 1959 г. национально-смешанные семьи в Казахской ССР составляли 10,2 от общего числа семей, то в 1970 г. их число возросло до 14% [3, с. 44]. Данные цифры показывают абсолютное преобладание этнически однородных браков даже в этнодисперсной среде, так как именно они обеспечивают воспроизводство и устойчивое существование этносов как особого социально-культурного организма.

Исследования по Центральному Казахстану показали, что процессы межэтнической интеграции в форме национально-смешанной брачности особенно интенсифицировались в связи с компанией освоения целинных и залежных земель, вызвавшей приток мигрантов с центральных районов СССР. Именно мигранты были инициаторами создания межнациональных браков: среди рабочих семей Центрального Казахстана удельная доля таких семей была в пределах 74,9, причем 71,2% проживали в городе более 5 лет [3, с. 45].

Сформировавшаяся в советский период мозаичность национального состава населения Казахстана обусловила существование множества вариантов национально-смешанных браков, число которых, к примеру, в Северном Казахстане, доходило до 160 [14, с. 15]. Если говорить о национально-смешанных браках у городских казахов, то наблюдалось доминирование казахско-татарских, казахско-русских браков, поскольку при создании смешанных браков вступали в действие факторы этнокультурной близости, т.е. схожести языков, обычаев и традиций, вероисповедания, совместимости этнических норм внутрисемейного общения и пр., длительности совместного проживания и ментальности, отсутствие сильных этнорасовых предубеждений. При анализе фактической межнациональной брачности у городских казахов было обнаружено, что функция стабилизации этноса через механизм эндогамии был закреплен за женщинами, так как мужчины-казахи вступали в национально-смешанные браки чаще женщин-казашек. У русских и некоторых других славянских народов, напротив, за представителя другой национальности чаще выходит женщина.

Казахско-русские семьи отличались большой эгалитарностью и демократизацией внутрисемейных отношений. Принятым языком общения зачастую был русский, в казахско-русских семьях происходило некоторое нивелирование этничности супругов. Между тем, преобладающий язык внутрисемейного общения отражает степень адаптации к иноэтнической среде, интенсивность межэтнических контактов. Быт семей, составленных из представителей коренной национальности и тюркоязычных этносов резко не выделяется на общем фоне однонациональных казахских семей: здесь преобладающими являются авторитарно-иерархические отношения.

Особый интерес для выявления направленности этнокультурных процессов представляет вопрос об этнической принадлежности детей в национально-смешанных семьях. В Казахстане, как и в других регионах Центральной Азии [15, с. 14], в основном прослеживается принцип определения национальности по отцу, особенно если национальность отца является доминирующей в данной этнической среде. Исследования по Центральному Казахстану показали, что удельный вес семей, где национальность определялась по отцу составила 68,1, а по матери 31,9%.

Органичной частью этнокультурных процессов являются этноязыковые процессы. Возрастание или сокращение численности народа оказывает определенное влияние и на развитие языка, прежде всего, как средства человеческого общения. В свою очередь этноязыковые процессы, в частности усвоение отдельными группами населения языка другого этноса, употребление его в различных сферах производственной, общественной и культурно-бытовой деятельности, является одним из факторов собственно этнических процессов.

При изучении этноязыковых процессов очень важно учитывать тот факт, что в настоящее время язык уже не является основным условием для идентификации индивида со своим этносом, а смена языка не означает автоматической смены этнического самосознания или других этнических маркеров, благодаря которым человек сохраняет прочные связи со своей этнической общностью. Этот вывод нашел подтверждение в других исследованиях, посвященных изучению этнокультурных процессов [16, с. 269].

Поэтому этноязыковая ситуация в силу своей динамичности и практичности гораздо сложнее и демонстрирует значительно большее разнообразие по сравнению с этнической ситуацией в регионе.

Проследить ход этноязыковых процессов можно на основании данных о родном языке, содержащихся в материалах переписей населения. Хотя они не являются идентичными данным о конкретном речевом поведении, они в некоторой степени позволяют судить о соотношении у каждого этноса функций языка своего этноса с функциями языков других этносов. В конце 1970-х гг. в республике 98,6% казахов считало родным язык своей национальности. Материалы переписей отразили главную тенденцию в языковой жизни казахов, которая заключается в относительной устойчивости их восприятия родного языка, который стойко сохраняет этнодифференцирующие функции. Между тем доля считающих родным язык другой национальности среди поляков оказалась равной 85, евреев – 80, белорусов – 62, украинцев – 58,6, мордовцев – 52,3, чувашей – 47,8, удмуртов – 46,9, литовцев – 45,2, корейцев – 43,9, молдаван – 43,2, армян – 42,9, немцев – 35,5%. В целом 16 % населения республики считало родным язык не своей национальности, а другой [17, с. 26].

Вторым очень важным индикатором этноязыковых процессов является степень владения вторым языком народов СССР, т.е. степень формирования билингвизма у казахов (казахско-русского двуязычия). По Всесоюзной переписи 1970 г. каждый второй казах (50,6%) свободно владел русским языком. Среди коренного населения союзных республик казахи по свободному владению русским языком занимали третье место в СССР после белорусов (57%) и латышей (56,7%) [18, с. 111]. Высокие показатели казахско-русского двуязычия были результатом проводившейся на уровне Советского Союза национальной политики, связанной с перемещением в республику трудовых мигрантов из центральных районов страны, вызвавшей демографические сдвиги в национальном составе населения, русификацию на всех уровнях образования (дошкольного, школьного, среднего специального и высшего), а также некоторое сокращение сферы применения казахского языка в средствах массовой информации, научной деятельности.

Различные возрастные группы казахов показывали различные уровни владения русским языком. Казахская молодежь 11–19 лет в республике лучше владела русским языком, чем по стране в целом. Больше половины (54,7%) выпускников восьмилетней школы и три четверти (73%) выпускников средних школ пользуются им свободно. Удельный вес казахов в возрасте 16–19 лет, свободно владеющих русским языком, в пределах Казахстана был выше (73%), чем у казахов, живущих в других республиках (70,3%) [18, с. 113].

Видный исследователь этноязыковых процессов в Казахстане Б.Х. Хасанов отмечает корреляционную зависимость степени двуязычия от численной представленности русских в национальном составе населения отдельных областей. По его данным, в семи областях (Карагандинской, Кустанайской, Северо-Казахстанской, Целиноградской, Восточно-Казахстанской, Кокчетавской, Павлодарской) и Алма-Ате казахи составляли от 14,4 до 26,7%, что было намного ниже среднего показателя по республике (36% в 1979 г.). Здесь свободно владели русским языком от 71,1 до 84,8% казахов, за исключением Восточно-Казахстанской, где половина казахов двуязычна. В семи других областях (Тургайской, Алма-Атинской, Джезказганской, Джамбульской, Мангышлакской, Талды-Курганской, Семипалатинской) свободно владели русским языком от 43,4 до 56,2% казахов. Больше половины населения составляли казахи в пяти областях: Чимкентской, Уральской, Актюбинской, Гурьевской, Кзыл-Ординской. В них свободно владели русским языком от 35,2 до 54,9% [18, с. 117–118]. Таким образом, дисперсность расселения казахов, частота межэтнических контактов, одноязычие в административной и социально-культурной инфраструктуре, привели к интенсификации процессов билингвизма в национально-русском варианте, т.е. не только казахи, но и представители других этносов свободно владели русским языком.

Многие исследователи национально-языковых отношений [19, с. 91] отмечают, что основным источником противоречий в языковой жизни служит доминирование одного типа двуязычия – национально-русского. Длительное время существовало идеологическое и научное обоснование безальтернативного (одностороннего) двуязычия, в котором нерусскоязычный овладел русским языком, а русский, как правило, не ощущал ни социальной, ни культурной потребности к овладению нерусским языком. По данным Всесоюзных переписей населения если в 1970 г. почти 1 % русских (55 118 человек) владели казахским языком свободно, то в 1979 г. доля русских, владеющих казахским языком свободно, уменьшилась на 0,3% (на 15 281 человек). Если в 1970 г. доля русских, свободно владеющих другими языками, представленными в республике, составляла 0,8% всех местных русских, то через девять лет она уменьшилась и составляла 0,6% [17, с. 33]. Вследствие отсутствия необходимой социокультурной базы казахский язык не получил соответствующего распространения и в инноэтничной среде.

Доказательством факта снижения реального функционирования казахского языка и языковой ориентации у части городских казахов являются данные Б.Х. Хасанова, что 0,4% казахов родной язык стал не основным, а вторым компонентом двуязычия, 56 312 казахов языком своей национальности не владели ни как родным, ни как вторым [18, с. 24]. Проведенные им социально-лингвистические исследования в 1987

г. на территории Казахстана, показали, что именно среди молодых городских мужчин проявляется тенденция к одноязычию, по сравнению с женщинами и старшим поколением. В Алма-Ате наблюдались случаи языкового нигилизма у казахов [18, с. 125], что является проявлением крайнего падения престижа языка и культуры своего народа, которые намеренно противопоставлялись более «высокой», с их точки зрения, культуре и языку русского этноса, выполняющего в Казахстане «цивилизирующую» роль.

Состояние этноязыковой ситуации в Казахстане в конце 1980-х гг. во многом было обусловлено наличными языками обучения в средних общеобразовательных школах, закладывающих фундамент реального владения языком. В 1986/87 учебном году из общей численности школ 6961 – с одним языком обучения (в них обучается 2 418 926 учащихся), 1061 – с двумя языками обучения (625 246 учащихся), 21 – с тремя языками обучения (18 410учащихся). На казахском языке функционировало 2540 школ (908, 95 тыс. учащихся, т.е. 30,6% всех учащихся), на русском – 4179 школ (2009,26 тыс. учащихся, т.е. 66,8% всех учащихся), на узбекском – 73 школы (58,2 тыс. учащихся, т.е. около 2%), на уйгурском – 11 (13,2 тыс. учащихся, т.е. 0,4%), на таджикском – 3 (2.05 тыс. учащихся, т.е. 0,06%). Кроме того, в 1010 дошкольных учреждениях (из них 311 – в городе, 699 – на селе) 47 527 детей нерусской национальности (32 364 – в городе, 26 163 – на селе обучаются русскому языку (всего в республике 8012 дошкольных учреждений) [17, с. 12].

Основным языком обучения в системе высшего образования был русский, тем не менее, в 55 вузах и в 246 средних специальных учебных заведениях (в них обучается более 550 тыс. юношей и девушек) обучение велось на русском, казахском, уйгурском и немецком языках. Были созданы группы немецкого, уйгурского и корейского языков при факультете журналистики КазГУ. В Целиноградском педагогическом институте было открыто отделение для подготовки учителей истории для немецких школ. В 484 профессионально-технических училищах (в них обучалось 265 869 учащихся) обучение велось на четырех – русском, казахском, узбекском, уйгурском языках [17, с. 13].

Заключение

Таким образом, в семье и браке городского населения после окончания Второй мировой войны прослеживаются такие тенденции как, нарастающее доминирование простых нуклеарных семей; демографические процессы снижения рождаемости и повышения брачного возраста; зависимость размеров семей от национальности; рост разводимости, уменьшение возрастной разницы семейных пар; рост межнациональной брачности. Указанные тенденции связаны с влиянием городского образа жизни, изменением структуры потребностей и ростом их относительной неудовлетворенности, формированием установок на получение образования и продвижение по социальной лестнице, получение отдельного жилья и рядом других причин.

Как мы видим, у казахов, проживающих в этнодисперсной городской среде, проходили динамичные процессы в сфере семейно-брачных отношений, приведшие к формированию маргинальных семейных структур, т.е. переходных, сочетающих в себе черты прежних этнокультурных стереотипов (многодетная, неразделенная семья с боковыми родственниками) и особенности, типичные для демографической картины семьи в крупных городах европейской части СССР (малая нуклеарная семья с ограниченной рождаемостью). Это свидетельствует о том, что, несмотря на преобладание в городской среде малых нуклеарных семей, все же сохранялись пережитки этнокультурных стереотипов прежних времен. Увеличение размеров семьи у казахов и других восточных этносов происходил в основном за счет более высокого уровня рождаемости, нежели у местных европейских этносов, а рост числа межнациональных браков у части городских казахов является показателем наличия у них установки на естественную ассимиляцию.

В целом, этноязыковые процессы в среде городских казахов были калькой в квадрате сложившейся этноязыковой ситуации в республике, демонстрируя интенсивное сокращение удельной доли одноязычных в казахском варианте и расширение удельной доли двуязычных (владеющих русским языком). Причем, некоторая часть городских казахов стала считать родным не казахский, а русский язык, игнорируя казахскую культуру и казахскую историю. Во всех звеньях государственного аппарата городов и поселков городского типа, в делопроизводстве, в официальном общении, системе образования и науке монопольное положение занял русский язык, вытеснивший казахский язык, практически не оставив выбора для городских казахов в языковом поведении. Фактически все сферы жизни городских жителей обслуживались русским языком, что влияло на установки по языку обучения у казахов, тем более что количество казахских школ уступало количеству русских. Каждое новое поколение городских казахов было все более русифицированным в результате целенаправленной политики советской системы по отлучению казахов от собственных этнокорней.

ЛИТЕРАТУРА

1 Этносоциальные проблемы города / Под ред. О.И. Шкаратана; АН СССР, Науч.совет по нац. проблемам при секции общ.наук Президиума АН СССР и др. – М.: Наука, 1986. – 284 с.

2 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980) / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев; АН КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 192 с.

3 Кауанова Х.А. Образ жизни и быт рабочих семей: (На материалах Казахстана) / Х.А.Кауанова. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 168 с.

4 Арутюнов С.А. Новое и традиционное в культуре и быте кабардинцев и балкарцев / С.А. Арутюнов. – Нальчик: Эльбрус, 1986. – 302 с.

5 Кочкунов А.С. Традиции и инновации в современной киргизской сельской семье // СЭ. – 1985. - № 5. – С. 75-83 и др.

6 Серебрякова М.И. Семья и семейная обрядность в турецкой деревне / М.И. Серебрякова. – М.: Наука, 1979. – 168 с.

7 Шадиев Р. Особенности воспроизводства населения в республиках Средней Азии // Население Средней Азии. – М.: Финансы и статистика, 1985. – С. 9.

8 Искаков У.М. Города Казахстана: проблемы социально-экономического развития / У.М. Искаков. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 160 с.

9 Родзинская Н.Н. Факторы, влияющие на репродуктивные установки супругов // Детность семьи: вчера, сегодня и завтра. – М.: Мысль, 1986. – 205 с.

10 Баранов А.В. Социально-демографическое развитие крупного города / А.В. Баранов. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 191 с.

11 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР. – М., 1962. – Таб. 2,5; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М.: Статистика, 1972. – Т. 5.

12 Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Гос.Ком. КазССР по стат. – Алма-Ата: Респ.инфор.-изд.центр, 1990. – Т. 2. - Таб. 3.

13 Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии/ К. Мамбеталиева. – Фрунзе: Изд-во АН Киргиз.ССР, 1963. – 123 с.

14 Евстегнеев Ю.А. Современные этнические процессы в Северном Казахстане (в аспекте динамики межнациональных браков): Автореф. дисс. … к.ист.н. – Алма-Ата, 1977. – 24 с.

15 Мирхасилов С.М. Социально-культурные изменения и отражение их в современной семье сельского населения Узбекистана // Советская этнография. – 1979. – № 1. – С. 3-15.

16 Социальное и национальное. Опыт этносоциологических исследований по материалам Татарской АССР. – М.: Наука, 1973. – 331 с.

17 Хасанов Б.Х. Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы / Б.Х. Хасанов. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 136 с.

18 Хасанов Б.Х. Казахско-русское двуязычие: (Социально-лингвистический аспект) / Б.Х. Хасанов. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.

19 Национально-языковые отношения в СССР: состояние и перспективы. – М.: Наука, 1989. – 223 с.

ӘОЖ: 821.512.122-3

Ақыш Н.Б.[1], Ақыш Б.Ө.[2], Жетпісбаева М.[3]
[1]М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
[2]Абылай хан атындағы Әлем тілдері және халықаралық қатынастар университеті
[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘРІСТЕРІНІҢ ЭТИКАЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ көсемсөзінің биліктің жоғарғы эшелонында ел тәуелсіздігін нығайтуға байланысты орын алған қайшылықтарды және оларды шешу жолындағы Елбасының атқарған рөлінің қалай бейнелегендігі туралы талдаулар жасалады. Сол арқылы «Мәңгілік ел» идеясының байсалды ұғым екендігі, оның негізі тереңде жатқандығы дәлелденеді. Зерттеу негізіне нысан етіліп С.Ибраимның «Тарихи үш оқиға» атты мақаласы мен У.Қалижанның «Ел мен ер» атты кітабы алынған.

Түйін сөздер. тәуелсіздік, көркем публицистика, фактор, хроника, репортаж, парадигма, схематика, кредо, штрих, эпизод, үрдіс, очерк, акцент, эссе.

Ақыш Н.Б.[1], Ақыш Б.Ө.[2], Жетписбаева М.[3]
[1]Институт Литературы и искусства им.М.О.Ауэзова
[2]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
[3]Казахский Национальный университет им.Аль-Фараби

ЭТИЧЕСКИЙ СМЫСЛ УРОКОВ НЕЗАВИСМОСТИ

Аннотация. В этой статье анализируется, что в казахской публицистике как описывалось противоречия на верхном эшелоне власти в связи установления независимости страны и роль Елбасы в решений таких акутальных проблем. Вместе с тем доказывается,что пониятие «Мәңгілік ел» («Вечная страна») не простой популизм, а истроический корень этого идей идет из глубины веков. Обьектом исследовании являются публицистического эссе «Три исторических событии» («Тарихи үш оқиға») С.Ибраима и публицистическая книга «Страна и герой» («Ел мен ер») У.Калижанова.

Ключевые слова. Независимость, художественная публицистика, фактор, хроника, репортаж, парадигма, схематика, кредо, штрих, эпизод, тенденция, очерк, акцент, эссе.

Akysh N.[1], Akysh B.U. [2], Zhetpisbayeva M.[3]
[1]Institute of literature and art after M. O. Auezov
[2]Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
[3]Kazakh National University after Al-Farabi

ETHICAL MEANING OF LESSONS OF INDEPENDENCE

Annotation. This article analyzes how power contradiction in connection with independency establishing and role of the Head of the State was described in Kazakh publicist. At the same time, article proves notion that “Mangilik el” («Eternal state») is not just populism, but historical root derives from olden times. Objects of investigation are publicist essay “three historical events” of S. Ibraim and publicist book “State and hero” of U. Kalizhanov.

Keywords. independence, art journalism, factor, chronicle, reportage, paradigm, schematic, credo, stroke, episode, trend, essay, accent, essay.

Кіріспе

Тәуелсіздікке дейінгі көркем көсемсөз жанрында жазылған шығармалар сол замандағы ресми идеологияның ұстанған бағытынан бір елі де ауытқымастан, Кеңестер Одағының мызғымас қуатын, коммунистік партия мен интернационалистік рухтың биіктігін, Кеңес адамының жасампаз бейнесін жасауға бағытталғаны тарихтан жақсы мәлім. Және жай бейнесін ғана емес, кеңестік шындыққа негізделген үлгі тұтарлық мінсіз тұлғаның бейнесі жасалу тиіс болатын. Мұндай жанрдағы шығармаларды жазу барысында қоғамда орын алып жатқан алуан түрлі кемшіліктерге, орыс отаршылдығының зардаптары мен аз ұлттар тарихындағы бұрмалаушылықтарға көзжұмбайлықпен қарай білудің өзі үлкен өнерге саналды.

Идеологиялық тар құрсаудың шеңберінде өлшеп-тамап сақтықпен ғана айтуға тура келген қатаң бақылаудағы тұншықпа кезең артта қалғаннан кейін, ой еркіндігі атқа мініп, көсемсөздің де көрігі қыза бастағаны жасырын емес. Халқының ауыр тағдыры жайлы небір ой-пікірлерді ашып айта алмай, іштен ғана тынып жүрген қаламгерлер қауымы көсемсөздің қуатты күшін пайдаланып қалу үшін батыл қадамдарға бет бұрды. Бұл шығармашылық белсенділікті тәуелсіздіктің бір үлкен рухани жетістігі, жас мемлекеттің мүддесіне әбден лайықты идеологиялық құбылыстың бірі деп бағаласақ, артық айтқандық бола қоймас.

Қазақ көсемсөзшісі осындай шоқтықты мәселелерді кейде жалпылама, енді бірде сала-саласымен жіктей талдап, оқырман алдына толып жатқан проблемаларды көлденең тарта білді. Көркем көсемсөздің міндеті – қара мақалаға тән мінезбен мәселені маңдайдан ұрып, тоқ етерін айтып салу ғана емес, жекелеген адамдар тағдырлары, типтік ситуациялар арқылы оқырманды ойға жетелеу, көркем сөзге тән эстетикалық қуатты пайдалана отырып, танымдық, эстетикалық қабылдауды кеңейту. Демек, көркем публицистиканы өз деңгейінде игеру ең алдымен өзекті проблеманы көре білумен, оны оқырман алдына сол қалпында көлденең тартумен шектеліп қалмайды. Уақыт ұсынып отырған ділгір мәселені өз деңгейінде алып шығу үшін белгілі бір дәрежеде көркем ойлау жүйесін, сөз өнерінің эстетикалық қарымын пайдалана білу арқылы алған тақырыпты шеберлікпен меңгере білу шарт.

Тәуелсіздік жылдары өмірге келген қазақ көсемсөзі осы аталаған басты талаптарға толығымен жауап бере алады деп қануға ерте де шығар. Жанрдың биік деңгейінен көріне алмай, бірді айтып бірге кететін немесе біржақты ұстаныммен ғана шектеліп қалатын үлгілер де баршылық. Пісіп-жетілмеген ондай шығармаларды талдау өзегіне айналдыруға болмайтыны анық.

Еліміз өз алдына отау тіккен кезеңнің бастапқы жылдарында өмірге келген көсемсөз үлгілерінің талайы жиырма бірінші ғасырдың екінші онжылдығы төрге озып жатқан кезде де тарихи құндылығын жоғалта қойған жоқ. Қазақ көсемсөзінің шеберлерін танытқан да – осы жылдары өмірге келген жекелеген шоқтықты туындылар. Қазіргі таңдағы оқырман қауымды қызықтыратын – тәуелсіздіккке Қазақ елінің қолы қалай жетті, осынау тарихи процесті заңды түрде бекітіп берген қандай құжаттар, сол бір тарихи маңызды оқиғалардың даму барысы қандай болып еді деген сияқты маңызды мәселелер. Соның ішінде қазіргі және болашақтағы жас буын өкілдері үшін де бұл тақырып үнемі назар аудартуы тиіс. Осынау келелі тақырыпты халыққа майын тамызып, орайтын келтіре отырып жеткізген жандар, әрине, ең алдымен қазақ көсемсөзшілері. Бұл қатарда тынымсыз еңбек етіп жүрген журналистер тобының ішінде қаламы ұшқырлары да аз болған жоқ.

Осы тақырыптың публицистикамызда қалай жүзеге асқанын бір ғана материалдың төңірегінде талқылап көрейік. Самат Ибраимның «Тарихи үш оқиға» атты естелігі өз уақытында көп жазылған осы тарихи оқиғаның қалай дамығанын көрсететін көсемсөзіміздің типтік үлгілерінің бірі деуге болады. Бұл шығармада Қазақстан Республикасының Егемендігінің қалай жарияланғаны, Тәуелсіздік туралы Заңның қалай қабылданғаны және осы тәуелсіз елдің тұңғыш Конституциясының қалай бекітілгендігі жайында үлкен толғаныспен әңгімеленген. Осы айтылған жеке тақырыптарына орай аталған естелікті көркем жазылған хроникалық шежіре десе де болғандай.

Қазақ елінің қазіргі кезеңдегі патриоттары Қазақстанның егемендігі туралы Декларацияның жарияланған күнін жақсы біледі, ол – 1990 жылдың 25-қазаны. Кітап, баспасөз беттеріндегі ұранды сөздерді оқып жүрген бүгінгі ұрпаққа осынау тарихи құжат еш кедергісіз, оп-оңай жариялана салғандай болып көрінуі ғажап емес. Ал осы оқиғаның шынтуайтында қалай жүзеге асырылғанын Самат Ибраим артық-ауыз сөз қоспастан, жүйе-жүйесімен жеткізіп берген. «Ел егемендігін заңдастыруға ұмтылған депутаттардың құлшынысы ерекше болатын. Бірақ ә дегеннен-ақ кертартпалық жасап, жобаның алдын ала талқыланғанына шек келтіргендер болды. ...айтыс-тартыстың күштілігі сондай, бұл құжат қабылдана ма, жоқ па деген үміт пен күдіктің, екі көзқарастың шарпысқаны рас еді» [1, б. 243] дейді автор.

Кеше ғана Кеңестер Одағы сияқты алып империяның құрамында тұрған отар республиканың аяқ астынан дербестікке ұмтылыс жасауы шовинистік пиғылдағы депутаттардың шабына шоқ түскендей еткені психологиялық заңдылық екендігін естелік авторы сыпайы түрде дәлелдеп шыққан.

Естеліктің «Тәуелсіздік – бабалардың ұлы арманы» деп аталатын тарауында 1991 жылғы 16-желтоқсанда Конституциялық заң күші бар «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Заңның қалай қабылданғандығы жөнінде репортаждық дәлдікпен ой толғайды автор. Бұл тақырыптың қыры-сырын сол тарихи күндердің өзінде-ақ автор нақтылап жазып тастаған болатын.

Сол кездегі Парламенттің баспасөз органы «Халық кеңесі» газетінінің бетіндегі мақаласында осы Самат (ол кезде С.Ибраимов) еш бұлтарыссыз былай деген еді: «Біздің Парламент көп мәселені шешуде ауызбірлік танытып келеді. Бірақ қазақ ұлтына, салтына, тіліне, бір сөзбен айтқанда, халқымызға жақындау бір мәселе көтерілсе, аяқтан шалып, жармаса кетуге әзір кейбір депутаттар бар» [2, б. 5]. Ұлт тәуелсіздігі жалпы адамдық парадигма шеңберінен көріне алатын фактор екендігімен санассақ, журналист жазып отырған оқиғалардың саяси-әлеуметтік салмағын одан арман сезіне түскендей боламыз.

Қазақстан Республикасының Егемендігі туралы Декларацияның қабылдануына қарсы шыққан теріс пиғылды депутаттар енді заңдық қуаты одан да күшті, қазақ ұлтының болашағына жол ашатын Тәуелсіздік туралы Заңды бірден қолдай кетсе, отаршылдық психологияның табиғатына сай келе қоймас та еді. Қазақстан Республикасы үшін, әсіресе қазақ халқы үшін аса маңызды осы екі құжатты қабылдау барысындағы дау-дамайдың саяси сипатын майдан қылшық суырғандай етіп, тарқата талдап шығуы автордың шеберлігі екендігі сөзсіз. Жымысқы сөздерімен тәуелсіздікке қарсылық білдірген В.Чернышов, В.Водолазов, Ю.Сухов және т.б. депутаттарға тойтарыс берушілердің алдыңғы қатарында С.Зиманов, С.Сартаев, Ш.Мұртаза, Ш.Шардарбеков сынды ұлтжанды азаматтар болғанын оқырман осы естеліктен оқып біле алады.

Өйткені бұл мәселемен ақпарат құралдарынан емес, Парламент тілшісі ретінде залда отырып, тікелей куә болғандықтан да, С.Ибраим өз көзімен көргендерін еш боямасыз дәл жазып шыққан. Журналистің осынау маңызды оқиғалар арасында тікелей болуы аталған публицистикалық шығарманың шынайылық сипатын күшейте түскен. Ең бастысы – естелікте Тәуелсіздіктің бастапқы кезеңіндегі идеологиялық-саяси текетірестің лебі, сол кездегі Парламенттік айтыс-тартыстардың тынысы айқын.

Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда жарық көрген көсемсөздің бірсыпырасы ел басқарған көшбасшылардан басқа халық тарихында белгілі бір із қалдырған өзге тұлғалар жөнінде де ой толғайды, пікір бөліседі, естеліктер айтады. Бұндай тақырыпты қозғаған көсемсөзшілер қатарының да қарамы толық екенін атап айтқан абзал.

Н.Ә.Назарбаев – Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алмай тұрып-ақ. Қазақстан билігінің басына келген басшы. Жиырма жылдан астам уақыт ішінде ол тек мемлекеттің Президенті ғана емес, елдің, ұлттың да көсемі екендігін, жаңа үрдістерге сай лауазымдық міндетін атқаруға мейлінше қабілетті адам екендігін байқатты. Сондықтан да оның көркем публицистиканың кейіпкеріне айналуы шығармашылық заңдылық деп тайынбай тұжырымдаған жөн. Ол жөнінде қалам тартудың, салиқалы кейіпкерге айналдыра білудің қоғамдық-тарихи, әлеуметтік-шығармашылық негізі әу бастан айқын екендігі сөзсіз.

Сөздің реті келіп қалған уақытта астын сызып айта кеткен абзал, тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президентін кейіпкер етіп алып, ол жайында қалам тербеген көсемсөзшілердің қатары бүгінгі таңда едәуір шоғырлы топты құрай алады. Олардың кейбірінің есімдерін атап кететін болсақ, тақырыптас әріптестердің тобының осал емес екендігін байқаймыз. Дүкенбай Досжан, Мырзағали Іңірбаев, Уәлихан Қалижанов, Бейбіт Сапаралы, Қайнар Олжай сияқты танымал есімдердің өздері қарымды топтың тегеуірінді легін байқатса керек.

Тәуелсіздік жылдарындағы көркем публицистикада өз тақырыбын іздеп әуре болмай-ақ, бірден тауып алған көсемсөзшілердің бірі – Уәлихан Қалижанов**.** Оның жолжазбалар мен эсселерінің негізгі тақырыбы – саясат, басты кейіпкері – Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев. Ел басшысының кесек бейнесін сомдау барысында бұл автордың негізгі акцент жасайтыны – Н.Ә.Назарбаевтың іссапарда жүрген кездердегі саяси әрі адами бейнесі.

Бұндай көркемдік тәсіл – көсемсөзші қаламгердің «Президент» және «Ел мен ер» деп аталатын жинақтарының схематикалық кредосы. Бірінші кітапта Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардағы Елбасының жекелеген сапарларынан жазылған дүниелер топтастырылған. Бұлар жанрлық жағынан алғанда, журналистиканың репортаж, сапарнамалық очерктер формасында болып келеді.

Өзінің іріктелген жұмысшы тобымен барып, түйінді мәселелерді біржақты ету үшін сапарлап жүрген Президенттің шешуші сәттердегі әрекет-қимылдары, мақсатты шараларды аяғына дейін алып шығып, қорытынды жасауға ұмтылысы, сапар аяғында белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге деген құлшынысы ірікті штирхтар мен есте қаларлық эпизодтар арқылы көрініс тауып жатады.

Президенттің саяси тұлға ретіндегі кесек бейнесін сомдап шығару барысында автор тарихи әрі әлеуметтік талдау жасап, ұзақ сонар әңгіменің арнасына түсіп кету жағына сақ. Ондай жағдайда көркем публицистика жанрымен жазылып отырған туынды саяси-философиялық пайымдауларға ұласып, бастапқы ой арнасын өзгертіп, ұзақ тәптіштеулермен жалғасып кетуі әбден ықтимал еді.

Автордың осы арадағы ізденістерінің бір нышаны – жанр шарттарын мүмкіндігінше сақтай отырып, тақырыптың идеялық жүгін жеңілдетіп алмауға тырысуы. Сонымен бірге шығарманың жеңіл оқылып, оқырман қабылдауына шапшаң сіңіп кетуіне де зер салу жағы да қаперде тұратыны байқалады. У.Қалижановтың Ел Президенті жайында қалам тербеген шығармаларында эсселік сипаттардың басым болуы да сондықтан. Қалай болған күнде де салмақты да салиқалы тақырып, көсемсөз әлемінде өз кетігін тауып, оқылуға тиісті.

Елбасының саяси жұмыстарынан жақсы хабардар көзіқарақты оқырманның қашанда назар аударатын тұстары – оның адамгершілік қырлары, жеке тұлға ретіндегі есте қаларлық ерекшеліктері. Бұлардан келіп ұлттық парадигмаға қатысты штрихтар көрініс табады.

Осынау рухани сұранысты жіті аңғара білген автор саяси оқиғалардың қыр-сырына талдау жасап қана қоймай, реті келіп жатқан тұстарда өз кейіпкерінің адами болмысын ашып көрсетіп отыруға бейім. Бірер азат жолмен-ақ тілге тиек етіп отырған тұлғаның ішкі әлемінен хабардар етіп үлгіруге тырысуы – сондай ізденіс нышандарының айғағы.

«...Президент Парламентке келгенде, депутаттармен биресми жағдайда әзіл-қалжыңы жарасып, бір еркін көсіліп сөйлесетіні бар. Мұндайда өңі бал-бұл жанып, сұлу күлкісі әр үстіне әр қосып, көзінен шуақ шашылып, керемет бір күйге енеді» [3, б. 26]. «Көзінен шуақ шашылып» дей отырып, автор ірі тұлғаның пендеге тән ішкі әлемінен, мейірімді жүрегінің соғысынан хабардар етіп өтеді. Әдетте саяси тұлғаларды сомдаудың өзіндік қиындықтары бар екендігін ескеретін болсақ, қатып қалған ағаш сияқты қатқылдықтан қашып, өз кейіпкерінің пенде ретіндегі ұнасымды жақтарын да жекелеген штрихтар арқылы кескіндеуге бейімділігі автор ізденісінің нышандары.

Кітапта желдірткен екпінмен қызықтыра әңгімелейтін шегіністердің бірі – Нұрсұлтан Назарбаевтың 1962 жылы Бүкілодақтық комсомол ұйымының сьезіне делегат болып барып, тұңғыш ғарышкер Юрий Гагаринмен бірге фотосуретке түсуі.

КСРО комсомолдарының осынау XY сьезі өз заманындағы шоқтықты мәселелерге арналған жастардың айтулы үлкен форумы ретінде тарихта қалған еді. Оған Қазақстан Республикасының атынан қатысқандардың ішінде есімдері жалпақ жұртқа жақсы белгілі Өзбекәлі Жәнібеков, Шерхан Мұртаза, Ғайникен Бибатырова, Тұманбай Молдағалиев, Еркеғали Рахмадиев пен Кәкімбек Салықов сынды жас тұлғалар блыпты.

Сол атышулы сьезге Кеңестер Одағының түпкір-түпкірінен озық ойлы, алдыңғы қатарлы жүздеген жастар делегат ретінде қатысқан екен. Жаңағы аттары аталған қазақ жастары солардың қатарында.

Ю.А.Гагаринмен сьезд делегаттарын суретке түсіруді ұйымдастырып жүрген – сол кездегі Ақтөбе облыстық комсомол комитетінің бірінші хатшысы Үкітай Серікбайұлы Байжомартов екен. Аймақтардың делегация мүшелері тұңғыш ғарышкермен таласа-тармаса суретке түсіп жатады. Ал Қазақстан делегациясына кезек жетіп болар емес. Сол сәтте Теміртаудан келген жас металлург Нұрсұлтан Назарбаев Ақтөбе облыстық комсомол комитетінің бірінші хатшысы Үкітай Байжомартовқа:

«Үкітай Серікбайұлы, Юрий Гагарин космосқа қазақ жерінен бірінші болып ұшты ғой. Бірінші болып Қазақстан делегациясымен суретке түскені жөн емес пе еді», – деп айтып қалады. Міне, осынау орынды ұсыныс қозғау болады да, Байжомартов сол маңайда жүрген республика комсомолдарын дереу ұйымдастырып, тұңғыш ғарышкермен бірге суретке түседі. Суретте жоғарыда аттары аталған адамдардың бірсыпырасы бар. Ең қызықтысы – Гагариннің оң жақ иығын ала, бір адамнан кейін тұрған жиырма екі жасар делегат Нұрсұлтан Назарбаевтың бейнесі.

Кітап авторы осы суреттің тарихын әрі қарай індетіп, оқырманды мән-жайға толық қандыра түсу үшін кадрға ілінген кейіпкерлерін іздеумен шұғылданыпты. Тауып алған адамдарынан сондағы делегаттардың бәрі бірігіп, Гагаринмен қалай суретке түскендерін сұрайды. Бұл – тек журналистке ғана емес, ұлтымызға тән әуесқойлық нышаны болса керек. Ұлттық парадигма нышандардың автордың өз бойынан да осылайша байқап қаламыз. Оның кейіпкерлерге журналист ретінде қойған сауалдары еріксіз жауап беруге жетелеп отырады. Солардың ішінде ерекше көңіл бөлуге татитыны – Үкітай Байжомартовқа қойылған сұрақ.

«Сұрақ: Сіз Ақтөбе облыстық комсомол комитетінің бірінші хатшысы бола тұрып, металлург Назарбаевтың «тапсырмасын» қалай орындап жүрсіз?

Жауап: Ол кезде қазіргідей шенеуніктік бюрократтық жоқ болатын. Әрі Назарбаевтың жалыны мен тегеуріні, қазақша айтқанда, мысы басып тұратын. Әрі онымен сырласуға бәріміз дайын едік» [3, б. 108].

Осы шағын диалогтан-ақ жиырма екі жасар жұмысшы Н.Назарбаевтың азаматтық әрі адами бейнесі қылаң береді. Байжомартовтың айтқан жауабы –жаңағыдай лапылдаған жас жігіттің келешекте көшбасшылық деңгейге көтеріліп кетуі таң қаларлық жағдай емес екендігін сездіретін емеурін.

Комсомолдар сьезінің екінші күнінде Н.Назарбаев жарыссөзге шығып, Одақтың әр түпкірінен келген қалың делегатты өз аузына қаратқан екен. Сөйтіп жиырма екі жасар өрен өзінің өткірлігімен, оралымдылығымен бүкілодақтың алқалы жиында сөз сөйлеп, өзінің қандай өредегі жан екендігін таныта біліпті. Оның кейін ірі масштабтағы жетекшілік сапарының алғашқы қадамы нақ осы сьезд күндерінен басталғанына көз жеткізе түсесіз.

Егер тарихи-тұлғалық тұрғыдан қараған жағдайда кез келген елдің, мемлекеттің басшысының өмірбаянына қатысты қандайда бір деректің ұсақ-түйегі болмайды. Оған дүниежүзілік публицистика тарихынан мысалдар жетерлік. Басқасын айтпағанда, Америка Құрама Штаттарының қырық төрт Президентінің қай-қайсысы жөнінде тарихшылар, әлеуметтанушылар, журналистер тиісінше зерттеулер жүргізіп, алуан сипаттағы мақалалар шығарып отырған. Арнайы кітаптар да жазылған. Авторлардың көпшілігі бір бірін қайталап кетсе де, әйеуір бір тың деректер тауып, халыққа жариялағанша асық болған. Бұның өзі де рухани сұраныстан, ақпараттық жетімсіздіктен туындайтыны белгілі.

Қазақстан Республикасының Президенті жайлы еңбек жазғандардың қай-қайсысы да өздерінің осы тақырыпқа арнаған көркем публицистикаларын тың деректермен толықтыруға ынталы. Жекелеген эпизод, факті, мағлұмат – автордың оқырманға оқыстан ұсынар олжасы. Мысалы, Қазақстан комсомолдарының делегациясымен бірге болашақ Президент Н.Назарбаевтың алғашқы ғарышкер Ю.А.Гагаринмен суретке түсуі туралы мәліметі – У.Қалижановтың өзінің іздеп тапқан фактісі.

Жоғарыда аталған «Ел мен ер» кітабында көркем көсемсөздің табиғатына ауырлау болып тиетін саяси сараптамалар, тарихи талдаулар да аз емес. Бұл араға келгенде тілге тиек етіп отырған мәселесін нақтылап, тұздықтай түсу үшін автор түрлі құрғақ деректер мен цифрларды үсті үстіне тізбелеп кіргізуге мәжбүр. Жалаң сандардың қатары көбейе түскен мұндай тұстарда көсемсөздің көркемдігінің солғын тарта бастауы да шығармашылық заңдылық. Қазақ көркем көсемсөзінің бір жүйрігі белгілі қаламгеріміз Оралхан Бөкей де тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында көркем көсемсөзде өз ізін қалдырып үлгірген екен. Жазушы, журналист һәм драматург Оралханның шығармашылығы неден басталды деген сауалға зерттеушілеріміз оның алғашқы кітаптарына енген туындыларының хронологиялық тұрғыдан бұрын жазылғандарын атай отырып, жауап беруге тырысатын. Мәселен, оның тырнақалды туындыларының қатарында «Сарыарқаның жаңбыры», «Терісаққан» тәрізді жазбалары аталып жататын. Көбіміз осы мәліметтерге сеніп келдік. Сөйтсек, бұл түбегейлі тұжырым емес екен.

Туғанына 70 жыл толуына орай 2013 жылы қаламгердің артында қалған жанашырлары «Біздің Оралхан» деп аталатын жинақ шығарды. Оған қаламгер жайындағы естеліктермен бірге белгілі бір себептермен өз уақытында кітаптарына енбей қалған жекелеген шығармалары да топтастырылған екен. Кітапты шығарушыларға ерекше алғыс айтуды қажетсінетін сәт осы, себебі – оған Оралханның бұрын жалпақ оқырманға беймәлім дүниелері де еніпті. Олардың басым бөлігін құрастырушы азаматтар архивтерде отырып, қаламгер алғаш жаза бастаған кездегі аудандық, облыстық мерзімді баспасөз беттерінен тірнектей жинастырған екен.

Өзінің шығармашылық өмірбаянын аудандық және облыстық газеттердің беттерінде мақала, очерк, хабарлама, суреттеме сияқты журналистика жанрларының үлгілерін жариялаудан бастаған Оралханның есімін жерлестері ең алдымен оны журналист ретінде таныпты. Демек ол шығармашылыққа әу бастан публицист ретінде келген.

Бұл арада арнайы тоқталып, басын ашап алатын басты мәселе – Оралхан Бөкей шығармашылығының библиографиясын жасауға жаңа мүмкіндіктер туғандығы. Кітапта тіпті Орекеңнің нәбір 18 жасында қағаз бетіне түсіріп кеткен дүниелері де қылаң береді. Сөз реті келіп жатқан соң, айтылып жатқан жағдай ғой, әйтпесе бұл арада ең алдымен назар аударатынымыз – өмірінің соңғы жылдары О.Бөкей жазып кеткен көсемсөз үлгілері.

Оралханмен замандас кексе оқырмандардың жадында болар, өмірінің соңғы жылдарында ол «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы болып жұмыс істеді. Оның соңғы жазғандарының да осы басылымның беттерінде жарияланып қалуы табиғи қисындылық.

1993 жылдың маужыраған мамыр айында асатынан дүниеден озған Орекең туған елі Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізгенін өз көзімен көріп кетті. Жалпақ жұртты қуанышқа бөлеген шаттық эйфориясының ортасында жүріп, өзінің түйгендері мен көргендерін, парықты пайымдауларын ішінара қағаз бетіне түсіріп үлгіріпті. Ендеше Оралхан Бөкейді Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жыршыларының бірі деп байырқалауға толық хақылымыз.

Әрине, бұл арада оның осы өмір сәулесі кенеттен бұлыңғыр тартып, бейуаққа айналар алдындағы жазғандарының барлығы көркем көсемсөз үлгісінің талаптарына сыйып кетеді деп айтуға болмас. Алайда жанрдың жанын кіргізіп, онсыз да өткір қаламын жанып-жанып алғандығы айқын атойлап тұрған туындыларын елемей өтсек, оқырманға тастап кеткен аманатына қиянат болып қалуы да ғажап емес. Соның нақты мысалы ретінде бір-екі туындысын ықшамдап талдай кетудің қажеттігі осындай себептен туындап отыр.

Оның біріншісі – «Президенттің бір аптасы» деп аталатын жолсапар очеркі. Аты айтып тұрғандай, мұнда тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бір апталық жұмыс сапары суреттеледі. Істің орайты келіп, Орекең осы уақытта Президенттің жанында жүрген журналистердің қатарынан табылыпты. Шілденің төртінде Алматы әуежайыныан көтерілген ұшақ Целиноград аталып келген Ақмола қаласын бетке алады. Ақмола облысының әкімі Браун қарсы алғаннан кейін, жергілікті басшылар өз қалауы бойынша Президентті Ерейментау ауданына қарай ала жөнеледі. Осындағы ауылды жердің ахуалымен, егістіктің жағдайымен танысып, кездескен жұртшылықпен азды-көпті әңгіме шерткен соң, Назарбаев мінген тікұшақтың қайтадан бет түзегені – тағы да облыс орталығы. Қалаға келе салып Президенттің «Целиноградсельмаш» заводының жағдайымен қалай танысқандығын да автор назардан қағыс қалдырмапты.

Сонан соң Елбасы бастаған топтың көп кідірместен бет алғаны – Ресей астанасы Мәскеу қаласы. Мұнда енді Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы басшыларының кезекті мәжілісіне қатысуы тиіс еді. Сол мәжілістің алдында жиналған лауазым иелерінің жаппай құттықтағаны бір-ақ адам, ол – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев. Өйткені мәжілістің алғашқы күні ол кісінің туған күнімен сәйкес келіп қалған екен.

Қазақстан басшысы бастаған делегация Мәскеу қаласында да ұзақ кідіріп тиянақтай алмайды, өйткені Финлияндия Республикасының астанасы Хельсинки қаласында ол кісіні Европадағы қауіпсіздік және өзара байланыс жөніндегі ұйымның кезекті мәжілісі күтіп тұрған көрінеді. Енді Назарбаев осы қалаға жетіп, аталған ұйымның кезекті мәжілісіне қатысады және тек жай қатысып қана қоймастан,оның алғашқы күнгі жұмысына төрағалық етеді.

Мәжіліс арасында оның көптеген елдердің басшыларымен кездесіп, түрлі шаруалар жайында әңгіме қозғауға уақыт табатыны тағы бар. Осы қалада болған күндері очерк авторын өз Президентінің тамам жұрттың алдындғы биік беделі бір қуантса, тәуелсіздікке енді қол жеткізген Қазақстанның көк туының қаланың әр жерден асақақтай желбіреп тұруы екінші тағы қуантады.

Елбасының қасында ілесіп жүрген журналистерге бір аптаның ішінде ғана орын алған осынша шұғыл да маңызды оқиғалардың айырықша әсер етуі заңды да. Ұлттық ойлау деңгейінде шектеліп қалмастан, жарты әлемді шарлай жүріп, бүкіл адамзаттық парадигма шеңберіндегі мәселелерді көтере білуі, соған орай сөз сөйлеп, кездесулер ұйымдастыруы Қазақстан Президентінің қайраткерлік тұлғасын биіктете түсетін елеулі детальдар.

Аталған кітаптарда Елбасы жайлы, оның қоғамдық, қайраткерлік қызметі хақындағы мағлұматтар қатары едәуір. Мектептерде патриоттық бағыттағы сабақтарды өткенде бұндай кітаптарды қисынын тауып, тақырыптың мазмұнына кірістіре отырып пайдалана білсе, мұғалімдер үшін де қажетті құрал болып табыла алар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қамзин К. Қазақ көсемсөз жанрларының кемелдену үдерісі. – Алматы.: Экономика, 2009. – 400 б.
2 Ибраим С. Тарихи үш оқиға // Ана тілі, 2012. – №34. – 3 б.
3 Ибраимов С. Бірлік болмай, тірлік болмас // Халық кеңесі, 1991. – 5 б.
4 Әсіпов С. Қауқарсыз қазақ мәселесі. – Алматы.: Қазақстан, 2009. – 576 б.
5 Шағатай Ж. Ащы мен тәтті. – Алматы.: Қазығұрт, 2012. – 304 б.
6 Айтматов Ш., Шаханов М. Ғасыр айырығындағы сырласу. – Алматы.: 2008. – 512 б.
7 Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. – Алматы.: Жазушы, 1988. – 192 б.
8 Бөкей О. Президенттің бір аптасы // Кіт.: Біздің Оралхан. – Алматы.: Орхон, 2013. – 392 б.
9 Қалижанов У. Ел мен ер. – Алматы.: Құс жолы, 2011. – 174 б.
10 Қирабаев С. Өмір тағылымдары. – Алматы.: Білім, 2006. – 480 б.
11 Штульберг А. Бескунак. – Алматы.: Ана тілі, 1998. – 176 с.
12 Бельгер Г. На изломе крутого времени. – Алматы.: Ана тілі, 1998. – 176 с.

УДК 94(574)

Алтаев А.Ш.[1], **Кожакеева Л.Т**.[2]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, [2]Казгосженпу

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ В ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Проблема, заявленная в статье, относится к распространению социальных сетей в Казахстане. Развитие информационно-коммуникационных технологий привело к появлению глобальной сети Интернет и созданию социальных сетей. Казахстан сегодня активно развивает эту сферу, реализуя задачи интеграции в мировое информационное пространство. В настоящее время самыми популярными сетями в стране являются: ВКонтакте - 43%; Одноклассники — 34%; Instagram — 31%; Мой Мир — 21%; Facebook — 19%; Twitter — 5% и другие — 3%. Население страны постоянно повышает свою активность в интернете и социальных сетях, ими пользуется сегодня 70%, что дает возможность перейти на новый уровень развития.

Ключевые слова. информационное общество, информационно-коммуникационные технологии, интернет, социальные сети, аудитория

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР

Аңдатпа. Мақалада көрсетілген мәселе Қазақстандағы әлеуметтік желілердің таралуына қатысты. Ақпараттық және коммуникациялық технологияларды дамыту ғаламдық Интернет пайда мен әлеуметтік желілерде құру соқты. Қазақстан белсенді әлемдік ақпараттық кеңістікке интеграциялау міндетін іске асыратын, осы аймақты дамып келеді. Төмендегідей Қазіргі уақытта елдегі ең танымал желілер болып табылады: ВКонтакте - 43%; Сыныптастар - 34%; Instagram - 31%; Менің әлемім - 21%; Facebook - 19%; Twitter - 5% және басқалары - 3%. Ел халқының саны үнемі келесі деңгейге өту үшін мүмкіндік беретін, қазір 70% оларды пайдалануға, Интернет және әлеуметтік желілерде өз қызметін жетілдіру болып табылады.

Түйінді сөздер. ақпараттық қоғам, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, интернет, әлеуметтік желілер, аудитория

SOCIAL NETWORKS IN THE INFORMATION AND COMMUNICATION SPACE OF KAZAKHSTAN

Abstract. The problem stated in the article refers to the spread of social networks in Kazakhstan. The development of information and communication technologies has led to the emergence of a global Internet and the creation of social networks. Today Kazakhstan actively develops this sphere by realizing the tasks of integration into the global information space. Currently, the most popular networks in the country are: VKontakte - 43%; Odnoklassniki - 34%; Instagram - 31%; Moi Mir - 21%; Facebook - 19%; Twitter - 5% and others - 3%. The population of the country constantly increases its activity on the Internet and social networks, currently social networks are used by 70% of the population, which makes it possible to move to a new level of development.

Keywords. information society, information and communication technologies, Internet, social networks, audience

Введение

Сегодня именно информационно-коммуникационные технологии определяют уровень общественного развития, оказывая влияние на все сферы жизнедеятельности человека.

В начале 1990-х годов формирование глобального информационного общества происходит повсеместно, но в разных странах мира этот процесс отличается степенью интенсивности, широты и глубины охвата. Сегодня в Казахстане телекоммуникационный рынок изменился коренным образом, новые информационные технологии, политика либерализации в области СМК открыли новые возможности для развития Интернета, появления новых сетевых операторов, Интернет-провайдеров, новых СМИ, что ведет к росту аудитории интернет-пользователей.

XXI век ознаменовался широким распространением социальных сетей, историю которых принято начинать с 1995 года, когда в США был создан первый портал Classmates.com, позволявший находить и обмениваться информацией с одноклассниками, коллегами, знакомыми. Сегодня социальные сети охватили

весь мир, число их пользователей исчисляется сотнями миллионов. В Казахстане социальные сети быстро стали приобретать популярность и представлены разными возрастными и профессиональными категориями.

Наиболее распространенными методами оценки развития ИКТ в разных странах мира являются Индекс сетевой готовности (Networked Readiness Index) и Индекс развития информационно-коммуникационных технологий (ICT Development Index). Состояние ИКТ в Казахстане может быть изучено на основе контент-анализа СМИ, специальных исследований и опросов общественного мнения.

В целях изучения эффективности государственной информационной политики в РК используется ряд документов - Концепция государственной информационной политики, Концепция формирования информационного общества, Доктрина информационной безопасности, целевая программа «Электронное государство», Программа Информационный Казахстан-2020». Также необходимая информация имеется на Официальном Интернет-ресурсе Министерства информации и коммуникаций РК.

Уровень развития ИКТ сегодня является одним из наиболее важных показателей экономического и социального благополучия государства. Доступ к ИКТ, использования ИКТ, практическое знание этих технологий населением страны крайне важны в современных условиях, когда мир уже пошел к Новой технологической революции. Согласно Индексу развития информационно-коммуникационных технологий (ICT Development Index), представляющему комбинированный показатель, характеризующий достижения стран мира с точки зрения развития информационно-коммуникационных технологий, в 2017 г. Казахстан занял 52 место среди 176 государств. В ТОП-5 рейтинга входят Исландия, Южная Корея, Швейцария, Дания и Великобритания. 4 из пятерки лидеров страны Европы, но к Южной Корее сейчас прибавляются и другие страны Юго-Восточной Азии – Гонконг, Япония.

Из постсоветских государств нашу страну опережают Эстония (17 место), Беларусь (32), Латвия (35), Литва (41) и Россия (45 место)[1]. В Центральной Азии Казахстан по развитию ИКТ является региональным лидером.

Другой важный показатель, отражающий ведущую роль ИКТ в развитии инноваций, это Индекс сетевой готовности (Networked Readiness Index), выпускающийся Всемирным экономическим форумом и международной школой бизнеса INSEAD. Индекс измеряет уровень развития ИКТ по 53 параметрам, объединённым в три группы, характеризующих наличие условий для их развития; готовность населения, бизнеса и государственных органов к использованию ИКТ и уровень их использования во всех секторах.

В Рейтинге 2017 г. Казахстан занял более высокое 40 место, опередив Россию. В лидерах сетевой готовности – Сингапур, Финляндия, Швеция, Нидерланды и Норвегия. Аутсайдеры, расположившиеся в конце рейтинга – страны Африки – Бурунди, Гвинея и Чад (141, 142, 143 места).

Самые высокие результаты среди постсоветских стран у Эстонии – 22 место, Литвы – 31 и Латвии – 33 место) [2].

Разница между самым высоким индексом у Сингапура в 6,0 балла и РК – 4,5 балла, достаточна заметна, но не критична. Вполне возможно эту дистанцию преодолеть, тем более что такие задачи поставлены в Программе «Цифровой Казахстан-2020».

По состоянию на 2016 год мобильный телефон является лидером по плотности использования населением. Охват этим видом ИКТ в Казахстане составил 96,8%. При этом плотность SIM-карт достигла почти 200% — то есть, на каждого гражданина РК, включая младенцев и пожилых людей, приходится 2 SIM-карты. 58% населения имеет настольный ПК, 44,7% — мобильный ПК, а 32% — планшетный ПК. При этом, Алматы уступает Астане по плотности использования мобильных телефонов, но существенно опережает столицу по показателю «количество мобильных ПК» — 71,4% против 29%.

Интернет, активно растущий медиаканал в Казахстане, численность пользователей которого почти в 2 раза превышает охват прессы. В июле 2015 количество интернет-пользователей в РК достигло 3,47 млн**.,** 71% населения страны в возрасте от 12 до 54 лет заходят в сеть минимум не реже одного раза в месяц.

Плотность использования интернета в среднем по стране составляет 84,4%. При этом в этот показатель входят не только подключения по протоколу xDSL, но и посредством мобильного телефона — 3G и 4G/LTE. Охват населения интернетом в Астане в 2016 г. достиг 99 %, тогда как в Алматы - 88%.

В среднем по РК 10,5% все еще пользуются технологиями прошлого века — коммутируемым соединением или ISDN. Причем, Алматы с показателем в 23 % лидирует в этом нерадостном списке, в то время как в Астане он составляет лишь 1,6%.

Процент пользования фиксированной широкополосной связью (xDSL) в среднем по Казахстану составлял в 2016 г. 42%. При этом в Алматы - всего 20,7%, тогда как в Астане — 85%. Наземная фиксированная беспроводная широкополосная связь используется 5,5% населения, спутниковая широкополосная связь — 1,9%, мобильное широкополосное соединение (в т.ч. 3G, 4G/LTE) — 69,2%. Последнее применяется в Алматы среди 58,6%, а в Астане — в 36%. На другие виды мобильных интернет-

соединений (через аналоговый мобильный телефон, GSM, GPRS и другие устаревшие технологии) в среднем по стране приходится 8,3%, в том числе в Алматы — 21,7%, в Астане — только 2,2%[3].

В 2016 г. почти 79% населения Казахстана пользовались интернетом не менее одного раза в день, 16% — не менее одного раза в неделю, менее одного раза в неделю — 5%. Самая интернетизированная аудитория проживает в Астане — в столице тех, кто выходит во Всемирную сеть ежедневно — 98,5%. В Алматы таковых меньше — 87,4%.

Программа «Цифровой Казахстан» выдвинула целевой индикатор к 2021 году довести проникновение интернета в Казахстане до 81%%[4]. Учитывая скорость и темпы распространения интернета этот показатель может быть превзойден в самое ближайшее время.

Аудитория в Казнете представлена следующими категориями:

- Женщины - 52,2%. При этом женщины в возрасте от 25 до 34 лет составляют 19,1%;
- Мужчины – 47,8 %. Самый многочисленный сегмент мужской аудитории — в возрасте от 18 до 24 лет – составляет всего 13,5%.

Городские жители представляют самый крупный сегмент интернета- 67,5% пользователей в Казахстане.

По роду деятельности самыми многочисленными являются группы рабочих и служащих, которые в сумме составляют почти 50 % пользователей, а более «продвинутые» категории руководителей и специалистов составляют 25 %% [5].

Сегодня Казнет является лидером в Центральной Азии по количеству доменов. С момента своего рождения в 1994 г. и до 1 ноября 2014 г. было зарегистрировано 117 917 доменных имен в зоне .KZ и 1446 — в зоне .ҚАЗ. По состоянию на 1 сентября 2015 года его доменная емкость выросла примерно на 3 % и составила 123870 доменов (.ҚАЗ+.KZ) . По состоянию на август 2016 г. его емкость выросла еще на 2 % и составила 125411 доменов. С начала 2017 г. темпы роста емкости доменов ускорились и по оптимистичным прогнозам в концу декабря достигнут 140 тысяч [6].

Между тем, несмотря на то, что РК является лидером по плотности доменов в Центральной Азии, так на 100 человек в РК приходится 074 домена, тогда как в Кыргызстане – 0,14, а в Узбекистане – только 0,1. Но в сравнении с среднемировыми значениями около 4.4-4,5 доменов на 100 человек, это почти в 6 раз меньше.

Так что, предстоит огромная работа с тем, чтобы максимально увеличить плотность доменов в Казахстане до среднемировых значений.

Согласно исследованиям развития интернет-рынка в Казахстане предпочтением казахстанцев пользуются социальные сети. История социальных сетей связана с появлением интернета, открывшего новые возможности для быстрого общения. Первоначально сети предназначались для военных, затем подключились ученые, а следом самые широкие массы рядовых граждан. Созданный в 1995 года первый такой портал Classmates.com, к 2008 году насчитывал уже 50 миллионов подписчиков.

В 2002 году появилась социальная сеть для деловых контактов – LinkedIn, предназначенная для поиска коллег, вакансий и размещению информации о своей профессиональной деятельности. В 2016 г. в сети насчитывалось 433 миллиона участников.

В 2003 году появилась блог-платформа MySpace, специально ориентированная на молодёжь, которая хочет читать, слушать музыку, обмениваться видеоконтентом, размещать свои фотографии и вести блоги. В 2008 году в ней имелось 114,6 миллионов пользователей. Довольно долго она была самой популярной социальной сетью в мире, но ситуация изменилась с появлением Facebook .

Сайт Thefacebook открылся 4 февраля 2004 года и сначала был доступен только для студентов Гарвардского университета. Затем аудиторию расширили до Стэнфордского, Колумбийского и Йельского университетов. В сентябре 2006 года сеть стала открытой для всех пользователей старше тринадцати лет.

За двенадцать лет социальная сеть лишилась артикля и достигла 1,71 миллиарда активных посетителей в месяц. Марк Цукерберг стал самым молодым миллиардером планеты в 23 года благодаря своему изобретению.

Facebook позволяет пользователям создавать собственную страницу с фото и информацией, общаться с друзьями, оставлять сообщения на стенах, загружать видеозаписи и создавать группы, а также страницы компаний. Facebook как инструмент для влияния на аудиторию используют множество, как крупных корпораций, так и локальных организаций. Активно пользуются этой социальной сетью бизнесмены и политики в репутационных целях.

В апреле 2016 года в социальной сети запустили Facebook Live - собственный Periscope.

Социальной сетью, самой популярной в России, является Вконтакте. Она была создана Павлом Дуровым 10 октября 2006 года и была предназначена в качестве площадки сети для студентов и выпускников вузов.

По данным на октябрь 2016 года в социальную сеть заходят ежедневно более 80 000 000 пользователей. Из них 65% — из России.

Социальная сеть Одноклассники была запущена Альбертом Попковым 26 марта 2005 года. Всего за восемь месяцев количество зарегистрированных пользователей достигло 1,5 миллионов человек, в 2007 году этот показатель поднялся до 4 млн.

В 2008 году по аналогии с Classmates была введена платная подписка, только на этот раз — не для дополнительных функций, а на этапе регистрации. Популярность сайта упала, пользователи перетекали Вконтакт, и в 2010 году платную регистрацию отменили. На 2010 год 56% пользователей сети — люди в возрасте 25-44 года.

В 2016 году в социальной сети появилась функция денежных переводов и стриминговых трансляций, компания выпустила приложение «ОК видео» для Smart TV и интегрировалось с Instagram.

В 2006 году был запущен Twitter. Это был SMS-сервис для общения с небольшой группой людей. Вопрос «Что ты сейчас делаешь?» был главным с самого начала. Первый твит появился 21 марта 2006 года, его оставил Джек Дорси: «просто настраиваю мой twttr». Сообщения в Twitter несколько лет назад можно было публиковать с обычных телефонов — отправив на нужный номер текст для размещения. Изначально количество символов было ограничено 140. Чтобы уместить ссылку, начали использовать сокращалки. В 2016 году были сделаны послабления — и сервис перестал учитывать ссылки в ограничении.

Вся суть Twitter — вложить в эти 140 символов мысль, идею, информацию для своих друзей. Краткость — сестра таланта.

В 2010 году на сцену вышла социальная сеть, фишка которой — квадратные фотографии, похожие на фото Polaroid, и фильтры. Спустя пять лет после запуска Instagram дал наконец возможность добавлять фотографии и видео любой формы.

В 2012 году Facebook купила Instagram, общая сумма покупки составила миллиард долл. США, но на деле он стоил в 49 раз дороже.
Почему Instagram выстрелил? Потому что фотографии — универсальный язык. Пользователям не нужно даже читать подписи, потому что фото, обработанные с помощью фильтров, рассказывают истории сами по себе.
За первые сутки после запуска Instagram в 2010 году в нём зарегистрировались 25 тысяч человек. Учитывая тот факт, что сеть изначально работала только на iOS. В 2012 году глава Facebook Марк Цукерберг заявил о 200-миллионом зарегистрированном пользователе. В декабре 2014 года Instagram по числу пользователей обошёл Twitter. 21 июня 2016 года количество пользователей достигло 500 миллионов человек.

В социальных сетях Вконтакте и Facebook люди рассказывают истории и делятся мыслями. Причём авторов, то есть создателей оригинального контента, больше в Facebook. В российском аналоге пользователи предпочитают репосты.

В Twitter делятся уже не историями, а короткими замечаниями. Микроблоги учат лаконичности, заставляют укладывать мысли в ограниченное количество символов.

Instagram предполагает общение на визуальном уровне. Иногда проще сделать фото или видео вместо того, чтобы описать что-то подробно. Такая узкая направленность контента в Instagram гарантировала ему успех.

Сегодня социальные сети в Казахстане получили широкое распространение, ими пользуется 70% населения. В соответствии с данными исследования, проведенного 16 февраля — 16 марта 2017 года среди населения Республики Казахстан в возрасте от 18 до 55 лет по выборке, репрезентирующей население городов и сел, аудитория пользователей социальных сетей распределяется неравномерно по гендерной принадлежности и возрастным категориям. Так, среди пользователей женщины составляют 55 %, мужчины – 45 %. Более активны в соцсетях горожане, среди них 76% пользователей, тогда как среди сельских жителей — 61%.

Лица, состоящие в браке, менее активны в соцсетях — среди них 65% пользователей, тогда как среди не состоящих в браке — 81% пользователей.

Наибольшая доля пользователей соцсетей зафиксирована в Астане — 88% респондентов, наименьшая — в Шымкенте— 61% шымкентцев пользуются социальными сетями.

В настоящее время самыми популярными сетями являются: ВКонтакте - 43%; Одноклассники — 34%; Instagram — 31%; Мой Мир — 21%; Facebook — 19%; Twitter — 5% и другие — 3% [7].

ВКонтакте представлены преимущественно горожане, среди них доля пользователей составляет 63%, а среди сельских жителей — 37%. Доля женщин составляет 52 %, мужчин – 48 %. 60 % пользователей Вконтакте — молодежь в возрасте 18-29 лет. Группа пользователей в возрасте 30-40 лет составляет 28 % и в возрасте 41-55 лет — 12 %.

Пользователями Одноклассники является преимущественно городское население — 63%, сельские жители — 37%. Среди пользователей женщин больше, чем мужчин — 58% и 42% соответственно. Наибольшая доля — возрастная группа 30-40 лет — 37%, молодежь 18-29 лет — 34% пользователей, старшая группа 41-55 лет — 30%.

Instagram - пользователи представляют преимущественно городское население — 67%, сельские жители — 33%. Среди пользователей женщин больше, чем мужчин — 58% и 42% соответственно. Отличительно, что в этой соцсети наибольшая доля — молодежь 18-29 — 62%. Заметно меньше представителей возрастной группы 30-40 лет — 26% и группы 41-55 лет — 12%.

Пользователи Мой Мир – это преимущественно городское население — 69%, сельские жители — 31%. Среди пользователей женщин больше, чем мужчин — 53% и 47% соответственно. Если говорить о возрастных характеристиках, наибольшая доля пользователей — молодежь 18-29 лет — 44%. Пользователи от 30 до 40 лет — 35%, старшая группа 41-55 лет — 21%.

Пользователи Facebook - 66 % составляет городское население, сельские жители — 34%. Среди пользователей женщин больше, чем мужчин — 55% и 45% соответственно. Если говорить о возрастных характеристиках, наибольшая доля пользователей — молодежь 18-29 лет — 54% пользователей. Пользователи от 30 до 40 лет — 32%, старшая группа 41-55 лет — 14%.

В региональном разрезе доля пользователей наиболее популярных среди казахстанцев социальных сетей представлена в таблице 1.

Город	Доля пользователей (%) ВКонтакте	Доля пользователей(%) Одноклассники	Доля пользователей(%) Instagram	Доля пользователей(%) Мой Мир	Доля пользователей(%) Facebook
Алматы	18	22	18	25	34
Караганда	12	16	13	17	9
Шымкент	11	14	10	15	9
Астана	8	9	9	8	9
Усть-Каменогорск	8	8	7	6	5
Актобе	6	6	6	5	5
Талдыкорган	6	4	6	5	5
Тараз	5	4	5	5	5
Костанай	5	4	5	4	5
Павлодар	4	3	4	3	4

Таблица 1 – Распределение пользователей соцсетей по городам (%)[8]

В региональном разрезе городских пользователей Вконтакте, наибольшую долю занимают алматинцы — 18%, примерно одинаковые доли — жители городов Караганда и Шымкент (12% и 11% соответственно). Астана и Усть-Каменогорск насчитывают 8 % пользователей, Актобе и Талдыкорган – по 6, Тараз и Костанай – по 5 и Павлодар – 4 %. Среди городских пользователей социальной сети Одноклассники, больше половины пользователей составляют жители Алматы (22%), Караганды (16%) и Астаны (14%). Среди пользователей сети Instagram, наибольшую долю занимают алматинцы — 18%. На втором месте жители Караганды – 13 % и на третьем – шымкентцы с 10 %.

25 % аудитории социальной сети Мой Мир составляют жители Алматы, 17 % - карагандинцы и 15 % - шымкентцы.

Среди пользователей Facebook 34 % составляют алмаатинцы. По 9 % занимают жители городов Шымкент, Караганда и Астана.

В целом по представительству во всех рассматриваемых социальных сетях лидируют жители южной столицы Алматы, на втором месте – карагандинцы и на третьем – шымкентцы. Жители столицы Астаны заняли лишь четвертое место в этом рейтинге.

Итак, сегодня в Казахстане распространение интернета очень высоко, в некоторых регионах страны уровень его проникновения приближается к 100%. Особенно, это касается населения столицы – Астаны. Между тем, в сельских районах интернетизация выражена довольно слабо, доступ к современному широкополосному интернету затруднен и ограничен.

Сегодня использование интернета в Казахстане сдерживают следующие факторы:

- невысокая готовность и отсутствие необходимости в нем среди населения страны, особенно среди сельского и старших возрастов;
- достаточно высокая стоимость подключения, не устраивающая многих потенциальных пользователей;
- опасения населения за сохранность личных данных и безопасность для детей и подростков.

Для повышения доступности интернета была принята программа «Цифровой Казахстан», в которой предполагается довести уровень его проникновения до 81 %.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рейтинг стран мира по уровню развития информационно-коммуникационных технологий. Гуманитарная энциклопедия [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2017. URL: http://gtmarket.ru/ratings/ict-development-index/ict-development-index-info. Дата обращения: 05.12.2017.
2. Индекс сетевой готовности. Гуманитарная энциклопедия [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2017. URL: http://gtmarket.ru/ratings/networked-readiness-index/networked-readiness-index-info. Дата обращения: 05.12.2017.
3. Уровень проникновения ИКТ в домохозяйствах Казахстана. [Электронный ресурс] URL: http://profit.kz/news/39443/Uroven-proniknoveniya-IKT-v-domohozyajstvah-Kazahstana/. Дата обращения: 10.12.2017.
4. Информационный Казахстан-2020. Официальный Интернет-ресурс Министерства информации и коммуникаций РК. // http://mic.gov.kz/ru. Дата обращения: 10.12.2017.
5. Шигаева Д. Интернет-аудитория Казахстана: портрет и предпочтения пользователя.//https://forbes.kz/stats/internet-auditoriya_kazahstana_portret_i_predpochteniya_polzovatelya Дата обращения: 10.12.2017.
6. Казнет: доменная плотность. http://profit.kz/news/38207/Kaznet-domennaya-plotnost/. Дата обращения: 10.12.2017.
7. Иргалиев Е. Социальные сети в Казахстане: Instagram для молодежи, «Одноклассники» для пенсионеров. https://365info.kz/2017/06/sotsialnye-seti-v-kazahstane-instagram-dlya-molodezhi-odnoklassniki-dlya-pensionerov/ Дата обращения: 10.12.2017.
8. Сост. автором по данным: Иргалиев Е. Социальные сети в Казахстане: Instagram для молодежи, «Одноклассники» для пенсионеров. https://365info.kz/2017/06/sotsialnye-seti-v-kazahstane-instagram-dlya-molodezhi-odnoklassniki-dlya-pensionerov

УДК 39 (=512.122)(560)

Бейсегулова А.Қ.
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ТҮРКИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(экспедицияда жиналған материалдар негізінде)

Аңдатпа. Мақалада түркия қазақ диаспрасының қазіргі кезеңдегі проблемалары қозғалады. Әсіресе этномәдениетіндегі өзгеріске ұшыраған салт-дәстүрлері, материалдық мәдениетіндегі ерекшеліктерін қарастырамыз. Өз территориясынан бөлек кеткен отандастарымыздың тілді сақтап қалудағы істері мен бөгде ортадағы өзара үрдістердің этникалық мәдениетке тигізген ықпалы талдау жасалды. Этнографиялық зерттеу экспедициясы бойынша жасалынған жұмыста қазақ диаспорасының бірегейлік жақтары мен сандық ерекшеліктері және қазіргі кезеңдегі тіл мәселесі қозғалады.

Түйін сөздер. диаспора, этнос, тіл, мәдениет, саны, үдеріс

Бейсегулова А.К.

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ ТУРЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы, связанные с представителями казахской диаспоры в Турции. Особое внимание уделено изменениям и особенностям традиций и материальной культуры в этнокультурной среде. Автор проанализировал влияние турецкой культурной среды на сохранение и взаимодействие языков, на этническую культуру казахов Турции. В сбора материалов во время этнографической исследовательской экспедиции основное внимание было уделено изучению количественного состава, уникальным особенностям культуры представителей казахской диаспоры и языковой проблеме, существующей на современном этапе.

Ключевые слова. диаспора, , этнос, язык, культура, численность, процесс

Beysegulova A.K.
Kazakh National University

PECULIARITIES OF ETHNOCULTURE OF KAZAKH OF TURKEY

Abstract. The article deals with topical issues related to representatives of the Kazakh diaspora in Turkey. Particular attention is paid to the changes and peculiarities of traditions and material culture in the ethno-cultural environment. The author analyzed the influence of the Turkish cultural environment on the preservation and interaction of languages, on the ethnic culture of the Kazakhs of Turkey. In the collection of materials during the ethnographic research expedition, the main attention was paid to the study of the quantitative composition, unique features of the culture of representatives of the Kazakh diaspora and the language problem existing at the present stage.

Keywords. diaspora,, ethnos, language, culture, number, process

Кіріспе

Түркиядағы қазақ диаспорасы түрік еліне үш аумақтан қоныс аударған. Бірінші топ 1928-1938 жж. Қытай жақтан Тибет, Үндістан, Пәкістан асып, 1951-1956 жж. Түркияға келген Алтай қазақтары. Екінші топ 1980 жылдары орыс-ауған соғысы кезінде жан сауғалап келген Ауғанстан қазақтары, үшінші топ осы кезеңдерде Иранннан ауған қазақтарын құрап отыр [1]. Бұл қазақтардың барлығы Стамбулдың Гюнешли ауданындағы Қазаққент, Зейтинбурн, Кучук, Чекмеджи, Сафра-кой, Орнектепе аумақтарында, Ниде қаласына жақын Алтай ауылын мекендейді. Бұл жердің қазақтары саны туралы мәліметтер әралуан. Түркиядағы қазақтар қауымдастығының берген мәліметі бойынша, бүгінде Стамбұлдың Зейтінбұрны ауданында 13400-дей қазақ тұрса, Гүнешли ауданында 6000 қазақ мекендейді. Сапагөй, Шекпенжер аудандарында – 1500-2000, Измирде 1000 қазақ тұрады. Жалпы алғанда, қазақ қауымдастық орталығы Түркияда 21500-22000 қазақ бар деп межелейді [2].

Ал сол кездегі «Қазақ түркілері» қорының төрағасы Дервиш Қылыштың берген мәліметі бойынша 2007 жылғы санақ нәтижесінде 6 мың отбасы, 20 мыңнан астам қазақ бар [3]. 2008 жылғы санаққа сенсек, қазақтар ең көп шоғырланған Зейтінбұрны ауданында 13400 қазақтың саны 10000-ға дейін қысқарыпты. Оның басты себебін, Түркиядан Қазақстанға жылына 50 отбасының қоныс аударуымен түсіндіреді [4].

Қазіргі кезеңдегі нақты санын көрсете қою қиын. Себебі бұл елде халықтардың саны ұлтына қарай емес, азаматтық есебі бойынша саналады. Ақпарат берушілердің мәліметінше қазақтардың бұл мемлекеттегі ресми санын біле алмаймыз.

Түркияға барған қазақтардың кейбір тобы алғашқыда ұлтын қазақ деп көрсетпей, татар не түрік деп жаздырған. Түркиядағы отандастарымыздан алған мәліметіміз бойынша қазіргі кезеңде олардың саны 10000 қазаққа жетпейді екен (I). Олардың алғашқы көрсеткіштен азаю себебі 1961 жылы Германия мен Түркия арасында қабылданған «Еңбек миграциясы туралы келісімшарттың» шеңберінде 1962 жылдан бастап Түркиядан Германияға қоныс аударуынан. Ал бір бөлігінің бүгінде тарихи отаны Қазақстанға оралғандығында.

Енді осы қалған қазақ этносы қаншалықты ертеден қанына сіңген әдет–ғұрып, салт-дәстүр, этникалық менталитетін қаншалықты өзгеріске түсіріп отыр.

Қазіргі уақытта көптеген қоғамдар, адамдар және жеке тұлғалар бірегейлену дағдарысына ұшырап отыр деген сипаттама береді. Осы жөнінде философ ғалымдар: Бұл мәселе қазіргі тарихи кезеңде тек теориялық жағынан ғана емес, ол сонымен қатар практикалық жағынан да үлкен маңызға ие болып отыр, яғни қазақ этносы өкілдерінің қандай мемлекеттік территорияда өмір сүргеніне қарамастан этникалық өзіндік санасының сапасын төмендетпеуге тырысуы, тарихи бірлігін, күрделі жағдайларда әртүрліліктің біртұтастығын сақтауға талаптануының маңыздылығы артуда. Шағын этникалық қауымдастықтар өзінің мәдениетін, өркениеттік құндылықтарын өзі өмір сүретін ортада этномәдени доминанталық рөл атқаратын тарихи субъектілердің ресми кеңістіктік заңдарына сәйкес қалыптастырады. Осы қатынастардан туындайтын ерекше заңдылықтар барлық диаспоралық қауымдастықтар үшін өмір сүру салтының ерекше сипатын анықтайды, ал қазақ диаспорасы осы өзара байланыстар қисынынан шеттеп қалмайды [5].

Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын алғаш зерттеген Швециялық ғалым Ингвар Сванбергтің «Казахская диаспора: Проблемы этнического выживания» зерттеуінде [6]. түркі халықтарының ішінде басқа түркі тектес халықтармен салыстырғанда қазақтар – ассимиляцияға көп ұшырамайтын диаспора. Мұндай этникалық және тілдік ортада өмір сүретін басқа қазақ диаспорасының қазақтығын, ұлттық тұтастығын сақтауы – барлық 39 мемлекеттерде тұратын қазақ диаспорасына тән құбылыс. Бұл шеттегі қазақтардың ұлтына, ата-жұртына, тіліне, дініне, салт-дәстүріне, жалпы алғанда ұлттық мәдениетіне, дәстүрлі халықтық дүниетанымына, даналыққа деген керемет құштарлықтың, өшпес үміттің нәтижесі деп жазған [6, 44 б.].

Түркияға ауған қазақ зиялыларының бірі Халифа Алтай: «Бүгінгі Түркия қазақтарының түріктерден ерекшелігі өздерінің ата салты мен халық дәстүрлерінің кейбірін сақтап қалуда. Мәселен кісі жерлеу, оның жетісі, қырқы мен жылын беру бар. Тойлар қазақтың салт-дәстүрлері бойынша өтеді», – деп көрсетеді [7, 105 б.]. Дегенмен де, көптеген жылдар бойы басқа халықтың әлемінде өмір сүрген соң, жат жердің тілі, мәдениеті, санасы, ұлттық психологиясы, салт-дәстүрі сол жерде тұрып жатқан қазақтарға да әсер етпей қоймайтыны анық. Оның үстіне қазақ диаспораларының түріктермен қаны, діні тамырлас, тілі ұқсас болуы да олардың басқа халықтармен салыстырғанда біртіндеп сіңісіп кетуіне оң ықпал етуде.

Ал, жас ұрпақтарының бәрі түрікше сауат ашып түрік тілінде оқыған түркиядағы қазақ этносы қаншалықты қазақ тілінде сөйлейд. Ақпарат берушілердің айтуынша түрік елінің тілі, діні, ділі қазақтармен бір түбірден шығып, тамырлас болғандықтан сол елді паналап барған қазақтар түрік тіліне бейімделе бастағаны соншалық, түрік тілін ана тіліндей тез арада меңгеріп алды. Сол үшін қазақтардың екінші буыны ана тілін түрік тілімен ауыстыра бастады. Сондықтан болар, қазіргі Еуропадағы олардың ұрпақтары ағылшын, неміс, француз, тағы басқа еуропалық тілдермен қоса, түрік тілінде тамаша сөйлей алады да, қазақ тіліне келгенде шорқақтайды (II). Этностың мәнін тек өзіндік сана-сезім деп аталатын мұндай өзіндік сана-сезімнің қалқасында адамдар этносына кіретін обьективті шын мәнінде өмірде орын алып отырған белгілер бар. Бұл бәрінен бұрын этнос мүшелері тұрмыс салтының көзге түсетін ортақ белілер мен айырма ерекшеліктер. Сол салалардың ішіндегі аса маңыздыларының бірі тіл [8, 5 б.].

Қазіргі кезеңде қариялар мен орта жастағылар болмаса қазақ жастары өзінің ана тілін ұмытқан. Оның ең бір басты себептерінің бірі жергілікті ұлт өкілдерімен аралас некенің көбеюі. Әрине енді мұндай некеден тараған балалар жеті атаны тізбектеп айтпақ түгілі, ана тілінде де сөйлей алмайды. Көпшілігі (жастар) қазақпыз дегеннен басқаны мүлде білмейді. Осы жөнінде мына бір мәліметте: «Бұған бірінші себеп отырықшы өмірге көшу болса, екіншіден аралас некедегі отбасында ұлттық әдет-ғұрыпты сақтауға мән берілмей, тұрмыс заңы, әдет ғұрыптағы араластық қалыпқа түсіп, негізгі түбірін сақтай алмай қалған. Мәселен, Түркиядағы аралас семьялы отбасында түрік халқының салт-дәстүрлері басымдық рөлге ие болып, қазақтың байырғы салт-дәстүр түрлері өзінің мазмұны және түрі жағынан өзгеріске ұшыраған» [7]. Осы жерде тіпті дүниеге келген нәрестеге ат қою рәсіміне де өзгешеліктер байқалады, ол түрік халқының есім беру салтындағы ол екі есім беру салты. Немесе оны «кіндік ат» деп те атайды. Түрік халқында қалыптасқан салттың бірі кіндік ат (göbek ismi) қою. Ең алдымен бала дүниеге келгеннен кейін кіндігін

кескен кісі сол сәтте кіндік атын қояды. Кіндік ат ретінде Алланың аттарынан бірі, пайғамбарлардың есімі мен олардың жақындарының атын, қасиетті кітаптарда кездесетін есімдер мен ұлы кісілердің есімдерін беріп отырады. Көп жағдайда кіндік аты ретінде ер балаға *Mehmet,* қыз балаға *Fatma* есімдерін береді. Бұл баланың ең бірінші есімі болып есептеледі. «Қазақ тілі» қоғамының төрағасы Кәміл Гезердың айтуынша, Түркияда бөтен аттарды түрікшеге сай етіп жазуды міндеттейтін заң бар екен (III). Осы ат қоюға байланысты ғалым Ислам Жеменей өз еңбегінде: Ауғанстан, Ираннан Түркияға келген қазақтар арасында балаларына ат қоюда қазақша аттардың орнына біртіндеп парсы есімдері қойылып жатыр. Бұның себебі қазақ есімдерін парсы тілінде айтылуы да, жазылуы да қиын болғандықтан, екіншіден қазақ есімдерінің кейбірі парсы тілінде жағымсыз мағынан білдіретіндіктен сондай ауысымға мәжбүр болып отыр. Сол себепті ерлі-зайыпты Өргешбай мен Дән өздерінің ұл - қызын Абдолла мен Морварид (Меруерт) деп атаған дейді Ислам Жеменей [9, 19б.].

Қазіргі кезеңде Түркия қазақтарының аты-жөні, есімдерінің дені — түрікше және парсыша олар көбіне құраннан алынған мұсылман есімдері. Мысалы: Айша Полаттың балаларының аттары: Хүмейра, Насим, Ясин, Хасым, Ибраһим, Әмина, Абдулла. Ақан Хадарлының балаларының аттары: Қараман, Түркән, Нұртен, Рамазан, Недиме. Немерелерінің атты: Муфиде, Есма, Мәруа, Кәусар. Емра, Есра, Үшрә, Хумра, Әнуар, Эмра, Эмаль құраннан қойылған есімдер, - дейді (IV). Информаторлардың кейбіреуі атын түрікше қоймасақ кейін мектепке барғанда түрік балалары қазақ есімдерін түсінбеуі мүмкін деген еді. Сонымен қатар, баланың құжатын алуға барғанда қазақша есімдерді түсінбей фонетикалық өзгерістерге ұшырап жатады екен.

Өздерін «қазақпыз» дегенімен, есімдері де, фамилиялары да түрікше. Ресми құжаттардағы қазақтардың тегін (фамилиясын) үкімет береді 1950 жылдары түрік билігі құжаттар бергенде қазақтарға жаңа фамилия жазған.

Қазақ есімдерімен қатар Түркия Заңы бойынша, бөтен аттарды, яки түрікшеге ерсі келген сөздерді куәлікке жазғызбайды. Осыған байланысты И. Сванберг: «Түркияға келген қазақ отбасыларына 1934 жылғы атауларға қатысты енгізілген реформаға сәйкес түрік фамилияларын берген. Кей жағдайларда ағайындарға әр түрлі фамилияны алу да тиімді болды. Себебі, осы тегіне қарай олар Анадолыдан жеке баспана, т.б. жеңілдіктер алуға мүмкіндік алатын еді. Көп жағдайларда олар географиялық не этникалық шыққан тегіне қарай атауды таңдайды. Бірақ көбіне дыбысталу жағынан түрікке жақын болу керек. Мысалы, Алтай, Алтан, Аксакал, Жагатай не Тюркимтан», – деп жазады [6, 163б.]. Сол сияқты ақпарат беруші Мансұр Тәйжі де өзінің тегі жөнінде: «Түркияға келген қазақтарды өкімет қабылдап, азаматтық бергенде адамның түріне, келбетіне қарап текті өздері ұсынды. Менің әкемнен сіздің атыңыз кім деп сұраған әкем «Хұсайын Тәйжі» деген содан бұл кісінің атын Хұсайын, тегін Тәйжі деп жазып береді. Мысалы дүниежүзіне аты әйгілі таэквондист Мұстафа Өзтүріктің әкесі Кәбен деген кісіге өзі мұртты, қою қара қасты кісі болған соң мынау нағыз түрік екен деп тегін «Өзтүрік» деп жазады», [10, 197 б.].

Жеті аға дейін қыз алыспау, отбасылық қағидалаларды ұстанғанымызбен, салт-дәстүріміз түркі халықтарының ұқсас болғандықтан, қазақтардың үйлену тойлары да түрік этносына өте жақын кейбір үйлену тойы түріктердегідей шәй, тамақсыз өтуі мүмкін. Түріктер мен қазақтардың той мен ас берудегі мәзірлері бірдей деуге болады. Түрік тәттілері дайындалғанымен, қазақтар көп жиналған ортада қазақтың еті асып, бауырсағы пісіріледі (V).

Қытайдағы ел қамын ойлап көтерілістің басы-қасында болған Зұха батырдың ұрпағы Хаджипа апамыз соңғы кезде қазақ салт-дәстүрлерінің бәсеңдеп оның орнына түрік салт-дәстүрінің басым болып бара жатқанын айтады, мысалы қазақ қыздарының түрік қалыңдығы тағатын қызық белбеу тағу ырымының сіңгенін айтады, бұл ырымның мақсаты белің бекем болсын дегенді білдіреді екен, (VI). Сонымен қатар, *қына жағу* – немесе (қына түні) – «Kina gecesi» қыз ұзату тойы алдында қыздың үйінде құрбы құрдастары, жақын туыстары жиналып өткізілетін бұл дәстүр түріктерден енген. Оған тек қыз-келіншектер ғана қатысады. Тұрмысқа шығатын қызды ортаға алып қынаны суға езіп қыздың алақанына жағады. Қызға жағатын қынаны күйеу жігіт жағы әкеледі. Қызға жаққан соң қасындағы қыз келіншектерге кезегімен жағылады. Осы дәстүр бойынша ақпарат берушілердің бірі: түріктерден енген сирек жасалатын көңіл көтеретін дәстүрдің бірі «қына жақ» (kina jak), қыз тұрмысқа шығатынның алдында бір күн бұрын қыздың үйінде қыздың құрбыларын, туған туыстарын шақырып жасалайды. Билеп, өлең айтып көңіл көтеру үшін жасалатын мереке. Ал, түріктер қынаны 3 рет жағады. Бірінші құрбандыққа шалған қойға жағылады құдай жолына береміз дегені, екінші рет келінге жағамыз, тұрмысқа шыққанда күйеу жаққа судай сіңіп, тастай батсын деген мағынаны білдіреді, үшінші рет әскерге кеткен жігітке жағады, ол Отанына адал болсын дегені дейді (VII).

Дегенменде, Түркия қазақтарының тойларда, жиналған жиындарда ауыз бірлігінің нығыз. Алыстағы ағайын даналыққа толы беташар дәстүрін, қуаныш, шаттық айғағы ретінде жасалатын шашу ұрпын орындап

келеді. Сонымен қатар, қандастарымыз қыз көру, сырға салу, құда түсу сынды атадан қалған салт-дәстүрлеріміздің қаймағын бұзбай сақтап, жастарға өнеге болып отыр.

Этномәдени өзгерістер қандастарымыздың ас-мәзірі мен киім-киісінен де байқалады.

Тағамтану тәртібінде де сол тұрып жатқан халықтың мәдениетінің әсері мол. Қазақ халқының басты шаруашылығы мал шаруашылығы болғандықтан әрине олардың тағамында ет пен сүт өнімдері басты орында болғанымен, түрік елінің көкөніс пен дәнді дақылды өнімдерін сіңірумен қатар, кезінде Үндістан, Пәкістан арқылы босқын болған қазақтар дәстүрлі ет пен сүт тағамдарының орнына көбіне көкөністер мен күрішті көп қолданатын болды. Мәселен, 1946 жылы Бхопал қаласында Үндістан үкіметі қазақ әйелдерін Үндістанның тағамдарын жасауға үйреткен. Сондықтан Түркиядағы қазақтар үнді-пәкістандықтардың ас-мәзірін үйреніп оны кей жағдайларда әлі де болса дайындайды. Соның ішінде Sapati (чапати), tirgali (түрлі дәмдеуіштер қосылған сорпа) сонымен қатар ащы бұрыш және чутни (етке арналған қышқылжеміс қосындысы) тағамдарын көп пайдаланады [7, С.192.].

Әдетте отбасында ұннан, ашытқы, қант май қосып «Пиде» деген түрік күлшесі мен қатпарлы қамырдан ет, пияз, болгар бұрышын, саңырауқұлақ, өсімдік майын, жұмыртқа қосып түрік бәліштерін де дайындайды (VI).

Қай халықтың болмасын ұлттық киімі оның тіршілік ағысындағы тұрмыс салтымен, қалыптасқан шаруашылық жүйесінің түрімен байланысты болған. Өзіндік ерекшеліктері бар халықымыздың киім үлгілері тарихтың даму сатысында үнемі өзгеріске ұшырап отырды.

Түрік елінде тұрып жатқан қазақтар Түрік, Иран, Ауған мұсылман елдері болғандықтан көбіне әйел адамдары барлығы дерліктей қайырма жағалы, жеңі ұзын, кең және ұзын етек көйлек киіп, бастарына ішкі жағынан кішкентай орамал бүркеніп, сыртынан үлкен ақ жаулық тартады. Ежелден-ақ, қазақ әйелдері үйде жалаңбас жүрмей басына ақ орамал тартатын. Түркия жерінде де орта және үлкен жастағы әйелдер бастарына жаппай ақ жұқа шыт не жібек матадан жаулық тағады. Ал, қыз-келіншектер түрлі-түсті, гүлді, кестелі орамалдар тағады. Шашы мойыны көрінбейді, себебі Түркиядағы әйел адамдар денесін көрсетпейді, жалаңбас жүрмейді. Дегенмен де қазақтар да жас ерекшелігіне қарай киінуді сақтаған. Қазіргі кезеңде жастардың киім кию дәстүріне батыс еуропаның әсері барлығы анық.Үлкен ер кісі болсын, әйел адам болсын көйлектері мен іш киім, бас киімдерінде сол жерде тұрған жергілікті ортаның киім үлгілерінің элементтері мол екендігі байқалады. Мысалы ауған, иран елдерінен келген қазақтар алды кеудесіне дейін түймеленетін ұзын ерлер жейдесін киеді. Сонымен қатар ақпарат берушілердің айтуынша сол 1964 жылдары Ауғаннан келген қазақтарбастарына сәлде орап, үстеріне шапан, аяқтары жалаңаяқ ауған халқы кейпінде келгендігін айтады (V).

Түркия қазақтарындағы басқа мәдениеттің, құбылыстардың кең етек жаюына бір жағынан көнекөз қариялардың азайып бара жатқандығы да әсер ететіндіктен, қазіргі кезде қазақ жастарына мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін сақтау өзекті мәселенің бірі болып отыр. Дегенмен де қазақ диаспора өкілдері шетелдерде жүрсе де өз тілдері мен әдет-ғұрыптарын сақтап қалуға атсалысуда. Сол себепті ақсақалдар бас қосып, жас ұрпақты қазақтың мәдениетімен, салт-дәстүрімен, тарихымен таныстыра отырып, қазақ тіліне үйрету арқылы қазақы рухта тәрбиелеу, қазақтардың өз арасындағы ынтымағы мен байланысын нығайту мақсаттарында Түркиядағы қазақ диаспорасының отырған жерлерінде бірқатар қоғамдық ұйымдар мен қорлар құрған. Қазіргі таңда Түркияда қазақ диаспорасы өкілдерінің күшімен құрылған Стамбулда «Қазақ түркілері қоры», «Яссауи қоры», «Шығыс Түркістан көші-қон одағы» «Гүнешлі қазақтары қоғамы», Маниса аймағындағы «Салихлы қазақтары қоғамы», Нигде аймағы Ұлұқышла ауданындағы «Алтай ауылы қазақ қоғамы», Кониядағы «Ісміл ауылы қазақ түркілері мәдениет және әлеуметтік жәрдем қоғамдары» жұмыс істеуде [1].

ИНФОРМАТОРЛАР ТІЗІМІ

I. Мансұр Тәйжі жасы 68-де, руы Найман. Стамбул қ., Түркия.

II. Әбдулуахаб Қара жасы 52- де, руы Найман. Стамбул қ., Түркия.

III. Кәміл Гезер Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Түркия.

IV. Айша Полат жасы 57-де, руы Жалайыр Қаскелен қ. Алматы обл.

V. Қадиша Рамазанқызы Стамбул қ., Түркия.

VI. Күлия Софығадан (Тәйжі) жасы- 66, руы Керей. Стамбул қ., Түркия.

VII. Айшегүл Жігіт. Жасы -35 де. Керей. Түркия.

Түркия қазақтарының үйлену тойынан көріністер

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қалшабаева Б.К., Бейсегулова А.К. Түркия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, – 2013, 184 б.
2. Тасболатова К. Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма? // Түркістан. – №21 –2007. 24 мамыр.
3. Бейбіт Бөженнің Дервиш Қылышпен сұхбаты. Түбі бәріміз Отанға ораламыз // Айқын. № 25 (962), – 2008. 12 ақпан.
4. Әбділуақап Қара. Түркияда 20 мыңнан астам қазақ тұрады // Айқын. – 2008. 3 шілде.
5. Нұрмұратов С. Қазіргі тарихи кезең және шетел қазақтары// Алтын бесік. №5, – 2015.
6. Сванберг И. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. – Алматы: Атамұра, 1997. – 224 с.
7. Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Астана: Астана полиграфия, 2011. – 278 б.
8. Этнография. Ю.В. Бромлей, Г.Е. Марков – Алматы: Мектеп, –1987. – 318 б.
9. Жеменей И. Иран қазақтары (тыныс тіршілігі, салт-дәстүрі). – Алматы, 2007. – 149 б.
10. Оралтай Хасан. Елімайлап өткен өмір: Шығыс Түркістан қазақтарының 1930 жылдан бергі елден және шеттегі ұлт-азаттық күрестерінен көріністер, сондай-ақ Такламакан шөлінде, Гималай тауында, Түркия мен Германияда арпалысып өткен жылдар. – Ыстанбұл, 1999. – 730 б.

Деловарова Л.Ф., Сарыбаев М.С.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ФОКУСЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ И ПОИСКИ РЕШЕНИЙ В РАМКАХ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ

Аннотация. Данная статья посвящена некоторым аспектам деятельности Организации объединенных наций в сфере развития международного сотрудничества и всестороннего диалога по вопросам глобальной мобильности в контексте устойчивого развития.

Ключевые слова. Миграция, Организация Объединенных Наций, Устойчивое развитие, международное сотрудничество.

ӘЛЕМДІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ НАЗАРЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ: КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ МЕН БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫ АЯСЫНД ШЕШІМДЕРДІ ІЗДЕСТІРУ

Аңдатпа. Бұл мақала Біріккен Ұлттар Ұйымының халықаралық ынтымақтастық саласындағы қызметінің кейбір аспектілеріне және тұрақты даму тұрғысынан жаһандық ұтқырлық бойынша жан-жақты диалогқа арналған.

Түйін сөздер. Көші-қон, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Тұрақты даму, Халықаралық ынтымақтастық.

MIGRATION PROCESSES IN THE FOCUS OF GLOBAL INSTITUTIONS: SOME ASPECTS AND SEEKING FOR SOLUTIONS IN THE UNITED NATIONS

Abstract. This article is devoted to some aspects of the activities of the United Nations in the field of international cooperation and a comprehensive dialogue on global mobility in the context of sustainable development.

Keywords. Migration, United Nations, Sustainable development, international cooperation.

Введение

Миграционные процессы современности охватывают все регионы мира и являются сложным и многогранным явлением, которое является предметом исследования сразу нескольких дисциплин. Наряду с этим, решение вопросов миграции, а именно регулирование и последствия этих процессов остается одним из серьезных дискуссионных аспектов современных международных отношений. Миграционные процессы приобрели колоссальные масштабы. Согласно последним отчетам, в 2015 году количество международных мигрантов достигло около 244 млн. человек, в то время, как число внутренних мигрантов превышает 740 млн. человек [1]. По другим оценкам, более обобщенным, число международных мигрантов, включая определенную часть беженцев и просителей убежища, достигает 258 млн. человек [2].

Миграционный кризис, разразившийся в 2015 году в Европе, в очередной раз очень четко показал всю сложность данного явления и важность вовлечения всего мирового сообщества. Это, в свою очередь, вызывает необходимость усиления сотрудничества, как на региональном, так и на глобальном уровне. В решение различных аспектов миграции, в том числе сотрудничества в различных сферах, вовлечено сразу несколько международных институтов, большая часть из которых является частью Организации Объединенных Наций, как основных органов, так и специализированных институтов.

Среди специализированных институтов ООН следует выделить Международную организацию труда (МОТ), Всемирный банк (ВБ), Управление Верховного комиссара по делам беженцев (УВКБ ООН), а также Специализированное учреждение Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО).

Отдельно следует отметить Международную организацию по миграции (МОМ). Международная организация по миграции (МОМ) - это ведущая международная организация, занимающаяся вопросами миграции, которая работает совместно с правительственными, межправительственными и неправительственными органами. Она создана в 1951 году, имеет 169 государств-членов в 2017 году, более 480 представительств в различных странах [3]. В 2016 году МОМ исполнилось 65 лет, и она в силу объективных причин и процессов стала частью ООН в этом же году [4].

Несмотря на солидный список структур ООН, работающих по различным направлениям миграционных аспектов, проблемы миграции не получали должного комплексного освещения вплоть до начала 21 века.

Наряду с этим, несколько важных аспектов, связанных непосредственно с миграцией, были и остаются на повестке ООН на постоянной основе.

Одной из основных таких проблем, обсуждаемых в рамках организации уже несколько десятилетий, является проблема миграции и развития.

В целом, проблемы миграции и развития затрагивались на Всемирной встрече на высшем уровне в интересах социального развития в Копенгагене (1995 год), на Четвертой всемирной конференции по проблемам женщин в Пекине (1995 год), на Второй Конференции ООН по населенным пунктам в Стамбуле (1996 год), а также на Всемирной конференции по борьбе с расизмом, расовой дискриминацией, ксенофобией и иными формами нетерпимости в Дурбане (2001 год) [5].

Проблема миграции и развития стала достаточно емкой и охватила слишком много аспектов человеческой деятельности и социально-экономической трансформации. В контексте процессов глобализации вопросы миграции и развития приобрели особенную актуальность, что поставило международное сообщество перед необходимостью более детального изучения этого процесса. Организация Объединенных Наций 9 декабря 2003 года создала Глобальную комиссию по международной миграции (ГКММ) в Женеве. Базирующийся в Женеве Секретариат начал свою деятельность 1 января 2004 года, а Глобальная комиссия по международной миграции собралась в первый раз в Стокгольме 26-27 февраля 2004 года для обсуждения различных вопросов, связанных с международной миграцией и ее последствиями [6]. Комиссия подготовила и опубликовала доклад под названием «Миграция во взаимосвязанном мире: новые направления деятельности» в 2005 году [7], в котором делается акцент на потенциальные позитивные эффекты миграции и ее влияние на развитие. Доклад стал одним из самых авторитетных документов в этой области, охватив основные вопросы и проблемы международной миграции, такие как объем и динамика миграции, ситуация на глобализирующемся рынке труда, проблемы нелегальной миграции, положение мигрантов в принимающем обществе, права и трудовые стандарты мигрантов, а также управление международной миграцией [8]. Кроме того, другой институт ООН - Всемирный банк - взял на вооружение вопросы международной миграции и денежных переводов в качестве основного направления при анализе перспектив развития мировой экономики в 2006 году и с этого периода такой подход к изучению проблемы стал приоритетным.

Важной вехой деятельности ООН в области миграции стало проведение 14 сентября 2006 года пленарного заседания Генеральной Ассамблеи по вопросам миграции и развития в Нью-Йорке известного также как Диалог высокого уровня (ДВУ) 2006 года по вопросам международной миграции и развития [9].

На данном заседании были отмечены проблемы миграции в свете максимизации эффекта развития и уменьшения трудностей и проблем, возникающих в миграционном процессе [см.7].

Прежде всего, была отмечена глобализация процесса миграции и усиление проблем, связанных с этим процессом. Размеры денежных переводов, которые достигли колоссальных масштабов наряду с возросшей ролью самих мигрантов при нерешенности их проблем, были отмечены следующей важной особенностью. Третьим аспектом была определена необходимость рассматривать миграцию в новых реалиях через призму возможностей, а не вызовов [см.7]. Несмотря на то, что существует очень четкое и глубокое понимание миграции как потенциала и ресурса для развития, требуется много усилий, чтобы максимизировать преимущества и минимизировать недостатки и вызовы данного процесса.

После проведения первого Диалога на высоком уровне было инициировано создание Глобального форума по миграции и развитию (ГФМР) в 2007 году в качестве добровольного, необязательного и неофициального консультативного процесса, организуемого всеми государствами-членами организации Ключевой целью процесса проведения Глобального форума является поощрение согласованности политики и институциональной последовательности в отношении международной миграции и развития [10].

Глобальный форум является платформой, в рамках которой правительства решают вопросы, связанные с международной миграцией и развитием, на системной и всеобъемлющей основе. Объединяя правительственных экспертов всех регионов, Форум инициирует обсуждение вопросов сотрудничества и развития партнерских связей, что способствует достижению практических и ориентированных на конкретные действия результатов на национальном, региональном и глобальном уровнях уже в течение десяти лет.

Следующее крупное и важное мероприятие по вопросам миграции и развития в рамках ООН состоялось в 2013 году и было обозначено как «Второй диалог ООН Высокого уровня по вопросам международной миграции и развитию» [11]. Основные аспекты и мероприятия, обсуждаемые в рамках диалога 2013 года, охватывали вопросы миграции и развития с возможностью их включения в повестку пост-2015 года, права мигрантов, укрепление партнерства и сотрудничества, а также международную и региональную мобильность рабочей силы.

Второй Диалог высокого уровня по вопросу о международной миграции и развитию 2013 года можно по праву считать ключевым событием ООН в сфере миграции. 3 октября 2013 года по его итогам была принята Декларация и Генеральная Ассамблея открыла новый этап в рассмотрении данного вопроса. Кроме того, в диалоге на высоком уровне было отражено схожее видение проблем миграции Организации Объединенных Наций, других соответствующих международных организаций и гражданского общества. В программе действий из восьми пунктов Генерального секретаря (A/68/190, раздел V) представлена общая концепция системы Организации Объединенных Наций и Международной организации по миграции, которая соотносится с декларацией [12], принятой по итогам диалога, и приоритетами, установленными гражданским обществом [13].

Восемь пунктов, выделенные в докладе Генерального Секретаря ООН, включают в себя такие важные направления, как защита прав всех мигрантов, уменьшение расходов, связанных с трудовой миграцией, ликвидация эксплуатации мигрантов, включая торговлю людьми, решение проблемы мигрантов, оказавшихся в бедственном положении, улучшение восприятия мигрантов общественностью, включение вопросов миграции в повестку дня в области развития, укрепление информационной базы по вопросам миграции, а также активизацию партнерских связей и сотрудничества по вопросам миграции [14].

В целом, можно констатировать, что в рамках второго Диалога высокого уровня (ДВУ) были определены конкретные меры для повышения согласованности и сотрудничества на всех уровнях с целью увеличения преимуществ международной миграции для мигрантов и стран и ее важной взаимосвязи с развитием, а также с целью сокращения ее негативного влияния.

Итоги Диалога 2013 года, а также последующих обсуждений в 2014 году является также и то, что основные аспекты миграции были включены в «Повестку дня 2030 года». Полное название документа - «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года». Историческая повестка включает в себя 17 целей в области устойчивого развития, которые охватывают 169 задач. Утверждена главами государств и правительств в ходе Саммита ООН по устойчивому развитию на полях 70-й юбилейной сессии Генеральной ассамблеи Организации Объединенных Наций в Нью-Йорке 25 сентября 2015 г. [15].

Рисунок 1. Источник: Цели устойчивого развития

Безусловно, серьезным катализатором такого продвижения является и Миграционный кризис, разразившийся в Европе в 2015 году, а также и усилившиеся потоки вынужденной и добровольной миграции практически во всех регионах мира. Различные аспекты мобильности прослеживаются во всех 17 целях устойчивого развития. Более всего, миграционная проблематика отражена в целях 4,5,8,10 16 и 17 (Рис.1). В них прослеживается связь с миграцией, включая студенческую (образовательную) мобильность, гендерные аспекты, права трудовых мигрантов, проблемы трафика людей, а также содействие упорядоченной, безопасной, регулярной и ответственной миграции и мобильности людей, в том числе путем реализации сбалансированной миграционной политики [16]. В целях 3,1,13 и 11 (Рис.1) также включена миграционная

проблематика, отраженная в ключевых аспектах развития, предполагающих создание условий для облегчения миграции и ее последствий, как выбора, а не вынужденной необходимости.

Включение миграционной проблематики в «Повестку дня 2030 года» является существенным продвижением в глобальном решении проблем мобильности. Впервые миграция включается в глобальную систему развития, признавая неотъемлемую роль управляемой миграции во всех регионах мира и огромный вклад мигрантов в устойчивое развитие.

Уже через год, в сентябре 2016 года Генеральная Ассамблея ООН впервые провела саммит на уровне глав государств и правительств по крупным передвижениям беженцев и мигрантов [17].

Безусловно, это можно расценивать как огромный прогресс на пути решения проблем миграции. Целью саммита стало разработать план по преодолению вызовов и укреплению международного сотрудничества в сфере миграции.

В тоже время, это стало уникальной возможностью для создания более ответственной и предсказуемой системы реагирования на крупные перемещения беженцев и мигрантов.

Основным итогом данного исторического события стало принятие Нью-йоркской декларации. Декларация имеет рекомендательный характер. Наряду с этим, это первый документ глобального уровня, который содержит конкретный и предметный перечень необходимых условий для улучшения положения мигрантов и беженцев, а также для защиты их прав и свобод, укрепления позитивного отношения и эффекта миграции и интеграции беженцев в принимающих странах.

В Декларации отдельно говорится о роли детей мигрантов, в том числе и несопровождаемых, о гендерном и сексуальном ненасилии, осуждении ксенофобии в отношении беженцев и мигрантов, укреплении позитивного вклада мигрантов в экономическое и социальное развитие принимающих их стран [17].

Государства-члены ООН пообещали обеспечить защиту прав всех беженцев и мигрантов, независимо от их статуса. Прежде всего, это касается улучшения условий в странах исхода беженцев, в которых главными причинами становятся конфликты, неблагоприятные факторы окружающей среды и экономическое положение.

Декларация также направлена на пересмотр состояния жизни и в странах приема беженцев, говорит о необходимости обязательной интеграции их в местное сообщество, доступу к необходимым социальным службам, образованию [17].

Одним из не мене важных итогов данного саммита, на наш взгляд, является решение усилить глобальное управление миграцией посредством включения Международной организации по миграции в систему Организации Объединенных Наций.

В целом, выполнение положений Декларации позволит комплексно подойти к проблемам глобальных и региональных перемещений. Принятие Декларации заложило основу двух новых глобальных соглашений в 2018 году: глобального договора о беженцах и глобального договора для безопасной, упорядоченной и регулярной миграции.

Принятие Договора будет означать, что миграция, подобно другим областям международных отношений, будет регулироваться на основе ряда всеобщих принципов и подходов.

Глобальный договор о миграции будет беспрецедентным этапом в решении и развитии проблем миграции, первым соглашением, достигнутым в результате межправительственных переговоров, и заключенным под эгидой ООН в данной сфере. Предположительно, договор охватит все аспекты международной миграции и будет носить всесторонний и всеобъемлющий характер. Принятие данного документа предоставит уникальную возможность улучшить управление миграционными процессами, ответить на вызовы современной глобальной и региональной мобильности и укрепить вклад мигрантов, а также принимающих стран и сообществ в устойчивое развитие.

Таким образом, можно сделать вывод, о том, что миграционные процессы, глобальная мобильность населения в целом, являясь одним из основных трендов современности, привлекла к себе должное внимание только к концу второй декады 21 века. Организация объединенных наций, как глобальный и универсальный механизм и площадка для обсуждения актуальных и насущных проблем, сыграла ключевую роль в данном процессе. Безусловно, принятие Глобального договора не будет залогом решения всех проблем, связанных с миграционным процессом как на глобальном, так и на региональном и на национальном уровне. В то же время, это будет серьезным вкладом в реализацию целей устойчивого развития и укрепление международного сотрудничества в сфере регулирования и координации миграции на всех уровнях.

ЛИТЕРАТУРА

1. World migration report 2018 // https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf

2. Report of Secretary-General: Making migration work for all //https://refugeesmigrants.un.org/report-secretary-general-making-migration-work-all-0

3. Organizational Structure // http:/ /www.iom.int/ organizational-structure

4. Summit on Refugees and Migrants Begins as IOM Joins the United Nations // https://www.iom.int/news/summit-refugees-and-migrants-begins-iom-joins-united-nations

5. Решение проблем международной миграции и развития в деятельности ООН // http:www.un.org/ru/development/migration/system.shtml.

6. Организация Объединенных Наций создала Глобальную комиссию по международной миграции // http://www.gcim.org/.

7. Доклад «Миграция во взаимосвязанном мире: новые направления деятельности // http://www.gcim.org/attachements/gcim-complete-report-2005.pdf

8. Деловарова Л.Ф. Некоторые теоретические аспекты миграционных процессов в контексте устойчивого развития // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. №3-4 (63-64), 2013. - С. 31-38.

9. The 2006 High-level Dialogue on International Migration and Development // http://www.un.org/esa/population/migration/hld/.

10. Глобальный форум по миграции и развитию http://www.un.org/ru/development/migration/forum.shtml.

11. 2nd United Nations High Level Dialogue on International Migration and Development 2013 // http://www.migration4development.org/en/content/2nd-united-nations-high-level-dialogue-international-migration-and-development-2013-0

12. Декларация по итогам диалога на высоком уровне по вопросу о международной миграции и развитиихttps://www.iom.int/files/live/sites/iom/files/What-We-Do/docs/Final-Declaration-2013-Ru.pdf.

13. Международная миграция и развитие. Доклад Генерального секретаря // http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5407f9954.

14. Announcing Ambitious Eight-Point Agenda, Secretary-General Urges International Community to ‘Make Migration Work’ for All http://www.un.org/press/en/2013/sgsm15367.doc.htm.

15. Цели устойчивого развития // http://www.globalcompact.ru/index/czeli-ustojchivogo-razvitiya.html.

16. Саммит по устойчивому развитию 2015 года http://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/summit/.

17. The New York Declaration for Refugees and Migrants // http://www.unhcr.org/new-york-declaration-for-refugees-and-migrants.

Жанбосинова А.С., Жириндинова Қ.Р.
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ.

ШЫҢҒЫСТАУ КӨТЕРІЛІСІ: ЖАҢА ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Авторлар аймақтық деректердің негізінде ұжымдастыру және шаруалардың наразылықтары тарихымен байланысты көріністерді қарастырады. Күштеу саясатының заңнамалық актілері қазақ қоғамының дәстүрлі өмір салтын бұзып, шаруалардың жаппай көшу, көтеріліске шығу сияқты қарсылықтарын қалыптастырды. Ғылыми айналымға енгізілетін мұрағат деректері Шыңғыстау көтерілісі туралы жаңа тарихи фактілерді дәлелдеп, көтерілістің көшбасшыларын анықтап, мерзімдік шеңберін айқындай түседі. Авторлар 1937 жылдың оқиғаларымен тарихи сабақтастықты көрсеткен.

Түйін сөздер. ұжымдастыру, көтеріліс, шыңғыстау көтерілісі, көшу, реэмиграция, тәркілеу, қарсылық, қуғын – сүргін, БМСБ.

Аннотация. Авторы рассматривают сюжеты, связанные с историей коллективизации, сопротивлением крестьян на основе региональных источников. Законодательные акты репрессивной политики были направлены на разрушение традиционного уклада казахского общества, что обусловило протестные формы крестьян ввиде откочевок, восстаний. Вводимые в научный оборот архивные документы свидетельствуют о новых исторических фактах Чингистауского восстания, указывают руководителей восстания, уточняют хронологические рамки. Авторы протягивают исторические паралелли в события 1937 г.

Ключевые слова. коллективизация, восстание, Чингистаусское восстание, откочевка, реэмиграция, конфискация, сопротивление, репрессии, ОГПУ.

Abstract. The authors consider subjects related to the history of collectivization, resistance of peasants on the basis of regional sources. Legislative acts of repressive policy were aimed at the destruction of the traditional way of life of the Kazakh society, which caused protest forms of peasants in the form of migrations, uprisings. The archival documents introduced into scientific circulation testify to the new historical facts of the Mangystau uprising, indicate the leaders of the uprising, specify the chronological framework. The authors draw historical Parallels in the events of 1937.

Keyword. collectivization, insurrection, rebellion Chingistaiski, migration, re-emigration, confiscation, resistance, repression, OGPU

Кіріспе

Қазақстанның тарих ғылымының қазіргі кезеңінде ұжымдастыру тарихы, шаруалардың наразылықтары, бай-кулактарды тап ретінде жою және тағы басқа кеңестік кезеңнің «ақтаңдақты» мәселелерімен байланысты сұрақтарды отандық тарихшылар қайта қарап, өздерінің объективті бағаларын берді. XX ғасырдың соңынан бастап, ақпараттық кеңістік «мұрағаттық төңкерістің» нәтижесінде жаңа тарихи шындықтардың көрінісін сипаттайтын көптеген қызықты ғылыми жарияланымдармен толықтырылды. Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институты қызметкерлерінің кешенді зерттеушілік бағыттары күштеп ұжымдастырудың орны толмас, көлемді зардаптарын анықтауға мүмкіндік берді.

Осыған сәйкес, бұл мәселелер бойынша «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру, бізді аймақтық зерттеулерді нығайтып, өлкетанушылық мәселелерді кеңінен зерттеуге бағыттайды. Ұсынып отырған тақырыптың өзектілігі, ауыл шаруашылығын күштеп модернизациялау жылдарында Шығыс Қазақстанның аумағы шаруалардың бұқаралық наразылықтарының ірі ошақтары бола тұрса да, әлі де болса, толығымен зерттеушілік жарияланымдардың (немесе толық зерттеу пәні болмағандығы) болмауынан туындап отыр.

Талқылау

Күштеп ұжымдастыру мен тәркілеу мәселелері Қазақстанның, Ресейдің, жалпы алыс және жақын шет елдердің танымал ғалымдарының еңбектерінде көрініс тауып, қарастырылған.

Тарихшылардың XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдағы басындағы ғылыми еңбектері Қазақстанның тарихнамасының жаңа белесі болып табылады. Қазақстан тарихының «ақтаңдақтарын» жоюда елеулі үлес қосқан алғашқы зерттеушілердің бірі – М.Қозыбаев. Қазақ халқының 1930 жылдардағы қасіреті Ж.Әбілхожин, М.Қозыбаев, М.Тәтімов сияқты ғалымдардың еңбектерінің арқасында белгілі болып, ғылыми кеңістіктегі өзекті мәселелерге айналды [1]. Сонымен қатар, байлар мен кулактардың жер аударылған орындары мен аумағы көрсетілген Қазақстандағы көші – қон мәселесін Н.Алексеенко, А.Алексеенко зерттеді

[2]. Қазақ қоғамы экономикасының дәстүрлі жүйесінің құлдырауы мен оның зардаптарын М.Омаров [3] пен Т.Омарбеков [4] зерттеп, тұжырымды бағаларын берді.

Ресей тарихшылары ұжымдастырудың күштеу тәсілдерін, шаруа отбасыларын тәркілеу мен жер аударудың қуғын – сүргіндік түрлерін, заңнамалық базасын талдап, мемлекеттің ауылдағы (деревня) қуғын – сүргін саясатының көлемді бағыттарын терең және жан-жақты зерттеді. Сталиндік «жоғарыдан төңкерістерін», тәркілеудің кезеңдерін, шаруа отбасыларын орналастыру көлемі мен географиясын, оларды «еңбекпен тәрбиелеу» бағыттарын Н.А.Ивницкий қарастырды [5]; Коми мысалында кулактарды тап ретінде жою үрдісін Г.Ф.Добронежко зерттеді [6]; кулактарға қатысты қуғын – сүргін саясатын жүзеге асыру мәселелерін С.Красильников [7] талдады.

Ұсынылған мақаланың әдіснамалық негізі П.Бурдьенің теориялық тұжырымдамасына негізделеді. Оның пікірі бойынша құжаттық жәдігерлерді, яғни мұрағаттық материалдарды, тарихи деректерді түсіну, олардың мазмұнына әсер еткен әлеуметтік – мәдени құрылымдармен өзара байланыста қарастыру қажет.

Біз мақала жазу барысында жалпы ғылыми тәсілдерге сүйендік: талдау, жүйелеу, дедукция, индукция, статистикалық тәсіл; арнайы тарихи тәсілдер; пәнаралық зерттеудегі ғылыми тәсілдер, соның ішінде ауызша сұхбат.

Қолданған тәсілдердің көлемі зерттеу тақырыбын ашуға, оның терең үрдістерін түсінуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Мәжбүрлеп индустрияландыру, сыртқы ортадан тәуелсіз өнеркәсіпті дамыған мемлекеттің негізін құру мақсаты, бұл үрдісті жүзеге асыратын қаржы көзін қажет етті. Сондықтан, ауыл шаруашылығы елдің индустриалды жоспарының негізгі көзі табылды. Сонымен қатар, ауылдың құндылықты бағыттарын қалыптастыратын байларды және шаруаның жекеше ойлау қабілеттерін жою мақсаты көзделіп, қазақ ауылы қатынастарының дәстүрлі құрылымын түп-тамырымен жойып, социалистік қатынастардың жаңа түрін қалыптастыруға тырысты.

Осындай көлемді міндеттерді жүзеге асыру үшін Қазақстанның саяси бюросы 1928 жылдың 9 тамызындағы БКП (б) –нің Орталық комитетінің Қаулысының негізінде Қазақ өлкелік комитетіне 1928 жылдың 1 қыркүйегіне дейін БОАК-нің қаулысында қарастырған белгілерге сәйкес, ауылды кеңестендіруге өзінің мүліктік және қоғамдық ықпалымен қарсы болып отырған жергілікті тұрғындардың ірі мал иелеріне бейтарап есеп жүргізіп, олардың ішінен ең қауіптілерін таңдау жөнінде ұсыныс береді.

Осындай сұрыптаудан кейін, тәркілеу мен жер аударуға жататын шаруашылықтардың тізімі жергілікті жерлерге жіберілді. Байларды жер аудару үшін орталық және округтік комиссиялар құрылды. Жер аударудың соңғы мерзімі 1928 жылдың 1 қарашасына белгіленді.

Бүкіл елдегі сияқты Семей губерниясында да төтенше шараларды қолдана отырып, ірі байлар мен кулактарды тәркілеу саясаты жүзеге асырылды. Кейінірек, Ф.Голощекин былай көрсеткен: «Төтенше шараларды қолдану барлық жерде жүргізілді, бірақ Семей губерниясында экономикалық және саяси орындылығына байланысты, ол кеңінен және одан әрі қолданылды...» [8, 3-7 п.].

Қазақ ауылының құрылымын өзгертудің заңнамалық негізі 1928 жылы 28 тамызда қабылданған «Ірі байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу мен жер аудару» туралы декрет болды.

Үкіметтің бұл саясатына наразылық қазақ отбасылары Қытайға көшуі болды. Тамыз айының алғашқы 10 күнінде Тарбағатай ауданынан 260 киіз үй – отбасылар көшіп кеткен [9, 40 п.].

50 - Зайсан шекаралық отрядының хабарламаларында былай көрсетілген: «Біздің шекаралық аудандардың қылмыстық элементі өздерінің қылмыстық әрекеттерінің жауапкершілігінен құтылу үшін, Қытаймен шекара жолағындағы қазақ тұрғындары арасыннан жақтастарын тауып, солардың көмегімен шекараны бұзып, біздің шекаралық аумақтағы тұрғындарға қоқан-лоқы көрсетіп, тонап, тұрғындарды өздерімен бірге Қытай аумағына алып кетіп жатыр». 50 шекаралық отрядтың бастығы Қытайға 2720 отбасы, 47200 бас малымен кеткендігін хабарлаған. Кордон асқандардың толық тізімі беріліп, шекаралық отряд бастығы көшпелілердің Қытай жағынан шабуылдаушыларға бағынып, бандиттермен кеткендігі туралы жалған айтқан. Тек 1931 жылдың қыркүйек айында ғана Қытайға көшуді ұйымдастырғаны үшін 45 адам ұсталған [10, 107-116 п.].

БМСБ -ның Катонқарағай аудандық бөлімі Шынғыстау заставасының 1931 жылдың 5 маусымында берген мәліметі бойынша Қалғұты деген жерде 5 үш сызықты, 10 төрт сызықты мылтықтармен, қалғандары аңшы мылтықтарымен қаруланған 60 адамнан тұратын банда пайда болған. Олардың қолдауымен 4 маусымда 500 аула малымен Қытайға қарай бағыт ұстаған [11, 26 п.].

Қытайға көшудің күшеюіне байланысты БМСБ -ның шекаралық пунктері келесі шараларды заңдастыруды сұраған:

1. Қытайға заңсыз көшу мақсатында жиналған кезде ұсталған немесе көшуге тырысқаны анықталған барлық байлар мен кулактарды шекара жолағынан 100 шақырымнан асатын жерлерге жер аудару.

2. Отбасылары мен мүліктері шет елге асып кеткен байларды шұғыл түрде шекара жолағынан 100 шақырымнан асатын жерлерге жер аудару.

3. Егер отбасы басшысы Қытайға көшіп кетсе, шекара жолағынан 100 шақырымнан асатын жерлерге бай отбасыларын көшіру.

4. Жер аудару құқығын жергілікті аудандық атқару комитеттеріне беру қажет [12, 329 п.].

1930 жылы 2 ақпанда БМСБ -ның №44/21 «Кулактарды тап ретінде жою шаралары туралы» Оперативті бұйрығы шығып [13], оның негіздемесінде Кеңес өкіметінің ауыл шаруашылығын социалистік қайта құру шараларына кулактар тарапынан қандай-да болмасын қарсылықты шешімді басу мен кулактарды тап ретінде жоюды ұйымдасқан түрде жүргізу мақсатында – бірінші кезекте, жаппай ұжымдастыру аудандарында ең жақын уақытта кулакка, әсіресе оның контрреволюциялық бөлігіне үлкен соққы беру қажеттігі көрсетілген. Кулактың қарсылығы жанышталуы қажет және басылатындығын көрсеткен. Бұйрық екі бағыт бойынша жұмыс жүргізуді ұсынады:

– Контрреволюциялық кулактық активті, әсіресе іс-әрекет етіп отырған контрреволюциялық және көтерілістік ұйымдардың, топтардың мүшелері мен ерекше қауіпті жеке тұлғаларды тез арада жою (бірінші категория).

– ірі кулактарды (контрреволюциялық актив, кеңес өкіметіне қарсы кулактық активті қалыптастырып отырған кулактар, шіркеу мен секта мүшелері, бұрынғы помещиктер, жартылай помещиктер, жергілікті беделді кулактар мен кулак мамандарын) және олардың отбасыларын мүліктерін тәркілер КСРО-ның алыс солтүстік аудандарына (бірінші кезекте жаппай ұжымдастыру мен шекаралық жолағы аудандарынан) жаппай жер аудару (Екінші категория).

Бұйрықты жүзеге асыруды БМСБ -ның Ерекше Үштігі негізгі рөл атқарған әскери кампаниямен салыстыруға болады.

Бірден 1930 жылдың 5 ақпанында БКП (б)-нің Семей облыстық комитеті аталған жарлықты жүзеге асыру мен кулактарды жою бойынша ОГПУ органдарының одан кейінгі басшылығы туралы жабық жиналыс өтеді. «Өлкелік комитеттің 2 ақпандағы директиваның және ОК 1930 жылдың 30 қаңтарындағы бұйрығының орындалуы туралы» бірінші пункт бойынша бюро қаулы еткен: «партия мен биліктің шараларын жүзеге асырмауды ұйымдастыру бойынша көшбасшы болған байлар мен кулактарды округтің барлық аудандары, әсіресе жаппай ұжымдастыру аудандарынан анықтап, алдырып, мүліктерін тартып алып, округ шекарасынан жедел түрде жер аудару жұмыстары бойынша ГПУ-ді міндеттеген».

Партияның бағытын қолдау үшін тұрғындар арасында «колхоздық құрылыс мәселелері, колхозға қарсы кулактардың үгіт-насихатының контрреволюциялық мәні туралы, сонымен қатар, кулак пен байларды жою мәселелері бойынша кедейлер мен батрақтардың пікірін жұмылдыру» жөнінде түсіндірме жұмыстары жүргізу қажеттігі ескерілді.

«Жаппай ұжымдастыру аудандарында барлық партиялық ұйымдар және батырақ-кедей мен орташа бұқараның ұсыныстарын ұйымдастырудағы барлық күштерді жұмылдыру негізінде қысқа уақытта (егістік басталғанға дейін) кулак пен байларды тап ретінде жоюды мына жолдармен жүргізу қажет:

– аудан шеңберінен кулактар мен байларды жер аудару туралы батырақ-кедей және орташалар жиналысының шешімін шығару;

– оларды жерінен айыру, нашар участоктарға ауыстыру туралы;

– өндіріс пен мүлік қорларын тартып алу, сонымен қатар, алтын, күміс, ақша және бағалы қағаздарын ауылдың батырақ-кедейлері үшін жарна ретінде колхоздың бөлінбейтін капиталына өткізу» [14, 32 п.].

Күшпен қысым көрсету шеңберінде үкімет қызметінің нәтижесі ретінде көрінетін ауыл-деревнядағы күрестің бірнеше бағыттары мен түрлерін анықтауға болады:

Бірінші – бұл күштеп ұжымдастыру, шаруа бұқарасына күштеп, қысым көрсету.

Екінші – бұл кедей мен батрақтардың бай-кулактармен тап ретінде күресі, социалистік құрылысқа қарсы шыққан керексіз элемент ретінде оны колхоздан қуу.

Үшінші - өздеріне қарсы күштеуде әртүрлі қарсылық түрінде көрініс тапқан шаруалардың қарсылығы. Оның бірі – тұрғындардың шет елге жаппай көшуі, екіншісі – көтеріліс түріндегі қарулы қарсылықтар.

XX ғасырдың 20 - жылдардың соңы мен 30 - жылдардың басында Кеңес өкіметінің ұжымдастыру барысындағы күштеу саясатына наразылық ретінде Қазақстанда 372 көтерілістер мен толқулар болғаны белгілі. Солардың ішінде Шығыс Қазақстан аумағында көтерілістің бірнеше ошақтары қалыптасып, өкіметке қарсы белсенді түрде қарулы қақтығыстар ұйымдастырды. Шығыс Қазақстан аумағында көтерілістердің негізгі ошақтары ретінде Абыралы, Шыңғыстау Шұбартау, Өскемен, Зырян, Шемонайха, Катонқарағай, Самар, Көкпекті аудандарындағы жергілікті тұрғындардың көтерілістерін атауға болады [15, 180 б.].

Үшінші бағытқа назар аударайық.

Күштеп ұжымдастыру кезеңіндегі қуғын – сүргін ауқымының кеңеюі мен тәсілдерінің күшеюі шаруалардың наразылығын тудырды. 1930 жылдың наурызынан бастап, Шығыс Қазақстан облысы бойынша тұтқындалған шаруалардың саны көбейді. Әсіресе, олар Шұбартау, Шыңғыстау, Зырян, Марқакөл, Катонқарағай және тағы басқа аудандардың тұрғындары. Оларды мынадай Қылмыстық кодекстің мынадай баптарымен айыптады: 58-2 бабы –қарулы көтерілісі немесе кеңестік аумаққа контрреволюциялық мақсатта қарулы бандылардың енуі, 58-7 - зиянкестік, 58–10 – контрреволюциялық насихаттау немесе үгіт, 58–14 – контрреволюциялық саботаж. Бұл баптар бойынша жазалау шаралары – 3 жылға дейін бас бостандығынан айырудан бастап, ату жазасына дейін.

БМСБ -ның есептерінде шаруалардың наразылығы колхозға мүше болар алдында, малын саналы түрде жою, тұрғылықты мекен-жайынан қашу, тіпті шет елге, елдің басшылығына жазбаша түрінде шағымдар жазу түрінде болғандығы көрсетіледі.

Наразылықтың ең соңғы түрі – шаруа көтерілістері болған. 1930 жылдың 15 сәуірінен 1 мамырға дейінгі ақпараттық бюллетеньде жазылғандай, соңғы кездері кулак шаруашылықтарына қуғын – сүргін шараларын қолдануға байланысты ... кулактардың белсенді және ашық наразылықтары жиілей түскен ... Катонқарағай ауданы, Ақсу ауылы, Шемонайха ауданы Үбі ауылы, Разин ауданы Митрофанов ауылы.... Шаруалар қоғамдық қызметкерлердің өміріне қауіп төндіріп, зиян келтіреді және өртейді, билік өкілдерін соғады және т.б. Разин ауданында астық дайындау шараларына қарсы әртүрлі діндер мен діни секталардың поптары белсенді қарсы шыққан оқиғалар жиі кездеседі.

Шығыс Қазақстандағы көтерілістердің ерекшелігі - қатысушылардың ұлттық сипатына байланысты екендігі. Себебі, өлкенің Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарындағы көтерілістерге қазақ тұрғындары қатысса, Өскемен, Зырян, Шемонайха, Самар, Көкпекті, Катонқарағай аудандарында орыс тұрғындары белсенділік көрсеткен. Профессор Т.Омарбеков Қазақстанда болған наразылықтардың ішінде Өскемен және Зырян көтерілістеріне бірыңғай орыс тілді халық қатысқан жалғыз көтеріліс екендігін атап көрсеткен болатын [16, 224 б.].

Ф.Толстоухов бастаған орыс шаруаларының көтерілістері Өскемен, Зырян, Шемонайха аудандарында Кеңес өкіметіне негізгі қарсылықтарды ұйымдастырып, жазалаушы отрядтардың құдалауынан қашып, өз қарсылықтарын Катонқарағай, Самар, Көкпекті және Үржар аудандарында жалғастырған. Бұл аудандарда орыс және қазақ шаруалары аралас тұратындықтан, Ф.Толстоухов, С.Суменко, Виноградов, Сергеенко басшылық еткен көтрелістерге біртіндеп қазақ тұрғындары да қатыса бастаған. Үржар ауданындағы наразылық толқуларына келетін болсақ, жазалаушы отрядтардың шабуылынан шегінген «бандалық топтар» Үржар арқылы Қытайға қашуға тырысқан. Сондықтан, олардың белсенді әрекеттеріне жергілікті Үржар тұрғындары да қосылып, өз наразылықтарын білдірді. Ерекше атап өтетін жағдай, Үржар ауданының тұрғындарының Кеңес өкіметінің саясатына деген наразылығы Өскемен мен Зыряннан бастау алған көтерілістің жалғасы бұл ауданда стихиялы түрдегі ашық қарулы қақтығыстарға ұласып, ірі көтерілістің жаңғырына айналды деуге болады. Жалпы, Үржар ауданындағы наразылықтар туралы мағлұматтар БМСБ -ның айыптау қорытындыларында дәлелді түрде көрсетілген. Мәселен; тек мұрағат деректерінде ғана кездеседі, және ол қашқан көтерілісшілердің ықпалынан болғандығын байқауға болады. Бірақ, бұл жерде наразылықтың түрі ретінде жергілікті тұрғындардың Қытайға көшуі ғана етек алған болатын. Себебі, бұл Бахты шекаралық посты арқылы Қытайға кетуге қолайлы аймақ.

Кеңес өкіметінің күштеу саясаты мен ет, астық дайындау науқандарының қатал түрде жүргізілуі, сонымен қатар, жергілікті байларды тап ретінде жою мақсатында мал – мүліктерін тәркілеу, жер аудару жергілікті халықтың өкіметке қарсы наразылықтарының артуына себеп болды. Осының салдарынан халықтың арасында аштықтың кең таралуына байланысты 1931 жылы Шығыс Қазақстан облысының Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарында бас көтерулері болған.

Т.Омарбеков «20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты еңбегінде Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау көтерілістерінің көшбасшылары, жүру барысы туралы зерттеп, көтерілістердің 1931 жылдың ақпан айынан бастау алып, ОГПУ-дың Ерекше үштігінің мамыр мен маусым айларында көшбасшылары мен қатысушыларын жазалу шараларымен аяқталғандығын көрсетеді [4, 226 б.].

Сонымен қатар, Т.Омарбеков Шыңғыстау ауданындағы көтерілістің көшбасшылары ретінде Медеуов Сәнияз және Торайғыров Емілжанды көрсетеді. Оған барлығы 200-ден астам адам қатысқан. Көтерілісшілер ақ жалау көтеріп, халықты аудандағы кеңес өкіметінің құлатуға шақырған.

Көрші Ку және Абыралы аудандарымен байланыстар орнатып, оларды көтеруге әрекеттенген. Бірақ Қызыл Армияның тұрақты бөлімдері бұған кедергі жасап, көтеріліс кең тарап үлгермей, ақпан айында күштен басылып тасталды. Көтерілісшілерден 38 дана аңшы мылтықтары, 3 линиялы 16 мылтықтар, 4 дана берданка, 2 дана винчестр мылтықтары тартып алынды.

Тұтқындардың жалпы саны аудан бойынша 189 адам болған. Олардың ішінде ПП. БМСБ -ның ерекше үштігінің 1931 жылғы 15 мамырдағы шешімімен 47 адам атуға кесілді, ал 105 адам еңбекпен түзету

лагерьлеріне қамалды. Қазақстанның ішінде 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге 13 адам жер аударылды [16, 205 б.].

Шығыс Қазақстан облысының ішкі істер департаментінің мұрағатында сақталған деректерге қарайтын болсақ, 1931 жылы 18 ақпанда Шыңғыстау ауданында Бақанас ауылында жиналып, жөнелтуге дайындалған етті жіберуге кедергі жасап, көтеріліс ұйымдастырған. Жергілікті басшылардың БМСБ -на жіберген хатында көтерілісті ұйымдастырып, белсенді түрде қатысқан адамдардың тізімі берілген [17, 62 п.]:

1. Дүйсенғұлов Әлімқұл – аудан орталығында тұрып, «бандиттерге» мәліметтер беріп отырған. Ол тәркіленген Әзімбаев Барлештің атасы және жақтаушысы болып табылады. Б.Әзімбаев Шыңғыстауда барлық байлармен тығыз байланыс орнатқан. Мәліметтер мен хаттарды Әзімбаев Кашим, Әзімбаев Басар және Берлішев Сыдық тасымалдап отырған;
2. Әзімбаев Берлеш – жартылай феодал, Құнанбайдың немересі. 1921 жылы болыстыққа таласып, рулық күрес тудырған және осы мақсатта төбелем ұйымдастырып, 4 адамды өлтірген. Патшалық кезеңінде 7-8 жыл болыс болған.

Осы берілген мәліметтің ішінде ақылға сыйымсыз, қиялдан туындаған ақпараттарды ұсынады. Мәселен, сөзбе сөз келтіретін болсақ, «Әзімбаев Берлештің атасы Құнанбай Мекке қаласында «құдай үйін» салдырған және Арабияны жаулап алуға тырысқан» деп көрсетеді [17, 62 п.]. Жергілікті коммунистік партия мен комсомол мүшелерінің осындай ақпараттары шындыққа жанаспайтындығы, саяси сауаттылықтарының төмендігін көрсетіп қана қоймай, биліктің «қолшоқпарлары» ретінде негізсіз жала жапқандықтарын көруге болады.

Ақпараттарын ары қарай жалғастыра, былай деген: «Осыдан бастап, Шыңғыстауға көршілес болыстарға өз ықпалын жүргізіп, кең көлемде ру аралық күрес ұйымдастырып отырған. Николай патшадан атақ пен марапатты шапан алған» [17, 62 п.].

3. Әзімбаев Басары жүйелі түрде Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізіп, көтеріліс ұйымдастырған. Әкесі Әзімбай өмір бойы болыс болған;
4. Әзімбаев Қашым – көтерілісті жақтаушы, «бандымен» байланыстырушы болды. Әкесі Әзімбай өмір бойы болыс болып, еңбекшілерді қанаған;
5. Берлешев Сыдық – кедейлерді қанаған болыстың ұлы. Сыдықтың өзі Арал Төбеде көтерілісті бастап, мемлекетке дайындалған мал еттерін тартып алу мақсатында отряд ұйымдастырған. «Кедей» колхозына шабуыл жасаған;
6. Омарканов Разақ – белгілі тұлға, өмір бойы саудамен айналысқан. Тоқал ретінде Әзімбаев Берлештің туған қарындасын әйелдікке алған. Кедейлер мен батырақтарды қанаушы, көтерілісті ұйымдастырушы - Берлештің жақын досы;
7. Мурзағұлов Идият – малдарын сатып, жеке салық салынған Сүлейменов Хабибулла байдың жақтаушысы. Барлық жерде байларды жақтап, халық алдында сөйлеген. Көтеріліс кезінде «банды» отрядтарын басқарған;
8. Жұманбаев Магараж – байларды жақтаушы, ұйымдастырушы және «банды» отрядтарының басшысы;
9. Жұматаев Дүйсембек – байлардың жақтаушысы, комсомол мүшесі, дайындалған малды басып алуға қатысушы;
10. Ахмедьяров Ыдырыс – комсомол мүшесі, көтеріліске қатысушы;
11. Көшпесбаев Сапа – малшы, байларды жақтаушы, қолына қару алып, «банды» отрядын басқарған;
12. Ахметжанов Қабдеш – молданың ұлы, өзі патша кезінде болыс және би болған. Бүгінгі күнге дейін Майтақов Жігітакты малымен құл ретінде қанаған. Жоғарыда аталған «бандиттармен» үнемі байланыста болып, Бақанас тұрғындарын көтеріліске шығаруға уәде берген. Қауіпті тұлға. Оның атасы Майбасар – Құнанбайдың ұлы. Майбасар болыс, би, бай болған. Кабдештің өзі қазіргі уақытта сотталғалы отыр;
13. Смаилов Баттал – 1925 жылы бұрынғы Бүгілін болысының тұрғыны Оразбаев Аққұлға қарсы рулық күрес жүргізген. Еңбекшілерді қанаған. 1929-1930 жылдары ұрлық үшін сотталған. Ауыл старшины болған. Жоғарыда аталған «бандиттармен» үнемі байланыста болып, көтеріліске шығуға үгіт-насихат жүргізген;
14. Күнбазаров Әбеу – оның әкесі Құнанбаев Ыбырайдың сауда жөніндегі сенімді адамы және жақтаушысы болған. Әбеудің өзі 20 жыл бойы Құнанбаев Оспанның сауда жөніндегі сенімді адамы және ірі саудагер болған. 1921-1922 жылдары қазіргі «бандиттер» Мурзаканов Ақылтай мен Камзаның қолдауымен рулық іріткі тудырған. Болыстық атқару комитетінің төрағасы болған.

Аягөз аудандарының байларымен үнемі байланыста болған. Өзінің қызын Аягөз ауданының байы – Мұқашқа тұрмысқа берген. Дайындалған малды аудан орталығына апара жатқанда бір қойды ұрлап, екіншісін асқа сойып, өтірік акт жасаған. Қазіргі уақытта ұлы мен Мұқаштың келінін жасырып отыр.

«Бандиттерге» ақпараттар беріп, Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізген. Қазір сотталғалы отыр.

Жоғарыда көрсетілген ұйымдастырушылар мен қатысушылардың тізіміне және олардың әлеуметтік жағдайына қарайтын болсақ, көтеріліске қатысушылардың әртүрлі әлеуметтік топтың мүшелері екендігін байқауға болады. Нақты айтатын болсақ, олардың ішінде 2 комсомол мүшесі, 3 малшы- шаруалар және 9 бай және ауқатты шаруа өкілдері. Сондықтан, осы кезеңдегі көтеріліске қатысушылар тек ғана байлар мен олардың ұрпақтары ғана емес, Кеңес өкіметінің күштеу саясатына қарсы наразылық білдірген шаруалардың болғандығын дәлелдейді.

Шығыс Қазақстан облысының ішкі істер департаментінің мұрағатында сақталған осы көтерілістерге қатысты тергеу хаттамалары, айыптау қорытындыларын талдау барысында Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарында көтерілістер қыркүйек айында да болғандығын да байқауға болады.

1931 жылы 3 қыркүйектегі Қарауыл ауылына жасалған көтерілісшілердің шабуылы туралы бірнеше қатысушылармен тергеу жұмыстарын жүргізген. Солардың бірі – Мусин Ахметбек. Оның анкеталық мәліметтері бойынша, Мусин Ахметбек, ел арасында Шорге деп те атайды. Сонымен қатар, жалған құжаттары бойынша Солтабаев Қасым ретінде есептеледі. Ол 1894 жылы Қарауылда дүниеге келген, ұлты – қазақ, шаруа – малшы, партия қатарында жоқ, сауаты аз, үйленген [18, 5п.]. Мусин Ахметбек көтерілістен кейін қашып, Ново – Щульбаға, одан Алтай өлкесіне кетіп, онда 1932 жылдың тамызына дейін орман материалдарын дайындауда жұмыс істейді. 1932-1933 жылдар аралығында Кемерово қаласында Топстройда қара жұмысшы болып жұмыс істеген. Кемеровоға бара жатқанда поезда барлық құжаттарын жоғалтып, осы қалада Солтабай деген адамның үйіне тоқтайды. Осы адамның қайтыс болған ұлының төлқұжатын алып, аты – жөнін Солтабаев Қасымға ауыстырған. 1933 жылдан 1934 жылдың аяғына дейін Алтай өлкесіндегі Сорошинск ауданының «Красная знамя» колхозына мүше болған. 1935 жылдың басынан 1941 жылға дейін, яғни тұтқындалғанға дейін Қырғыз КСР-нің Фрунзе қаласында тұрған. 1942 жылы 25 наурызда Мусин Ахметбекті көтерілісшілер бандасына қатысқаны үшін қылмыстық кодекстің 58-8 және 59-3 баптары бойынша айыптап, өлім жазасына кескен. Жаза 1942 жылы 1 мамырда орындалған [18, 96 п.].

Тергеу барысында анықталғаны, ол 1931 жылы қыркүйекте өз еркімен Солтабаев Қасымбек пен Құдайбердіұлы Шәкәрім басқарған «бандалық топқа» қосылған. А.Мусиннің тергеушілерге берген жауабы бойынша, ол Қарауыл ауылдық кеңесіне қарасты «Бидайық» колхозында жұмыс істеп, «Қарауленге» шөп шабуға жіберіледі. Колхоз меншігіндегі түйе жоғалып, іздеуге шығып, жолда Ахметжанов Санияхас, Бұламбаев Қылыш, Исин Әбіш, Уатаев Досмағұл, Исин Айтқазыларды кездестіреді, С.Ахметжановтың түйесін тауып берем дегенімен, Ши елді-мекеніне келеді [18, 15п.].

Кешке көпшілігі байлардан тұратын 50-60 адам жиналып, жиналыс өткізген. Ірі байлар Бұламбаев Қылыш пен Ахметжанов Санияхас жиналған адамдар алдында сөйлеген:

«Қазіргі бүкіл Кеңес Одағында, сонымен қатар біздің облыс пен ауданда қарулы күрес жолымен Кеңес билігін жойып, «бай-феодалдық құрылысты» ... қалпына келтуді мақсат етіп отырған бұқаралық қарулы көтерілістер етек алды. Шұбартау, Аягөз және тағы басқа аудан орталықтарын біздің көтерілісшілер басып алды. Біздің мақсатымыз – Шәкәрім Құдайбердиев, Қасымбек Солтабаев және ағайынлы Мұхтар мен Муштар Дүтбаевтар басқарған басты күштерге қосылуы. Бүгін бұрынғы Шыңғыстау қазіргі Абай ауданының орталығын басып алу қажет. Барлық аудандық қызметкерлерді, әсіресе коммунистердің көзін жою қажет. Барлық мемлекеттік және кооперативтік қозғалмалы және қозғалмайтын мүліктерді көтерілісшілер арасында национализовать ету керек» [18, 16 п.]. Сонымен қатар, сөз соңында Қ.Бұламбаев пен С.Ахметжанов соңғы қандары қалғанша шайқасып, тұтқынға түсетін жағдай болса, қызылдардың отрядына тірідей берілмеу керектігін ескертіп, «Абылай, Абылай» деп ұрандаған.

Түн ортасында барлығы Байсымаков Арыстанбайдың ауылында жиналып, Қ.Бұламбаев, С.Ахметжанов, А.Байсымаков бастаған отряд аудан орталығына жылжиды. Таңға жуық «Бөктер» деген жерде Солтабев Қасымбек, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Дүтбаевтардың отрядымен қосылады. 200 адамнан тұратын отряд 3 линиялы мылтықтармен, револьверлермен және тағы басқа қарулармен қаруланған отрядты ары қарай Қ.Солтабаев пен М.Дүтбаев басқарады. Бірақ көтерілісшілердің шабуылы БМСБ әскерлерінің қарсылығына ұшырап, 10 шақты адамға тұтқынға түседі.

Кейбір деректер бойынша көтеріліске қатысушылардың саны 500-ден астам болған.

Осы шабуыл барысында БМСБ қызметкеріне байлар туралы мәлімет бергені үшін мұғалім Абаев Рамазан әйелімен өлтіріледі [18, 86 п.].

А.Мусинмен бірге жауапқа тартылған Атамбеков Жұмаканды байлармен байланыс орнатып, мәліметтер бергені үшін айыптаған.

1931 жылы 25 қыркүйекте осы көтеріліске қатысты тергелген қатысушы Байсымаков Арыстанбай (75 жаста, бай, сауатсыз) былай деген: «2 қыркүйекте «Шеген су» ауылына Солтабаев Санияхас, Мусин Шурге және аты-жөнін білмейтін тағы бір адам келіп, Иркебаев Бакаштың үйіне тоқтап, тұрғындарды жиналысқа шақырады. Олардың арасында Керейбаев Дубай, Иркебаев Бакеш, Амиров Булан, Бұршакбаев Адылбек, Амиров Субук, Адылшин Дәулетбай болған» [19, 65 п.].

Осы жиналыста Солтабаев Санияхас Шұбартау аудандық атқару комитеті «бандиттермен» (тергеушінің сөзі – Авт.) басып алынды, енді онда ескі үкімет жұмыс істеп жатқандығын және Адылов Ике осында келе жатқандығы, олармен қосылып, аудан орталығына шабуыл жасайтындығын айтқан [19, 65 п.]. Олар Касымбектің ауылына барып, жиналыс өткізбекші болған. Осы жиналысқа Адылов Ике бастаған топ пен Бақанас, Байқошқар, ал Қаражартас, Ақтөбе, Мүкүр ауылдық кеңестері тұрғындарының бір бөлігі, қарауыл ауылдық кеңесі толығымен қатысатындығы туралы айтылады.

Адылов Икенің жеке басына келетін болсақ, 1928 жылы оның мал-мүлкі тәркіленіп, отбасымен Оңтүстік Қазақстанның Сырдария уезіне жер аударылған болатын. Бірақ, отбасы жер аударылғанымен, Адылов Ике жергілікті басшылардан жасырынып, Қытайға қашып кеткен.

«Шеген су» ауылында кешкі жиналысқа қатысушылардың әрқайсысы өз ауылдарының адамдарын жинап, Қасымбектің ауылында кездесуге уәделеседі. Осы ауылдың өзінен 20 шақты адам жиналысқа аттанған.

1931 жылы 27 қыркүйекте Қарауыл ауылдық кеңесінің тумасы, әлеуметтік жағынан – кедей, Адилшин Даулетбайді тергеген кезінде жазылған хаттаманы талдайтын болсақ, 2 қыркүйекте кешке 20 шақты салт аттылар келіп, Солтабаев Қасымбек бастаған отряд аудан орталығына шабуыл жасауға дайындалып жатқандығын айтқан. Олар: «Біз ашпыз, аудан орталығында бидай және тағы басқа азық-түліктер бар», сондықтан, шабуыл жасауымыз керек деген [19, 66 п.]. Ол көтерілісшілердің саны көп екендігін және біршама адам қарумен қаруланбағанын айтқан.

1931 жылы 28 қыркүйекте тергелген Амиров Буланның жауабы бойынша, аудан орталығына шабуыл жасау себебі, ескі билікті қалыпқа келтіріп, бұрынғыша өмір сүргілері келген. Тергеушінің патшалық және кеңестік өкімет кезіндегі шаруашылығыңыздың саны қандай болды деген сұраққа, екі билік кезінде де 10 шақты қойы, 3 жылқысы, 1 түйесі. 1 сиыры болғандығын, қазіргі уақытта оның барлығы тәркіленгенін айтқан [19, 67 п.].

Көтерілістің көшбасшысы болған Солтабаев Касымбекке келетін болсақ, көтерілістен кейін біршама уақыт ол туралы мәліметтер кездеспеген. Шығыс Қазақстан облысы Ішкі істер департаментінің мұрағатында сақталған деректерге сүйенетін болсақ, 1958 жылы 6 ақпанда Алтай өлкесінің Бийск қаласында жүргізілген тергеудің хаттамасында көрсетілген жеке басы туралы мәліметтер бойынша Солтабаев Қасымбек 1890 жылы Семей облысы, қазіргі Абай ауданының Қарауыл ауылында дүниеге келген. Ұлты – қазақ, арабша сауатты, партияда мүшелікте жоқ. Ауқатты шаруа отбасынан. 1948 жылы бұрын істеген контрреволюциялық қылмыстары үшін 25 жылға сотталып, 1954 жылы денсаулығы мен кәрілікке байланысты амнистия бойынша босатылған [20, 79 п.].

Солтабаев Қасымбек Бийск қаласында жалған атпен өмір сүрген. 1930-1931 жылдардағы көтеріліске қатысты, өзінің оған қатысқанын мойындаған. Сол кезеңде қазақтар арасында беделді адам ретінде есептелген. Онымен бірге Әзімбаев Берлеш, Бұланбаев Кдыш, Қожаканов Қарабола болған.

Солтабаев Қасымбектің анкеталық мәліметтеріне қарайтын болсақ, оны ауқатты шаруа ретінде көрсеткен, яғни басқа жауап берушілердің «бай» ретінде сипаттауы дұрыс емес. Солтабаев Қасымбек 2 қыркүйекте Құдайбердіұлы Шәкәріммен кездескенін де атап өткен.

Көтерілістен кейін тұтқындалғандардың тергеу барысындағы жауабы бойынша көтерілістің қолдаушысы мен ұйымдастырушысы – Құдайбердіұлы Шәкәрім болған.

1931 жылы ақпандағы Абыралы ауданындағы көтерілістің көшбасшысы ретінде Төребаев Хасен есептеледі. Анкеталық мәліметтеріне келетін болсақ, 28 жаста, №8 ауылдың тұрғыны, сауатты, қызметкер-жұмыссыз, қылмыстық кодекстің 58-2 бабы бойынша жауапқа тартылған [21, 86 п.].

№8 ауылдың тұрғындары Шыныбаев Аужан, Жасаиынов Арын (бай), Токметов (Алтыншорин Арын деп те атаған, молданың ұлы), Ибраев сыздыкгатар – ауқатты шаруа, Ибраимов Гобасбек (ауқатты шаруа), Смагулов Разак, Нұрпейсов Ошакбай (кедей), Омаров Жакыпбек (кедей), Долбин Абығали (бай), Болеков Ақан (№8 ауылдың азық-түлік қабылдаушысы), Молдакашев Абыкен (орташа), Аужанов Магфар (байдың ұлы) және ауылдық кеңес төрағасының орынбасары – Каримов Абди жиналыс өткізіп, онда Шыныбаев Аужан «Жұмыр» деген ұйым құрылатындығын айтқан [21, 86 п.]. Бұл ұйым бұрынғы Қарқаралы мен Семей округтарының аудандарын біріктіреді. Сондықтан, осы ауылда да ұйымның ұйымдастырушыларын анықтау қажеттігі көрсетілген.

Кейін Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарындағы көтерілістер барысында осы ұйымның аты жиі кездеседі. Бұл көтерілісшілердің өз мақсаттарына жетуі үшін арнайы ұйым құрып, бір жерден басқаруды қалағанын көруге болады.

Тұтқындалған көтерілісшілердің тергеу барысында берген жауаптарына қарасақ, көтерілісті ұйымдастырушылар – Солтабаев Қасымбек, Мусин Ахметбек, Бұламбаев Қылыш пен Ахметжанов Санияхас болды. Қарапайым ауыл тұрғындарының қатысу себебі, әлеуметтік жағдайларының төмендеуі, аштықтың болуы дәне Кеңес өкіметінің күштеу саясатына қарсылық және оған сенімсіздік болған.

БМСБ қызметкерлері көрсетіп отырғандай, көтеріліске негізгі қатысушылар – байлар. Егер ірі байлардың 1928 жылы тәркіленіп, жер аударылып кеткендігін ескеретін болсақ, қазақ ауылында негізгі топ ретінде ауқатты шаруалар болды. Бірақ Кеңес өкіметінің күштеу саясатының тәсілдерімен жүргізілген мемлекетке ет пен астық өткізу жұмыстары, 1930-1931 жылдары «байлар» деп аталатын топтарға үстемелетіп салықты көбейту және мал мен астық өткізу жоспарын белгілеу қазақ шаруаларының билікке қарсы көтеріліске шығуына себеп болды.

Аймақтық мұрағаттарда сақталған деректердің негізінде Шығыс Қазақстан өлкесінде 1930 – 1932 жылдардағы шаруалардың көтерілістері, әсіресе қазақ ауылдарының наразылықтары 1931 жылдың ақпан айымен ғана шектеліп қалған жоқ. Халық наразылықтары ұйымдасқан, кейбір жерлерде стихиялы түрде 1931 жылдың қыркүйегінде де өз жалғасын тапқан.

Қорытынды:

Осылайша, ауыл шаруашылығын модернизациялау қазақ халқы үшін ауыр қасірет болып, нәтижесінде қазақ қоғамының дәстүрлі өмір салты құлдырады және күштеп ұжымдастыру саясатына белсенді қарсылық қалыптасты.

Шығыс Қазақстанның ерекше географиялық орналасуы, яғни оның Қытаймен, Ресеймен және Моңғолиямен шекаралас болуы, қазақ ауылдарының ұжымдастыруға қарсылық түрінде шет елдерге көшуіне әсер етті. Ол олардың еркін эмиграция жасауына және қазақ тұрғындарының туған көшпелі орнын тастағысы келмегендіктен еркін реэмиграция жасау үрдісі түрінде көрініс тапты. Наразылық қозғалысының күшею деңгейіне байланысты еркін реэмигранттар бұрынғы әлеуметтік жағдайын қалпына келтіру мақсатында көтеріліске белсенді түрде қатысты.

Қазақстан тарихнамасында шаруалар көтерілістері дерекнамалық базаның аздығына байланысты жанама түрде ғана зерттеліп, терең қарастырылмады. Көптеген ақпараттарда, соның ішінде Шыңғыстау көтерілісі туралы қарама – қайшы мәліметтер кездесіп, жеке тұлғалар, мерзімі, оқиғалары, географиясы туралы шатасу байқалады. Біз мұрағат деректеріне сүйене отырып, көтерілістің идеологы, бағыттаушысы - Шәкәрім Құдайбердіұлы, ал басшылары ағайынды Солтабаев Қасымбек пен Ахметжанов Санияхас, сонымен қатар, Бұланбаев Қылыш, Байсымақов Арыстанбай, Мусин Ахметбек болғандығын дәлелді түрде айта аламыз. Біздің пікіріміз бойынша Шыңғыстау көтерілісі екі кезеңнен тұрады, бірінші кезең - 1931 жылдың ақпан – наурыз айларында, екінші кезең – 1931 жылдың қыркүйегінде орын алған. Мұрағатта сақталған қатысушылардың тергеудегі жауаптарын талдай келе, көтеріліске ауданның 9 ру өкілдері қатысып, барлығы 500 шамасындай адам қатысқандығын болжауға болады.

Өкінішке орай, мұрағат материалдары Шыңғыстау көтерілісінің тарихи көрінісін әзірге толық көрсете алмайды, фактілер мен оқиғаларды толық зерттеуді талап ететін көптеген сұрақтар туындап отыр. Біздің ойымызша, зерттеу жұмысын ары қарай жалғастыру, қазақ ауылдарының наразылықтарының көлемін және көтерілістің міндеттерін шешудегі рулар арасындағы өзара әрекеттерді айқындауға мүмкіндік береді.

Көтерілісті басу нәтижесінде кейбір қатысушылар Алтай өлкесі мен Қытайда жасырынуға мәжбүр болды. Көтерілісшілердің көп бөлігін БМСБ тұтқындап, еңбекпен түзеу лагерлерінде 3 жылдан 5 жылға дейін жазаларын өтеген. Кейбіреулері жер аударылған. Жазаларын өтеген көтерілісшілердің көп бөлігі, қайтып келгеннен кейін 1937 жылдың қаһарлы жылдарында қайта жазаланатынын білген жоқ

Ұжымдастыру кезеңіндегі көтерілістерге қатысушыларды жазалаудың келесі кезеңі 1937 жылы 30 шілдеде КСРО-ның ішкі істер Халық комиссары, МҚ-нің Бас комиссары Н.Ежов қол қойған, құпия белгісі бар №00447 Оперативті бұйрықтың енгізілуі болды. Бұйрық келесі сөздерден басталады: «Антикеңестік құрылымдарды тексеру материалдары негізінде бұрын қуғындалған, қуғыннан жасырынған, лагерьлерден, жер аударудан және еңбек поселоктарынан қашқан бұрынғы кулактардың көп бөлігі деревняда шоғырланғаны анықталды. Бұрын қуғындалған шіркеу қызметкерлері мен сектанттар, Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтерілістердің белсенді бұрынғы қатысушылары да көп шоғырланды. Кеңес өкіметіне қарсы саяси партиялардың (эсерлер, грузмектер және т.б.) аздаған мүшелері деревняда қалды, ал сонымен қатар, олармен бірге бандиттік көтерілістердің бұрынғы белсенді қатысушылары, ақтар, жазалаушылар, репатрианттар және т.б. мүшелері бар» [22, 69 п.].

Бұйрықтың шығуына БКП (б)-нің Орталық Комитеті Саяси бюросының 1937 жылы 2 шілдедегі «Кеңес өкіметіне қарсы элементтер туралы» қаулысы әсер етті. Қаулыда облыстық және өлкелік партиялық

ұйымдардың барлық хатшылары ІІХК – ның өкілдерімен бірге Отанына оралған кулактар мен қылмыскерлерді есеп алу ұсынылды. Олардың ішіндегі аса дұшпандық көңіл – күйдегілері тез арада тұтқындалып, олардың істерін үштік арқылы әкімшілік өткізу ережесі ретінде ату жазасына кесілді. Ал, қалған белсенді емес топтары, бірақ дұшпандық элементтер ІІХК-ның белгілеген аудандарына жер аударылды. Осы қаулыны нақты жүзеге асыру үшін ІІХК басшылығы бұйрық шығарады.

Күштеп ұжымдастыру жылдарындағы Кеңес өкіметінің күштеу тәсілдеріне сүйенген қуғын – сүргін саясаты шаруалардың қолдарына қару алып, өз наразылықтарын білдіруге әкеп соқты. БКП (б) – ның басшылары бұл көтерілістердің қатысушылары бай – кулактар деп көрсеткенімен, көтеріліске қатысушылардың негізгі топтары шаруалар екенін мұрағат деректері дәлелдей түседі. Сондықтан, жоғарыда аталған бұйрық шеңберінде, бай, кулак, орташа шаруа өкілі көтеріліске қатысқаны немесе антикеңестік іс-әрекеті үшін жазасын өтеп келгенімен, 1937 жылы олар қайтадан қуғын –сүргіннің құрбаны болып, көпшілігі өлім жазасына кесілді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абылхожин Ж., Козыбаев М., Татимов М. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С.53-71.
2. Алексеенко Н. В., Алексеенко А. Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999. – 159 с.
3. Омаров М. Расстрелянная степь. Документальное повествование. – Алматы: «Ғылым», 1994. – 104 с.
4. Омарбеков. Т. 20-30 жылдарындағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. -320 б.
5. Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М.: «Магистр», 1996. – 288 с.
6. Доброноженко Г. Ф. Коми деревня в 30-е годы XX века: политические репрессии и раскулачивание. – Сыктывкар: Федер. агентство по образованию, Сыкт. гос. ун-т. – 2007. – 323 с.
7. Красильников С. А. Корни или щепки. Крестьянская семья на спецпоселении в Западной Сибири (1930-е - начало 1950-х гг.). Новосибирск: «Сова», 2008. – 392 с.
8. ҚР ПМ. 141- қор. 1 –тізбе. 1675 -іс. 149 п.
9. ҚР ПМ. 141- қор. 1 –тізбе. 2067 -іс. 229 п.
10. ШҚОММ. 788 - қор.1 - тізбе. 35 - іс. 141 п.
11. ШҚОММ. 139 - қор. 1 - тізбе. 78 - іс. 52 п.
12. ҚР ПМ. 141- қор. 1 –тізбе. 2433 - іс. 357 п.
13. ШҚО бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. 1 – қор.
14. ШҚОММ. 139 - қор. 1 – тізбе. 22 - іс. 248 п.
15. Абылхожин Ж. Очерки социально–экономической истории Казахстана. XX век. Алматы:Университет «Туран», 1997.-360с.
16. Омарбеков Т. Зобалаң: Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929 - 31 жылдары болған халық наразылығы. – Алматы: Санат, 1994.-272 б.
17. ШҚО ІІД мұрағаты. 19 - қор. 1 – тізбе. 3364 – іс. 152 п.
18. ШҚО ІІД мұрағаты. 19 - қор. 1 – тізбе. 3217 – іс. 189 п.
19. ШҚО ІІД мұрағаты. 19 - қор. 1 – тізбе. 3277 – іс. 121 п.
20. ШҚО ІІД мұрағаты. 19 - қор. 1 – тізбе. 2246 – іс. 173 п.
21. ШҚО ІІД мұрағаты. 19 - қор. 1 – тізбе. 3753 – іс. 109 п.
22. ШҚО бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. 1 – қор. 69 п.

Л.Т.Исова, Б.М.Балаубаева
КазНУ им. аль-Фараби

НАСИЛЬСТВЕННО-ТРАНСФОРМИРОВАННОЙ БЫТЬ И И ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА ПОЛЬСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ (ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

Аннотация. В данной статье рассматривается политический процесс советской власти депортация народов, осуществленных в 1930-1950-е гг. сталинским режимом. В истории советского Казахстана, поляки считается одним из первых депортированных народов в нашу республику. Согласно с краткой преамбулы многих постановлений от Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП, депортация поляков была в запланированных целях.

В годы второй мировой войны волна депортаций поляков продолжает свою историческую лепту. Начиная 10 февраля 1940 года до июня 1941 года, были депортированы польские государственные служащие аппарата местного управления, «кулаки», беженцы из Центральной и Западной Польши. Расправ органов НКВД над ними продолжалась и в Казахстане. Их судили особые совещания тройки НКВД. Так, с началом второй мировой войны, началась новая история поляков Казахстана. Они прибывали в Казахстан в стрессовом состоянии без средств существований, с клеймом «врага народа».

Ключевые слова. Депортация, спецпереселенцы, поляки, вторая мировая война, архив.

Л.Т.Исова. Б.М.Балаубаева
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПОЛЯК ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫ ЖӘНЕ АУМАЛЫ-ТӨКПЕЛІ ТҰРМЫСЫ (ЕКІНШІ ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫ)

Аңдатпа. Осы мақалада 1930-1950 жылдары жүзеге асқан сталиндік жүйені кезеңіндегі кеңес билігінің халықтар депортациясына қатысты саяси үдерісінің мәселелері қаралады. Кеңестік Қазақстан тарихында біздің елімізге ағашқы болып депортацияланған поляктар саналады. КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен ВКП Орталық Комитетінің бірқатар жарлықтарына сәйкес, поляктарындың депоратияланууы жсопарланған мақсатта жүзеге асқан еді.

Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында да поляк депортациясының кезекті толқыны жаңа кезеңмен орындалады. 1940 жылдың 10 ақпанынан бастап 1941 жылдың маусымына дейін, поляк мемлекеттік қызметіндегі жергілікті басқару аппаратының қызметкерлері, «кулактар», Орталық және Батыс Польшадан қашқандар депортацияланған саяси эшалон жүріп еткен болатын. Халық Комиссарларының Ішкі істер органдарының ырқына сай оларды азаптау Қазақстанда да жалғасын табады. Оларды Халық Комиссарларының Ішкі істер органдарының ерекше үштіктері тергеп тексереді. Осылайша, екінші дүние жүзілік соғыспен қатар, Қазақстанда поляктардың жаңа тарихы басталады. Олар Қазақстанға өмір сүруге қажетті ешқандай тіршілік көзінсіз, «халық жауы» делінген жаламен ауыр күйзеліс ақуалында жеткізілген болатын.

Түйін сөздер. Депортация, арнаулы қоныс аударушылар, поляктар, екінші дүние жүзілік соғыс, мұрағат.

L. T. Issova. B.M.Balaubaeva
Al-Farabi Kazakh National University

TRANSFORMED TO BE VIOLENT AND ALSO HISTORICAL FATE OF THE POLISH IMMIGRANTS IN KAZAKHSTAN (YEARS OF WORLD WAR II)

Summary. In this article political process of the Soviet power deportation of the people which are carried out in the 1930-1950th by the Stalin mode is considered. In the history of the Soviet Kazakhstan, Poles it is considered one of the first deported people to our republic. It agrees from a short preamble of many resolutions from Council of People's Commissars of USSR and the Central Commit, deportation of Poles was in the planned purposes.

In the years of World War II the wave of deportations of Poles continues the historical contribution. Beginning on February 10, 1940 till June, 1941, the Polish public servants of the office of local management, "fists", refugees from the Central and Western Poland have been deported. Punishments of bodies of People's Commissariat for Internal Affairs over them I proceeded also in Kazakhstan. They were judged by special meetings of the three of People's Commissariat for Internal Affairs. So, from the beginning of World War II, the modern history of Poles of

Kazakhstan has begun. They arrived in Kazakhstan in an out-of-pocket stressful condition of existence, with a brand of "the enemy of the people".

Key words. Keywords: Deportation, special immigrants, Poles, World War II, archive.

Введение

История XX века показала, насколько сложны и запутаны были пути борьбы за приоритеты свободы личности и уважения ее прав и как далек был этот путь от его благородных целей. Ценой громадных потерь и жертв Казахстан следовал за экспериментами Центра. В итоге насильственное насаждение сверху новой модели социализма – провалилось, а вместо «светлого будущего» до предела «закручивались гайки» тоталитарной экономической модели.

Политический процесс советской власти депортация народов, осуществленных в 1930-1950-е гг. сталинским режимом, до сих пор остается неисследованными аспектами и звучит болью исковерканных судеб наших соотечественников. В истории советского Казахстана, поляки считается одним из первых депортированных народов в нашу республику. Депортация поляков в Казахстан была осуществлена по Постановлением №111-01 Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП (б) от 23 января 1936 года «О переселении из Украинской Советской Социалистической Республики Казахскую Автономную Советскую Республику» и «О выселении из Украинской Советской Социалистической Республики и экономическом обеспечении в Карагандинской области Казахской АССР 15000 польских и немецких хозяйств» от 28 апреля 1936 года по №776-120, подписанные В.Молотовым и И.Сталиным. Это был начальный этап переселения. Согласно с краткой преамбулы этих постановлений депортация поляков была в запланированных целях.

В годы второй мировой войны волна депортаций поляков продолжает свою историческую лепту. Начиная 10 февраля 1940 года до июня 1941 года, были депортированы польские государственные служащие аппарата местного управления, «кулаки», беженцы из Центральной и Западной Польши. Расправ органов НКВД над ними продолжалась и в Казахстане. Их судили особые совещания тройки НКВД. Так, с началом второй мировой войны, началась новая история поляков Казахстана. Они прибывали в Казахстан в стрессовом состоянии без средств существований, с клеймом «врага народа».

Исторический ракурс о фактах существования на территории СССР Польских Автономных районов сегодня предан забвению. Между тем, «польский эксперимент» заслуживает внимания хотя бы уже потому, что это уже была первая попытка решения проблемы национального меньшинства на «демократических началах» советизации.

Сопротивление коллективизации повлекло за собой массовую высылку и другие репрессии. Списки на переселяемых были составлены исходя из наличия компрометирующих материалов в районном отделе НКВД, так например, 350 семей последующим категориям [1, С.5-7]:

1	Польский контрреволюционный национальный элемент	48
2	Костёльский актив	51
3	Контрреволюционный кулацкий элемент	72
4	Связь с Польшей и подозрение в шпионаже	51
5	Организаторы и получатели «гитлеровской помощи»	3
6	Бывшие консульские связи	4
7	Бывшие петлюровцы и соколовцы	44
8	Бывшие дворяне	15
9	Бывшие помещики	3
10	Лица, проводившие антисоветскую агитацию	24
11	Лица, занимающиеся вредительством в колхозе	11
12	Бывшие контрабандисты	18
13	Бывшие жандармы	2
14	Бывшие ПОВ-яковцы	2
15	Галичане	2
Итого: 350 семей		

Поляки стали первой многочисленной группой населения СССР, которая была коллективно репрессирована в 1936-1938 гг. исходя из национальной, а не классовой принадлежности. Они были в

массовом порядке выселены из городов и сел Украины и Белоруссии в отдельные районы азиатской части СССР, в основном в Казахстан.

Насильственно-трансформированный быть и судьба депортированных поляков в Казахстан аргументируется с политикой проводимой местных органов к переселенцам.

Бывший председатель польского культурного центра «Вензь», Альберт Григорьевич Левковский, вспоминая те годы переселения, свидетельствует обстановку условия жизни трудопоселках. «Весною 1936 года, - рассказывает А.Левковский, - в период победы колхозного строя, первыми переселяли поляков. В эти дни готовилась новая Конституция СССР. А, именно тогда в конце мая из Украины буквально эшелоны с высланными «непокорными» поляками отправились в Казахстан. Нас в товарных вагонах везли в Кокчетавскую область. Станция, которая заселяла нас, называлась Тайыншы. Вокруг голая степь. На следующий день нас перевели в аул Жамансоккы. Аул находился в 15 км от станции. Был один колодец на весь аул и вот тут началась жизнь. В то время «поляк-враг народа» сказано было однозначно. Первым председателем нашего села был Репневский. К осени начали строить дома сталинского типа. Жизнь продолжалась на новой родине. Суровые климатические условия севера усугубляли положение. Наверное, переселенцы были обречены на верную гибель, не приди им на помощь жители близлежащих аулов. Казахи, с молоком матери впитавшие законы степного гостеприимства, отдавали гостям-невольникам последнее, что имели теплую одежду, хлеб, учили выживать в непривычно суровом для переселенцам климате». Так и сложилась новая историческая судьба многих поляков-переселенцев на новой Родине.

По документам бывшего Кокшетауского областного государственного архива, можно характерно описать тяжелую адаптацию поляков-переселенцев в совершенно новых, незнакомых условиях. Полякам-переселенцам, да и другим переселенцам начинает воздействовать огромное количество новых факторов незнакомого степного края, которые заставляют человека активно взаимодействовать со средой, изменяя ее в соответствии со своими потребностями, и при этом меняться самому в процессе взаимодействия.

Районы Кокшетауской области в в 1936 года находились в административном подчинении Карагандинской области. 1 мая 1936 года Карагандинский областной земельный отдел издает Приказ №274 «Об организации работы по размещению 15 тысяч хозяйств колхозников, идущих по линии отдела переселения КО УИ КВД, с Украины на территорию Летовечного, Тарангульского, Карсноармейского мясосовхозов». Контингент переселенцев был следующий – поляки, немцы, в основном жители Житомирской области, Киевской области, Винницкой области, Кировоградской области. К концу 1936 года 95% вновь прибывших хозяйств были объединены в колхозы. Только члены колхоза в то время являлись юридически-защищенными лицами. Если колхоз и выделял единоличникам землю и посевной материал, то сеять и пахать они должны были за свой счет. Вот одна из фраз, взятая из протокола собрания колхозников «мы страдаем через поляков и немцев, которых привезли и которые все съедают. Если бы вас не было, мы бы не страдали». [2].

Местная власть переселенцев условно разделил на 3 категории: 1-добросовестно относящихся к колхозному строительству; 2-готовящихся к возвращению на Украину; 3-вредители. Во всех трудопоселках были установлены правила внутреннего распорядка, за выполнением которых следил комендант села. Не стоит и говорить, что вывезенные вглубь страны поляки-спецпереселенцы оказались в чрезвычайно тяжелых условиях. Тяжелое положение сложилось с продовольственным снабжением переселенцев, отсутствовали овощи, рыбы, другие необходимые продукты. Снабжение хлебом производилась с перебоями. Вопросы охвата учебой детей школьного возраста, использования прибывших учителей-поляков, привезенных учебных пособий были пущены на самотек. Учеба организована не была. Учителям зарплату не выплачивали, они искали себе работу не по специальности, обращались за материальной помощи в переселенческие участки. [3].

В протокольном документе № 3, Архива Президента РК, приводится стенограмма совещания Отдела агитации о пропаганды ЦК КП(б) Казахстана 29 июня 1940 года [4, С.1-4)]. По данной стенограмме разделяя по содержанию обсуждения деятельности работ местных парторганов, можно документально удостоверится насильственно-трансформированным бытием поляков-переселенцев: Участники данного совещания, осуждая агитационно-массовые работы, поднимают вопрос о факте одном из колхозов Федоровского района Аральского сельсовета. Представитель того региона, отчитал, что переселенцы-поляки ведут враждебную агитацию, направленную против советской власти. Он заявляет, что «У них имеется надежда на возвращение к старому, они так просто и заявляют. Я начал разговаривать с некоторыми для того, чтобы выяснить, как они себя чувствуют, что у них на душе. Там есть одна полька – Пятницкая Анна, она заявила, что у нее здесь находится брат с 1918 года. Она говорит, что мы с ним все время держали связь, знали, что делается в Советском Союзе и когда Красная Армия перешла на польскую границу, то нам было известно в чем дело, но мы имели ввиду, что мы сбежали с нашими мужьями во Францию или в Германию. Поскольку мы сюда приехали, с момента выступления Красной Армии, связь с братом была прервана. Мы имеем ввиду,

что Советский Союз не будет существовать, потому что Германия крепка в экономическом отношении. Гитлер может обуздать Советский Союз, и он нам подаст свою братскую руку, как он подал ее для маскировки Советскому Союзу. Для того чтобы сразу предупредить такие разговоры и вокруг этого мобилизовать основных товарищей – этого нет.

Вопрос – она говорила это публично?

Нет, нас было трое, что, если будут повторяться такие вещи – будут приняты жесткие меры. Нам был поставлен вопрос перед обкомом и НКВД.

Переселенцы – это в большинстве случаем культурный народ, живший в городах. Они ищут слабые места среди колхозников, равняясь на бывших единоличников, бывших крепких середняков. В этом селе мне пришлось наблюдать, что там, где плохо поставлена массовая работа, переселенцы ведут антисоветские разговоры. Среди переселенцев есть такие, которые имели фабрики, магазины. В частности, мне пришлось встретиться с спецпереселенкой, которая имела 3 магазина, ресторан, 20 человек прислуги. Она говорит – зачем сюда привезли. И вот бывший единоличник сейчас колхозник, ей отвечает: «Затем, чтобы вы здесь подохли». Все это происходило в результате того, что массово-разъяснительная работа поставлена плохо. В этом колхозе агитационно-массовая работа поставлена безобразно». Участники данного совещания даже высказали очень позитивный взгляд по поводу переселенцев. Например, некий товарищ Платонов говорит: «Я должен сказать, что товарищи сообщили ценную информацию. Она будет нами использована для ориентировки на предстоящем совещании. Я бы хотел сделать один вывод, касающийся спецпереселенцев о плановых переселенцах можно сказать, что они вынесли здоровую струю. Люди приехали работать, поднимать колхозное производство. Их нужно встречать и устраивать в максимально лучших условиях. Спецпереселенцы - это бесспорно враждебные люди до конца Советской власти и всем нашим мероприятия. Это объясняется классовым положение. Они пытаются себе внушить, что они приехали временно, мечтают о возвращении старой панской Польши. В отношении переселенцев может быть только одна линия – это бдительность и всяческое пересечение с их стороны всяких выпадов. Надо вести среди населения полит.ориентацию. К этому некоторые наши парторги, как видно из информации, не подготовились. Мне кажется, это основной вывод. Необходимо, чтоб вы, приехав на место соответствующим образом, ориентировали местные органы. Одно дело, когда у нас специальные органы ориентированы на то, чтобы следить за ними, пресекать группировки и т.д. Другое дело и пожалуй это решающее дело, это правильно ориентировать наше колхозное население в отношении отпора их враждебных вылазок. Мне кажется, здесь МОПРовские организации могут соответствующим образом помочь парторганизациям. Мне кажется МОПРовские организации моги бы вспомнить историю панской Польши, построить доклады, беседы и т.д. МЫ можем заставить переселенцев трудиться, нов смысле их убеждений, мы не пытаемся претендовать на то, что мы их сделаем людьми с советским настроением. В этом смысле надо их довести до сведения колхозников с тем, чтобы погасить попытки враждебной агитации. МОПРовские организации, мне кажется, следует, что сделать на этом давайте закончим» [5, С.8-9)]..

В документе Кокшетауского архива под № 11 адресованной председателю исполкома сельского совета от районного руководства, пишется: «за последнее время участились случаи побегов из числа административных высланных из Западных областей БССР и Украины из мест постоянного их поселения. Большинство совершающих побег намерены выехать на старые места жительства, т.е. в Западную Белоруссию и Украину. Несмотря на ряд указаний со стороны ЦРО НКГБ своевременно ставить в известность о их намерении совершить побег, все же Вы не выполняете. А поэтому предлагаем под Вашу личную ответственность вести систематическое наблюдение и своевременное сигнализирование ЦРО НКГБ о готовности побега. 13 июнь. 1941 г.». [6, С.554].

Документальные эпизоды насильственно-трансформированного бытия и исторической судьбы польских переселенцев в Казахстане рассказывает о многом. Местная советская власть и его карательный аппарат, какие действия не предприняли бы, поляки в Казахской земле смогли пережить. Польское население Казахстана даже после войны продолжало оставаться на казарменно-режимном положении. Для всех без исключения депортированных важное значение имел адаптационный период, в соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 5 июля 1954 года сентября №1439-649 обязывалось снять некоторые ограничений в правовом положении спецпереселенцев. Гарантирован материальный аспект, тогда как социальные гарантии зависели от выполнения экономических обязательств и норм социального развития, которое взяло на себя государство.

Тоталитарный период советской власти этих лет, и в самой судьбе самих казахов оставил немало черных пятен. В ходе коллективизации проявилось недовольство крестьян. В этих условиях Сталин поспешил откреститься от негативных явлений коллективизации. Голод, связанный с оседанием и коллективизацией стал одной из самых трагических страниц истории казахского народа. От голода и связанных с ним эпидемий, а также постоянно высокого уровня естественной смертности казахский народ

потерял 2 млн. 200 тыс. человек, т.е. около 50%. Зарубежные авторы говорят о том, что XX столетие омрачено тремя этническими трагедиями – армянской в 1915 г., еврейской в годы второй мировой войны (Холокост) и казахской во время коллективизации. Мощный миграционный поток в Казахстан, а также резкое сокращение численности казахов из-за голода тогда, (по некоторым противоречивым данным, их погибло от 1,5 до 3 млн. чел.), привели к снижению удельного веса коренного населения в республике.

Соединения прошлое и настоящее, можно сказать казахская земля для многих депортированных народов стала домом, в котором они и сейчас живут вместе. В этом отношении Казахстан выполняет миссию геополитического моста, соединяя разные народы, оказавшихся волею судьбы на степной земле.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ДОКУМЕНТОВ

1. Строньский Г. Злет і падения Польский национальний раіон в Україні. У. 20-30- і Роки. Тернопіль, -1992.
2. Кокшетауский областной государственный архив. Фонд 906, опись 1, дело 27.
3. Кокшетауский областной государственный архив. Фонд 11, опись 1, дело 39. Л.143
4. Архив Президента Республики Казахстан. Ф.708 оп 4/1 д.724. Л.1-4
5. Архив Президента Республики Казахстан. Ф.708 оп 4/1 д.724. Л.7-8
6. Кокшетауский областной государственный архив. ф.13. оп.3.д.24, л.554

Л.Т.Исова, Ж.К.Идрышева, Б.М.Балаубаева
КазНУ им. аль-Фараби

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЯКОВ В КАЗАХСТАНЕ ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В данной статье анализируется вопросы работы польских дипломатических представительств на территорий Казахской ССР во время второй мировой войны.

Потребность создания представительств и «делегатур» польского посольства в СССР на территории Казахской ССР в первую очередь была обусловлена огромным количеством польских граждан, которые в силу разных обстоятельств оказались летом и осенью 1941 года на территории Казахстана. В августе 1941 года 1941 в СССР была объявлена амнистия в отношении всех раньше репрессированных поляков. Из тюрем, лагерей и мест ссылки освобождено сотни тысяч польских граждан. Все они, постепенно, начали перемещаться на юг - Казахстан и Среднюю Азию, где формировались польские дивизии.

Ключевые слова: Дипломатическая деятельность, представительство, польское посольства, КазССР, попечительские организаций.

Л.Т.Исова, Ж.Қ.Идрышева, Б.М.Балаубаева
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ЕКІНШІ ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Атамыш мақалада, екінші дүние жүзілік соғыс жылдарындағы ҚазССР аумағындағы поляк дипломатиялық өкілеттілігінің қызметіне қатысты мәселелер сарапталады.

КСРО-дағы поляк елшілігінің Қазақ ССР аумағындағ өкілеттілігі және «делегатурасын» құру жөніндегі қажеттілік, бірінші кезекте Қазақстан территориясында әртүрлі жағдайлардың ықпал етуімен поляк азаматтарының көп мөлшерінің 1941 жылдың жаз және күщ айларында жөнелтуі болатын. 1941 жылдың тамызынла КСРО-да бұрын репрессияланған барлық поляктарға қатысты амнистия жарияланады. Түрмелерден, лагерьлер мен айдаудағы мекендерден жүздеген мың поляк азаматтары босатылады. Олардың барлығы біртіндеп, оңтүстікке – Қазақстан және Орта Азияға қарай жылыстай, сол аймақтарда құрылып жатқан поляк дивизиясына қосылуға ілеседі.

Түйін сөздер. Дипломатиялық қызмет, өкілеттілік, поляк елшілігі, ҚазССР, қамқорлық ұйымдары.

L. T. Issova, Zh.K. Idrysheva, B.M. Balaubayeva
Al-Farabi KazNU

DIPLOMATIC ACTIVITY OF POLES IN KAZAKHSTAN YEARS OF WORLD WAR II

Summary. In this article it is analyzed questions of work of the Polish diplomatic missions on territories of the Kazakh SSR during World War II.

Requirement of creation of representations and "delegations" the Polish Embassy in the USSR in the territory of Kazakh the SSR first of all has been caused by a huge number of the Polish citizens who owing to different circumstances have appeared in the summer and fall of 1941 in the territory of Kazakhstan. In August, 1941, 1941 in the USSR amnesty concerning all before the repressed Poles has been announced. From prisons, camps and places of the reference it is released hundreds of thousands of Polish citizens. All of them, gradually, have begun to move to the south - Kazakhstan and Central Asia where the Polish divisions were formed.

Key words. Diplomatic activity, representation, Polish embassies, KAZSSR, trustee organizations.

Введение

Поляки представляют собой наиболее поздний этнический компонент многонационального населения Казахстана. Прибытие поляков в Казахстане разными историческими судьбами и во всех исторических периодах казахстанско-польских двухсторонних отношении было в центре вниманий.

После начала войны с Германией между советским правительством и польским иммигрантским правительством 30 июля 1941 года было подписано соглашение о восстановлении дипломатических отношений и о создании польской армии на территории СССР. Правительство СССР признало советско-германские договоры 1939 года утратившими силу. К советско-польскому соглашению был приложен

протокол следующего содержания: «Советское правительство предоставляет амнистию всем польским гражданам, содержащимся ныне в заключении на советской территории в качестве или военнопленных или на других достаточных основаниях со времени восстановлении дипломатического сношении» [1]. В соответствии с этим протоколом 12 августа 1941 года был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР об амнистии «всех польских граждан». Выписке из постановлении СНК СССР и ЦК ВКП (б) о порядке освобождения репрессированных польских граждан подписанной И.Сталином, от 12 августа 1941 года было указано, что «б) освобожденные польские граждане регистрируются в Польском посольстве СССР (лично и письменно) и после получения польских паспортов обязаны получить в органах милиции в установленном порядке виды на жительство для иностранцев». А также, «поручить Народному Комиссариату иностранных дел (НКИД) договориться с польским правительством о порядке оказания за счет Польского правительства материальной помощи нуждающимся освобожденным польским гражданам и их семьям» [2]. Архивные источники под грифом совершенно секретно, подчеркивают заинтересованность советского правительства в решений польского вопроса на территорий СССР было неотложной.

Многие десятилетия вопрос о попечительстве над польскими гражданами, проживающими на территории Казахстана, со стороны Посольства Республики Польша в Куйбышева в 1941-1943 гг. сознательно не упоминался исследователями. Согласно советским источникам, количество поляков, оказавшихся тогда в Казахстане составляло 61032 человек (в документах НКВД они числились административно высланными) [3].

Дипломатическая деятельность представительств польского посольства на территории тогдашней КазССР, координировался в попечительских мероприятиях в жизни административных польских граждан. Правительство Советского Союза было убеждено в том, что в представительстве занимаются враждебной по отношению к советскому государству деятельностью, а это полностью исключало возобновление их деятельности. В КазССР работали свыше 200 различных попечительских организаций. Польским гражданам оказывалась медицинскую помощь, действовали 21 амбулатория и 35 медпунктов, в которых работал многочисленный медицинский персонал свыше 100 человек.

В документе архива президента РК, подписанным уполномоченным НКИД при правительстве КазССР Г.Смирновом от 28 октября 1941 года, указаны полномочия польских представителей. В нем было написано: «13 октября с. г. Алма-Ате к военному комиссару Казахской ССР т.Щербакову обратился капитан Польской армии Марьянский Казимир Хиларович со следующими вопросами: 1. Организовать помощь польским гражданам, проживающим в Алма-Атинской, Карагандинской и Акмолинской областях. 2. Организовать в Алма-Ате представительство Польской армии и Польского посольства, которые бы занимались отбором поляков, проживающих на территории Казахской ССР, для направления их в формируемые части в г.Самарканде». А также на этом письменном документе пишется: «так как в Алма-Ате поляков немного (по сведениям начальника ОВИР т.Рубашева около 300 человек), то капитан Марьянский согласился с доводами представителя НКВД о нецелесообразности оставаться в Алма-Ате и необходимости его выезда в места проживания поляков упомянутых областей КазССР». Дальше пишется: «28 октября приехали в Алма-Ату из Ташкента уполномоченный Польского посольства Венцек со своим помощником Сапегой. Венцек информировал меня о том, что прибыл в Алма-Ату как делегат (в документе уполномоченный) Польского посольства для юридического оформления документов польских граждан, оказания им помощи и отбора их в армию. В его функции будет входить и контроль над деятельностью тех польских представителей, которые уже работают в Казахской республике. Все вопросы, связанные с пребыванием польских граждан в Казахской республике, будут проходить через него, он же будет и разрешать их в организационном порядке через ту или иную правительственную организацию республики. Иными словами, он должен быть на правах дипломатического агента (уполномоченного, делегата – сути не меняет) Польского посольства». Направляя данное письмо секретарю ЦК КП (б) Казахстана т. Скворцову автор письменного документа т. Смирнов просит: «1. Подтвердить полномочия, данные Венцеку Польским посольством. 2. Указать характер и размер этих полномочий. 3. Определить линию поведения в деловых поведения сношениях с уполномоченным представителем Польского посольства. 4.Через какое ведомство уполномоченный Польского посольства практически должен разрешать все вопросы, связанные с пребыванием граждан Казахской республике (НКВД, НКО, Управление Наркоминдела» [4]. Таким образом, прибытие и действий представительств Польского посольства со стороны государственным органов было четко наблюдено.

В шифротелеграмме Наркомата Иностранных дел СССР, от уполномоченной НКИД при правительстве КазССР Г.Смирнова от 28 января 1942 года, направленной председателю Совнаркома КазССР, председателю облисполкома пишется, что Советское правительство дало согласие Польскому посольству на организацию временного представительства Посольства в Алма-Ате, районами деятельности которого является Казахская ССР и Алма-Атинская область. Представителем назначен Венцек Казимир[5].

В списке сотрудников составленным представителем польского посольства Венцек Казимира Яновича от 20 мая 1942 года, в г. Алма-Ата, кроме самого Венцека указаны фамилии и ответственные участки дипломатических представителей. Например, Вольский Ян Юльянович - был заведующим общим отделом, Сильвестр Антонович Барткевич - был заведующим паспортным отделом, Турек Виктор Викторович - был секретарем, Ягодзинская Зофия Людвиковна - помощницей секретаря, Домбровский Андрей Владиславич– заведующим отделом доверенных, Пилят Янина Зигмутовна– заведующая отделом просвещения и культуры, Килиян Анна - помощницей заведующей отделом просвещения и культуры, а также Сапега Эустахы Янович– заведующим отделом учета и розыска родных, Казимир Янович Лисевич - бухгалтер, Меллер Фебус Абрамович – интендат, кассир и заведующий складом и Полляк Ян Мойжешович– врач. Некоторые из них из-за отсутствия помещений не смогли продолжать свою работу [6].

В подписанном положение о круге компетенции представителей Посольства Польской Республики от 25 декабря1941 года г. Куйбышеве подписанной секретарем Посольства (фамилия неуказанно), представили Посольства Польской Республики в республиках и областях, где наблюдается значительное скопление польских граждан, являются органами Посольства для выполнения, в тесном сотрудничестве с советскими властями, тех задач в отношении польских граждан, которые /задачи/ вытекают из пакта от 30 июля 1941 года. В данном архивном источнике указано обязанности представителей Посольства. «В обязанности представителя Посольства входит:

1. Информирование Посольства о нуждах польских граждан и их положении.

2. Информирование польских граждан и воздействие на них в духе польско-советского соглашения от 30 июля 1941 г.

3. Регистрация польских граждан в данном округе, а также учет их передвижения, с принятием во внимание их годности к военной службе, труду, а также их профессии; отыскание потерянных членов семей и близких.

4. Содействие местным советским органам в деле направления польских граждан на соответствующую работу в соответствии с действующим в СССР трудовым законодательством…

6.Организация культурной помощи для взрослых и помощи в просвещении для молодежи» [7].

Председатель исполкома облсовета С.Шарипов, в информационном письме направленной Председателю СНК КазССР т.Ундасынову от 31 декабря 1941 года пишет о работе с польскими гражданами Алма-Атинского облисполкома. В нем было написано:

«1. Взято на учет по 10 районам 383 польских граждан, которые размещены в следующих районах: Илийском, Энбекши-Казахском, Саркандском, Андреевском, Капальском, Октябрьском, Алма-Атинском сельском. В Джаркентском, Алакульском и Балхашском районов польских граждан нет.

2. Доведено до сведения польских граждан о прекращении самовольного, бесцельного передвижения без санкции польского представителя и советских организаций.

3. Трудоспособные польские граждане этих районов работой обеспечены, также обеспечены жилплощадью. В нашей области имеется польский представитель, который, по сообщению Илийского райсовета, находится в Илийском районе и проводит работу по уточнению количества польских граждан» [8].

О дальнейшей работе польских представителей на местах свидетельствует ходатайство представителя (подписано делегатом Польского посольства в СССР в г. Алма-Ате К.И.Венцек) Польского посольства о выделении для организации помощи инвалидам от 3 февраля1942 года направленной первому секретарю Илийского райкома партии т. Юртаеву. К.И.Венцек пишет: «В Илийском районе живет в настоящее время свыше ста польских граждан, совершенно неспособных к труду, по большей части не могущих работать инвалидов. Для тех последних, которым невозможно найти места в инвалидных домах, я предлагаю устроить на наш счет убежища, где они могли найти кров и содержание. В связи с этим горячо Вас прошу не отказать отвести в наше распоряжение помещения в Талгаре или ближайших его окрестностях на 30-40 человек, а равно обеспечить им возможность покупать по государственным ценам продовольственные продукты, необходимые для существования…» [9].

В информационном документе Алма-Атинского облисполкома об организации работы по удовлетворению польских граждан от 25 ферваля 1942 года, отчитывается, что «после ознакомления с «Положением» руководителей областных отделов был вызван польский представитель, находящийся в г.Алма-Ате и заслушана его информация о нуждах польских граждан, проживающих в районах нашей области… наша область приняла и разместила 63 729 человек эвакуированных и немцев-переселенцев, плюс в районах области мы имеем, по неполным данным, около 3-х тысяч польских граждан. Больше принять польских граждан мы не можем, так как в районах очень напряженное положение с жилплощадью…Горсовет вопросами выделении помещения Польскому представительству уже занимается. Что касается открытия детских домов и домов инвалидов, указанных в плане польского представителя в Илийском, Джамбулском,

Караталском и Алма-Атинском районах, мы разрешить этот вопрос затрудняемся, ибо у нас в этих районах совершенно нет подходящих помещений…Отделом народного образования дано указание районным отделом народного образования о выдаче книг польским гражданам на общих основаниях» [10].

Польское представительство провел статистику о численности польских граждан проживающих на территории Алма-Атинской области (не позднее 10 марта 1942 года). В реестре польских граждан проживающих в Алма-Атинской области было выявлено нижеследующая таблица:

№ п/п	Район	Человек	[Из них] трудоспособных
1	Илийский	700	450
2	Алма-Атинский	300	190
3	Каскеленский	150	120
4	Джамбулский	150	110
5	Энбекши-Казахский	60	50
6	Караталский	400	280
7	Талды-Курганской	150	120
8	Бурлы-Тобинский	50	30
9	Аксуский	50	30
10	Кугалинский	50	28
11	Чиликский	150	102
Итого		2210	1510

В конце документа, подписанном К.Венцек, было написано примечание, что «в районах 1,2,3,5 и 6 регистрация продолжается польских граждан закончена. В остальных районах регистрация продолжается. Будет закончена около 10 марта с.г. Среди нетрудоспособных находятся старики, инвалиды и дети» [11].

Недоверия и преследования со стороны советских исполнительных органов постоянно сопровождал польских представителей. Об этом свидетельствует циркулярное письмо НКИД СССР от 25 апреля 1942 года о превышении полномочий польскими представителями, и подписанной заместителем НКИД А.Вышинским направленной председателю Алма-Атинского облисполкома. В циркулярном письме пишут: «некоторые представительства пытается незаконно расширять круг своих полномочий, беря на себя фактически функции посольства или консульства…Выставления польских гербов или вывешивания национальных флагов допускать, не следует. Многие представительства выдают советским гражданам, уроженцам территории Западной Украины и Западной Белоруссии, взамен советских паспортов польские паспорта и различные справки о польском гражданстве, вплоть до справок об освобождении этих лиц от призыва в Красную Армию. Эта незаконная практика должна быть решительным образом ликвидирована. Во всех подобных случаях нарушения представителями или доверенными лицами Посольства…немедленно принимайте меры к их пресечению, ставя одновременно об этом в известность НКИД» [12].

Несмотря по всяким трудностям своей дипломатической деятельности представители Польского посольства в КазССР всячески попытались помощь своим соотечественникам в чужбине и пытались соответствовать правилам отношении между советским правительством и польским иммигрантским правительством.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ТРУДОВ

1. Боцьковски Д. Попечительская деятельность посольство Республики Польша в Куйбышеве на территории Казахстана (1941-1943гг). В сборнике: В степи далекой. Поляки в Казахстане. Вроцлав. 1996. С.355-377.
2. Центральный Государственный архив РК. Ф.Р-1137. оп.1п.д. 9. л.238-240.
3. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях реабилитации жертв политических репрессий. М.1993. С.126-127.
4. Архив Президента РК. Ф.708. оп.5/2.д. 19. л.167-170.
5. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.147-148
6. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.11
7. Государственный архив Южно-Казахстанской области. Ф.121. оп. 6. Д.22. л.17
8. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.149
9. Архив Президента РК. Ф.12. оп.5. д. 643. Л.2
10. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.124-125
11. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.14
12. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.8-9

Л.Т.Исова, Ж.К.Идрышева, Б.М.Балаубаева
КазНУ им. аль-Фараби

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЯКОВ В КАЗАХСТАНЕ ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В данной статье анализируется вопросы работы польских дипломатических представительств на территорий Казахской ССР во время второй мировой войны.

Потребность создания представительств и «делегатур» польского посольства в СССР на территории Казахской ССР в первую очередь была обусловлена огромным количеством польских граждан, которые в силу разных обстоятельств оказались летом и осенью 1941 года на территории Казахстана. В августе 1941 года 1941 в СССР была объявлена амнистия в отношении всех раньше репрессированных поляков. Из тюрем, лагерей и мест ссылки освобождено сотни тысяч польских граждан. Все они, постепенно, начали перемещаться на юг - Казахстан и Среднюю Азию, где формировались польские дивизии.

Ключевые слова: Дипломатическая деятельность, представительство, польское посольства, КазССР, попечительские организаций.

Л.Т.Исова, Ж.Қ.Идрышева, Б.М.Балаубаева
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ЕКІНШІ ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Атамыш мақалада, екінші дүние жүзілік соғыс жылдарындағы ҚазССР аумағындағы поляк дипломатиялық өкілеттілігінің қызметіне қатысты мәселелер сарапталады.

КСРО-дағы поляк елшілігінің Қазақ ССР аумағындағ өкілеттілігі және «делегатурасын» құру жөніндегі қажеттілік, бірінші кезекте Қазақстан территориясында әртүрлі жағдайлардың ықпал етуімен поляк азаматтарының көп мөлшерінің 1941 жылдың жаз және күщ айларында жөнелтуі болатын. 1941 жылдың тамызынла КСРО-да бұрын репрессияланған барлық поляктарға қатысты амнистия жарияланады. Түрмелерден, лагерьлер мен айдаудағы мекендерден жүздеген мың поляк азаматтары босатылады. Олардың барлығы біртіндеп, оңтүстікке – Қазақстан және Орта Азияға қарай жылыстай, сол аймақтарда құрылып жатқан поляк дивизиясына қосылуға ілеседі.

Түйін сөздер. Дипломатиялық қызмет, өкілеттілік, поляк елшілігі, ҚазССР, қамқорлық ұйымдары.

L. T. Issova, Zh.K. Idrysheva, B.M. Balaubayeva
Al-Farabi KazNU

DIPLOMATIC ACTIVITY OF POLES IN KAZAKHSTAN YEARS OF WORLD WAR II

Summary. In this article it is analyzed questions of work of the Polish diplomatic missions on territories of the Kazakh SSR during World War II.

Requirement of creation of representations and "delegations" the Polish Embassy in the USSR in the territory of Kazakh the SSR first of all has been caused by a huge number of the Polish citizens who owing to different circumstances have appeared in the summer and fall of 1941 in the territory of Kazakhstan. In August, 1941, 1941 in the USSR amnesty concerning all before the repressed Poles has been announced. From prisons, camps and places of the reference it is released hundreds of thousands of Polish citizens. All of them, gradually, have begun to move to the south - Kazakhstan and Central Asia where the Polish divisions were formed.

Key words. Diplomatic activity, representation, Polish embassies, KAZSSR, trustee organizations.

Введение

Поляки представляют собой наиболее поздний этнический компонент многонационального населения Казахстана. Прибытие поляков в Казахстане разными историческими судьбами и во всех исторических периодах казахстанско-польских двухсторонних отношении было в центре вниманий.

После начала войны с Германией между советским правительством и польским иммигрантским правительством 30 июля 1941 года было подписано соглашение о восстановлении дипломатических отношений и о создании польской армии на территории СССР. Правительство СССР признало советско-германские договоры 1939 года утратившими силу. К советско-польскому соглашению был приложен

протокол следующего содержания: «Советское правительство предоставляет амнистию всем польским гражданам, содержащимся ныне в заключении на советской территории в качестве или военнопленных или на других достаточных основаниях со времени восстановлении дипломатического сношении» [1]. В соответствии с этим протоколом 12 августа 1941 года был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР об амнистии «всех польских граждан». Выписке из постановлении СНК СССР и ЦК ВКП (б) о порядке освобождения репрессированных польских граждан подписанной И.Сталином, от 12 августа 1941 года было указано, что «б) освобожденные польские граждане регистрируются в Польском посольстве СССР (лично и письменно) и после получения польских паспортов обязаны получить в органах милиции в установленном порядке виды на жительство для иностранцев». А также, «поручить Народному Комиссариату иностранных дел (НКИД) договориться с польским правительством о порядке оказания за счет Польского правительства материальной помощи нуждающимся освобожденным польским гражданам и их семьям» [2]. Архивные источники под грифом совершенно секретно, подчеркивают заинтересованность советского правительства в решений польского вопроса на территорий СССР было неотложной.

Многие десятилетия вопрос о попечительстве над польскими гражданами, проживающими на территории Казахстана, со стороны Посольства Республики Польша в Куйбышева в 1941-1943 гг. сознательно не упоминался исследователями. Согласно советским источникам, количество поляков, оказавшихся тогда в Казахстане составляло 61032 человек (в документах НКВД они числились административно высланными) [3].

Дипломатическая деятельность представительств польского посольства на территории тогдашней КазССР, координировался в попечительских мероприятиях в жизни административных польских граждан. Правительство Советского Союза было убеждено в том, что в представительстве занимаются враждебной по отношению к советскому государству деятельностью, а это полностью исключало возобновление их деятельности. В КазССР работали свыше 200 различных попечительских организаций. Польским гражданам оказывалась медицинскую помощь, действовали 21 амбулатория и 35 медпунктов, в которых работал многочисленный медицинский персонал свыше 100 человек.

В документе архива президента РК, подписанным уполномоченным НКИД при правительстве КазССР Г.Смирновом от 28 октября 1941 года, указаны полномочия польских представителей. В нем было написано: «13 октября с. г. Алма-Ате к военному комиссару Казахской ССР т.Щербакову обратился капитан Польской армии Марьянский Казимир Хиларович со следующими вопросами: 1. Организовать помощь польским гражданам, проживающим в Алма-Атинской, Карагандинской и Акмолинской областях. 2. Организовать в Алма-Ате представительство Польской армии и Польского посольства, которые бы занимались отбором поляков, проживающих на территории Казахской ССР, для направления их в формируемые части в г.Самарканде». А также на этом письменном документе пишется: «так как в Алма-Ате поляков немного (по сведениям начальника ОВИР т.Рубашева около 300 человек), то капитан Марьянский согласился с доводами представителя НКВД о нецелесообразности оставаться в Алма-Ате и необходимости его выезда в места проживания поляков упомянутых областей КазССР». Дальше пишется: «28 октября приехали в Алма-Ату из Ташкента уполномоченный Польского посольства Венцек со своим помощником Сапегой. Венцек информировал меня о том, что прибыл в Алма-Ату как делегат (в документе уполномоченный) Польского посольства для юридического оформления документов польских граждан, оказания им помощи и отбора их в армию. В его функции будет входить и контроль над деятельностью тех польских представителей, которые уже работают в Казахской республике. Все вопросы, связанные с пребыванием польских граждан в Казахской республике, будут проходить через него, он же будет и разрешать их в организационном порядке через ту или иную правительственную организацию республики. Иными словами, он должен быть на правах дипломатического агента (уполномоченного, делегата – сути не меняет) Польского посольства». Направляя данное письмо секретарю ЦК КП (б) Казахстана т. Скворцову автор письменного документа т. Смирнов просит: «1. Подтвердить полномочия, данные Венцеку Польским посольством. 2. Указать характер и размер этих полномочий. 3. Определить линию поведения в деловых поведения сношениях с уполномоченным представителем Польского посольства. 4.Через какое ведомство уполномоченный Польского посольства практически должен разрешать все вопросы, связанные с пребыванием граждан Казахской республике (НКВД, НКО, Управление Наркоминдела» [4]. Таким образом, прибытие и действий представительств Польского посольства со стороны государственным органов было четко наблюдено.

В шифротелеграмме Наркомата Иностранных дел СССР, от уполномоченной НКИД при правительстве КазССР Г.Смирнова от 28 января 1942 года, направленной председателю Совнаркома КазССР, председателю облисполкома пишется, что Советское правительство дало согласие Польскому посольству на организацию временного представительства Посольства в Алма-Ате, районами деятельности которого является Казахская ССР и Алма-Атинская область. Представителем назначен Венцек Казимир[5].

В списке сотрудников составленным представителем польского посольства Венцек Казимира Яновича от 20 мая 1942 года, в г. Алма-Ата, кроме самого Венцека указаны фамилии и ответственные участки дипломатических представителей. Например, Вольский Ян Юльянович - был заведующим общим отделом, Сильвестр Антонович Барткевич - был заведующим паспортным отделом, Турек Виктор Викторович - был секретарем, Ягодзинская Зофия Людвиковна - помощницей секретаря, Домбровский Андрей Владиславич– заведующим отделом доверенных, Пилят Янина Зигмутовна– заведующая отделом просвещения и культуры, Килиян Анна - помощницей заведующей отделом просвещения и культуры, а также Сапега Эустахы Янович– заведующим отделом учета и розыска родных, Казимир Янович Лисевич - бухгалтер, Меллер Фебус Абрамович – интендат, кассир и заведующий складом и Полляк Ян Мойжешович– врач. Некоторые из них из-за отсутствия помещений не смогли продолжать свою работу [6].

В подписанном положение о круге компетенции представителей Посольства Польской Республики от 25 декабря1941 года г. Куйбышеве подписанной секретарем Посольства (фамилия неуказанно), представили Посольства Польской Республики в республиках и областях, где наблюдается значительное скопление польских граждан, являются органами Посольства для выполнения, в тесном сотрудничестве с советскими властями, тех задач в отношении польских граждан, которые /задачи/ вытекают из пакта от 30 июля 1941 года. В данном архивном источнике указано обязанности представителей Посольства. «В обязанности представителя Посольства входит:

1. Информирование Посольства о нуждах польских граждан и их положении.

2. Информирование польских граждан и воздействие на них в духе польско-советского соглашения от 30 июля 1941 г.

3. Регистрация польских граждан в данном округе, а также учет их передвижения, с принятием во внимание их годности к военной службе, труду, а также их профессии; отыскание потерянных членов семей и близких.

4. Содействие местным советским органам в деле направления польских граждан на соответствующую работу в соответствии с действующим в СССР трудовым законодательством…

6.Организация культурной помощи для взрослых и помощи в просвещении для молодежи» [7].

Председатель исполкома облсовета С.Шарипов, в информационном письме направленной Председателю СНК КазССР т.Ундасынову от 31 декабря 1941 года пишет о работе с польскими гражданами Алма-Атинского облисполкома. В нем было написано:

«1. Взято на учет по 10 районам 383 польских граждан, которые размещены в следующих районах: Илийском, Энбекши-Казахском, Саркандском, Андреевском, Капальском, Октябрьском, Алма-Атинском сельском. В Джаркентском, Алакульском и Балхашском районов польских граждан нет.

2. Доведено до сведения польских граждан о прекращении самовольного, бесцельного передвижения без санкции польского представителя и советских организаций.

3. Трудоспособные польские граждане этих районов работой обеспечены, также обеспечены жилплощадью. В нашей области имеется польский представитель, который, по сообщению Илийского райсовета, находится в Илийском районе и проводит работу по уточнению количества польских граждан» [8].

О дальнейшей работе польских представителей на местах свидетельствует ходатайство представителя (подписано делегатом Польского посольства в СССР в г. Алма-Ате К.И.Венцек) Польского посольства о выделении для организации помощи инвалидам от 3 февраля1942 года направленной первому секретарю Илийского райкома партии т. Юртаеву. К.И.Венцек пишет: «В Илийском районе живет в настоящее время свыше ста польских граждан, совершенно неспособных к труду, по большей части не могущих работать инвалидов. Для тех последних, которым невозможно найти места в инвалидных домах, я предлагаю устроить на наш счет убежища, где они могли найти кров и содержание. В связи с этим горячо Вас прошу не отказать отвести в наше распоряжение помещения в Талгаре или ближайших его окрестностях на 30-40 человек, а равно обеспечить им возможность покупать по государственным ценам продовольственные продукты, необходимые для существования…» [9].

В информационном документе Алма-Атинского облисполкома об организации работы по удовлетворению польских граждан от 25 ферваля 1942 года, отчитывается, что «после ознакомления с «Положением» руководителей областных отделов был вызван польский представитель, находящийся в г.Алма-Ате и заслушана его информация о нуждах польских граждан, проживающих в районах нашей области… наша область приняла и разместила 63 729 человек эвакуированных и немцев-переселенцев, плюс в районах области мы имеем, по неполным данным, около 3-х тысяч польских граждан. Больше принять польских граждан мы не можем, так как в районах очень напряженное положение с жилплощадью…Горсовет вопросами выделении помещения Польскому представительству уже занимается. Что касается открытия детских домов и домов инвалидов, указанных в плане польского представителя в Илийском, Джамбулском,

Караталском и Алма-Атинском районах, мы разрешить этот вопрос затрудняемся, ибо у нас в этих районах совершенно нет подходящих помещений…Отделом народного образования дано указание районным отделом народного образования о выдаче книг польским гражданам на общих основаниях» [10].

Польское представительство провел статистику о численности польских граждан проживающих на территории Алма-Атинской области (не позднее 10 марта 1942 года). В реестре польских граждан проживающих в Алма-Атинской области было выявлено нижеследующая таблица:

№ п/п	Район	Человек	[Из них] трудоспособных
1	Илийский	700	450
2	Алма-Атинский	300	190
3	Каскеленский	150	120
4	Джамбулский	150	110
5	Энбекши-Казахский	60	50
6	Караталский	400	280
7	Талды-Курганской	150	120
8	Бурлы-Тобинский	50	30
9	Аксуский	50	30
10	Кугалинский	50	28
11	Чиликский	150	102
Итого		2210	1510

В конце документа, подписанном К.Венцек, было написано примечание, что «в районах 1,2,3,5 и 6 регистрация продолжается польских граждан закончена. В остальных районах регистрация продолжается. Будет закончена около 10 марта с.г. Среди нетрудоспособных находятся старики, инвалиды и дети» [11].

Недоверия и преследования со стороны советских исполнительных органов постоянно сопровождал польских представителей. Об этом свидетельствует циркулярное письмо НКИД СССР от 25 апреля 1942 года о превышении полномочий польскими представителями, и подписанной заместителем НКИД А.Вышинским направленной председателю Алма-Атинского облисполкома. В циркулярном письме пишут: «некоторые представительства пытается незаконно расширять круг своих полномочий, беря на себя фактически функции посольства или консульства…Выставления польских гербов или вывешивания национальных флагов допускать, не следует. Многие представительства выдают советским гражданам, уроженцам территории Западной Украины и Западной Белоруссии, взамен советских паспортов польские паспорта и различные справки о польском гражданстве, вплоть до справок об освобождении этих лиц от призыва в Красную Армию. Эта незаконная практика должна быть решительным образом ликвидирована. Во всех подобных случаях нарушения представителями или доверенными лицами Посольства…немедленно принимайте меры к их пресечению, ставя одновременно об этом в известность НКИД» [12].

Несмотря по всяким трудностям своей дипломатической деятельности представители Польского посольства в КазССР всячески попытались помощь своим соотечественникам в чужбине и пытались соответствовать правилам отношении между советским правительством и польским иммигрантским правительством.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ТРУДОВ

1. Боцьковски Д. Попечительская деятельность посольство Республики Польша в Куйбышеве на территории Казахстана (1941-1943гг). В сборнике: В степи далекой. Поляки в Казахстане. Вроцлав. 1996. С.355-377.
2. Центральный Государственный архив РК. Ф.Р-1137. оп.1п.д. 9. л.238-240.
3. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях реабилитации жертв политических репрессий. М.1993. С.126-127.
4. Архив Президента РК. Ф.708. оп.5/2.д. 19. л.167-170.
5. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.147-148
6. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.11
7. Государственный архив Южно-Казахстанской области. Ф.121. оп. 6. Д.22. л.17
8. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.149
9. Архив Президента РК. Ф.12. оп.5. д. 643. Л.2
10. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.124-125
11. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.14
12. Алматинский областной государственный архив. Ф.685. оп. 6с. Д.62. л.8-9

УДК 94 (574.42)

Казбекова А.Т.
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова

РЕЖИМНАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ-ЧЕЧЕНЦЕВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ СПЕЦПОСЕЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье автор на основе анализа архивных документов и устных источников рассматривает повседневную жизнь спецпереселенцев-чеченцев Восточно-Казахстанской области в условиях режима спецпоселения во второй половине 1940-х – первой половине 1950-х гг. Выявлены основные направления деятельности агентурно-осведомительной сети.

Ключевые слова. Восточно-Казахстанская область, спецпереселенцы-чеченцы, спецпоселение, повседневная жизнь, спецкомендатура.

Казбекова А.Т.
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

АРНАЙЫ ҚОНЫС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫСТАНДЫРЫЛҒАН ШЕШЕНДЕРДІҢ РЕЖИМДІК КҮНДЕЛІКТІ ТІРШІЛІГІ

Түйіндеме. Мақалада автор мұрағат құжаттары және ауызекі деректер негізінде 1940-шы жылдардың екінші жартысы – 1950-шы жылдардың бірінші жартысында арнайы қоныс режимі жағдайында Шығыс Қазақстан облысына арнайы қоңыс аударылған шешендердің күнделікті өмірін қарастырады. Агенттік-мәлімдеуші жүйе қызметінің негізгі бағыттары анықталған.

Түйін сөздер. Шығыс Қазақстан облысы, арнайы қоңыс аударылған шешендер, арнайы қоныс, күнделікті өмір, спецкомендатура.

Kazbekova A.T.
Sarsen Amanzholov East Kazakhstan State University

THE DAILY LIFE OF SPECIAL SETTLERS-CHECHENS OF EAST KAZAKHSTAN REGION IN CONDITIONS OF SPECIAL SETTLING MODE

Abstract. The article is based on the analysis of archive documents and oral sources and devoted to the everyday life of special settlers-Chechens of East Kazakhstan Region in conditions of special settling mode in the second half of the 1940s – the first half of the 1950s years. The author brought to light the main directions of espionage ring.

Key words. East Kazakhstan Region, special settlers-Chechens, special settling, everyday life, special commandant's office.

Введение

Проблема спецпоселенцев достаточно активно, особенно в последнее время, рассматривается в исторической науке. Актуальность исследования определяется изменением ракурса современной исторической науки, где все более заметными становятся тенденции к антропологизации и интерес к истории повседневной жизни. Рассекречивание архивных документов расширяет возможности исследователей без политической конъюнктуры изучать данный вопрос с различных точек зрения, придает дополнительные стимулы к обращению исследователей к повседневной жизни на спецпоселении.

Материалы и методы

В данной статье источниковую ценность представляют материалы Государственного архива Восточно-Казахстанской области. Документация по отделам спецпоселений, отложившаяся в архивах, хоть и фрагментарно, позволяет восстановить историю спецпоселений и спецкомендатур, режим пребывания, дает возможность изучения ее повседневных практик.

Отметим, что спецпоселенцы находились в ведении отдела спецпоселений. Отдел спецпоселений (ОСП) неоднократно менял свое название из-за изменения ведомственной принадлежности. В 1944–1950 гг.

он назывался Отдел спецпоселений НКВД–МВД СССР, в 1950–1953 гг. – 9-е управление МГБ СССР, в 1953–1954 гг. – отдел «П» МВД СССР и в 1954–1959 гг. – 4-й спецотдел МВД СССР [1, с.13].

В данной статье использованы материалы Государственного архива Восточно-Казахстанской области. Отчеты отдела спецпоселений отложились в материалах Восточно-Казахстанского областного управления Министерства внутренних дел, представлены в фонде – 642. Д. 85 - Статистические сведения о результатах переписи выселенцев-спецпоселенцев; Д. 80 – «Квартальные и декадные сведения о прибытии и убытии выселенцев и спецпереселенцев»; Д. 104 – «Статистические отчеты 9-го Отдела УМГБ по ВКО». Из фондов ГАВКО также были привлечены материалы из фонда № 1-п Восточно-Казахстанского областного комитета КП Казахстана, дела из «Особых папок» Д. 4996 – «Справки административного отдела, отделов пропаганды и агитации горкомов, райкомов партии о наличии спецпереселенцев, их качественный состав, формы партийной работы среди них»; Д. 3369 – «Информации о подготовке к выборам в Верховный Совет СССР».

Указанные дела позволяют исследователю глубже погрузиться в атмосферу послевоенного периода и точнее воссоздать аспекты повседневной жизни на спецпоселении, а также предоставляется возможность почувствовать и воссоздать настроения, эмоциональное состояние и мысли людей, оказавшихся в экстремальной обстановке далекой ссылки. Большинство из привлекаемых архивных материалов нами вводится в научный оборот впервые.

Междисциплинарный подход в изучении повседневности является основным, как для решения научно-исследовательских и прикладных задач, так и для понимания сущности комплексных научных методов данного исследования. При подготовке статьи использован синтез макро- и микроисторических подходов, поскольку макроисторический подход отражает изменения социально-экономического, духовного развития общества, а микроисторический подход позволяет проследить влияние макрособытий на характер повседневной жизни спецпереселенцев-чеченцев.

Рассматривая проблему спецпоселения, нельзя не обратиться к воспоминаниям непосредственных свидетелей этих исторических событий. При написании статьи мы обратились к методам устной истории в частности, метод интервьюирования, анкетирования, которые разработаны на теоретическом уровне в рамках исторической антропологии.

Весьма значимой для данного исследования является монография В.Н. Земскова «Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960» [1], основанная на уникальном архивном материале Отдела спецпоселений. В ней представлены обобщенные данные по статистике всех контингентов, поступивших на спецпоселение; география их расселения в местах высылки; динамика численности, трудовое использование и режим.

Особый интерес в изучении данной проблематики представляет монография «Система спецпоселений в Советском Союзе в 1930-1950-х годов» В.А Бердинских, И.В. Бердинских, В.И. Веремьева [2] посвященная судьбе выселенных народов. Авторами рассмотрены особенности структуры управления и надзора в спецпоселениях, показаны повседневные проблемы человека в условиях спецпоселения.

Значительный интерес для исследования вопросов депортации чеченцев представляет сборник документов и материалов на основе привлечения широкого спектра архивных материалов «Конфликтный этнос и имперская власть: проблема Чечни и Ингушетии во внутренней политике России и СССР (начало начало XIX - середина XX вв.)» под ред. В.А. Козлова, Ф.Бенвенути, П.М. Поляна, В.И. Шеремета [3].

Результаты

Итак, статус и режим содержания переселенцев регулировались решениями высших органов власти СССР. К концу 1944 г. НКВД СССР разработал положение «О спецкомендатурах НКВД»; которое было утверждено постановлением СНК СССР от 8 января 1945 г. № 34–14 с. В Положении были определены следующие обязанности спецкомендатур: учет и надзор за спецпоселенцами, организация розыска бежавших из мест поселения, пресечение беспорядков и наложение взысканий на нарушителей режима. Одновременно с принятием положения «О спецкомендатурах НКВД» СНК СССР в тот же день принял постановление «О правовом положении спецпереселенцев» №35 [1, с.71].

Постановлением №35 «О правовом положении спецпереселенцев» определялся их правовой статус. В положении, в частности, (пункт 1) отмечалось, что спецпереселенцы пользуются всеми правами граждан СССР, за исключением ограничений, предусмотренных данным постановлением. Все трудоспособные спецпереселенцы обязаны были заниматься общественно-полезным трудом. Этому важному вопросу (с точки зрения властей) был посвящен Пункт 2 указанного постановления, где отмечалось, что «все трудоспособные поселенцы обязаны работать – «в сельском хозяйстве, в промышленных предприятиях, на стройках…». В этих целях местные Советы депутатов трудящихся по согласованию с органами НКВД обязаны были организовать трудовое устройство спецпереселенцев в организациях и учреждениях. Спецпереселенцы не имели права без разрешения коменданта отлучаться за пределы района расселения, обслуживаемого данной комендатурой. Самовольная отлучка рассматривалась как побег и влекла за собой

ответственность в уголовном порядке. Спецпереселенцы – главы семей или лица, их заменяющие, обязаны были в трехдневный срок сообщить в спецкомендатуру НКВД о всех изменениях, произошедших в составе семьи (рождение ребенка, смерть члена семьи, побег и т. п.). Спецпереселенцы обязаны были строго соблюдать установленный для них режим и общественный порядок в местах поселения и подчиняться всем распоряжениям спецкомендатур НКВД. За нарушение режима и общественного порядка в местах поселения спецпереселенцы подвергались административному взысканию в виде штрафа в размере до 100 руб. или ареста до 5 суток [1, с.169].

Анализируя это постановление можно утверждать, что оно было направлено на усиление системы спецпоселения, так как подвергались контролю все сферы жизни спецпоселенцев – от трудоустройства до общественных настроений и семейного положения депортированных.

Для осуществления надзора за соблюдением режима спецпоселения МВД СССР повсеместно использовало систему спецкомендатур. Создавались они в районах расселения «спецпоселенцев», в селениях, находящихся обычно в центре территории размещения спецконтингента.

Руководящим документом деятельности спецкомендатур являлись Постановление Совнаркома СССР «О правовом положении спецпереселенцев», а также распоряжения и инструкции НКВД СССР и его региональных звеньев. Непосредственное руководство спецкомендатурами осуществлялось РО НКВД. В соответствии с законодательными актами, на территории Восточно-Казахстанской области было создано 25 комендатур. Согласно архивным данным, спецкомендатуры располагались в Кировском, Лениногорском, Шемонаихинском, Предгорненском, Зыряновском, Верх-Убинском, Таврическом, Уланском, Самарском, Большенарымском, Курчумском районах Восточно-Казахстанской области [4, л.160]. Под их контролем находились все спецпоселенцы, основную массу которых составляли немцы и чеченцы.

Исследователь проблемы П.М. Полян отмечал следующее: «В пяти казахстанских областях дуэты лидеров образовали немцы и чеченцы (Карагандинская, Семипалатинская, Северо-Казахстанская, Актюбинская и Гурьевская обл.). В одном случае (Восточно-Казахстанская обл.) чеченцы опередили немцев» [5, с.152].

Необходимо отметить, что, если в другие области Казахстана с Северного Кавказа были переселены чеченцы, ингуши, карачаевцы, балкарцы, то в Восточно-Казахстанскую область с Северного Кавказа были переселены только чеченцы (по данным переучета 1949 г. числился только 1 ингуш) [6, л.11].

Спецпереселенцы могли передвигаться лишь в радиусе 3 км от своего места проживания, населенные пункты были разбиты на десятидворки, во главе которых были поставлены старшие, которые каждые десять дней должны были отчитываться перед комендантом [3, с.682-683].

Комендантыы наделялись широким спектром правовых полномочий. В обязанности работников спецкомендатуры входили поддержание порядка на территории расселения спецпоселенцев, проверка наличия спецпоселенцев, предупреждение побегов и самовольных отлучек из мест обязательного поселения, а также уголовных преступлений. Повседневная жизнь спецпоселенцев состояла из множества запретов и ограничений. Так, по воспоминаниям бывшего спецпоселенца Базаева Ш., 1936 г.р, г. Риддер.: «На счет спецкомендатуры, что помню комендантыы избивали спецпереселенцев. На «Ботанике» проживающие спецпереселенцы-чеченцы не могли ходить на работу через «Новостройку», если задержат там, говорили, почему ты по этой дороге идешь, а не по другой. Если на 5-10 минут опоздал на работу, на «Королевке» были Сахманские лагеря, отправляли туда на лесоповал. Норму не выполнишь, талоны не давали. Перегибы были…» [7].

Контроль спецпоселенцев спецкомендантом запечатлен в детской памяти местного жителя Маханова И.С., 1936 г.р., г. Зыряновск: «Когда переселили чеченцев, брали на учет под комендантский надзор. У моего деда на квартире постоялец жил ст. лейтенант Иван Зуев, он был комендантом чеченцев. Мы рядом жили. Я помню, он с солдатами ходил на лыжах день через день проверять чеченцев» [8].

Следует отметить, что с 27 февраля 1944 г. была введена в действие инструкция НКВД СССР «по оперативно-чекистской работе среди спецпереселенцев». Главной опорой комендантам и «оперчекистам» в этой работе служили старшие «десятидворок», бараков, «группы содействия» (для борьбы с побегами) и непосредственно «агентурно-осведомительная сеть». При этом «агентурно-осведомительная сеть» вербовалась не только непосредственно из среды депортированных, но также из местного населения. По установленным нормативам, каждый осведомитель должен был «охватывать» не менее 20-30 семей. Первостепенными задачами агентурно-оперативной работы среди спецпоселенцев полагались: борьба с побегами и попытками таковых; задержание бежавших; выявление «упаднических и бандитских настроений»; предотвращение и раскрытие уголовных преступлений (убийств, краж и т.п.) и как основное – «выявление и изъятие из среды спецпоселенцев враждебных элементов (фашистских пособников, предателей, шпионов, антисоветчиков)» [1, с.100].

Мобилизация и использование всех средств и сил органов УМВД на недопущение побегов выселенцев осуществлялось как через «систему гласного контроля», т. е. старших бараков и десятидворок, присматривавших за порядком на отведенных им участках, так и посредством «оперативно-чекистского обслуживания» спецконтингента. Для этого создавались группы содействия из населения, подбирались и вербовались доверенные лица в секретно-осведомительскую сеть.

Спецкомендатурами активно использовалась в качестве негласного надзора агентурно-осведомительная сеть. Функции комендантов через агентурно-осведомительную сеть включали в себя и контроль за психологическим климатом, настроениями в спецпоселенческой среде. Они обязаны были бороться с антисоветсткими настроениями среди спецпоселенцев и докладывать о результатах работы руководству.

Об этом М.М. Ибрагимов пишет: «Часто в доме у кого-нибудь собирались молодые люди на вечеринку, и там всегда звучала музыка: в ней чеченцы находили утешение своей тоске по потерянной Родине и надежду на возвращение. В песнях воспевали Кавказ и проклинали Сталина и Берию. И если информация о том, что в этих песнях звучали слова несправедливости совершенного над народом насилия, виновности в этом руководителей страны, или даже слова, воспевающие Кавказ и прежнюю жизнь чеченцев, доходила до властей, следовали самые решительные меры со стороны НКВД. Так случилось с Маликой Чикуевой. Она с детства была одаренной девочкой: пела и играла на гармошке. Семья Чикуевых оказалась в Лениногорске Восточно-Казахстанской области. К ним в дом вечерами приходили земляки, чтобы послушать песни Малики. С юношеской бесшабашностью распевала она и песню про великого вождя: «О, Сталин, будь ты проклят, Поскорей сыграй ты в ящик…». Кто-то из информаторов донес коменданту об антисоветских песнях Чикуевой, и через некоторое время она и ее отец были арестованы. В декабре 1945 года обоих осудили по 58 статье уголовного кодекса РСФСР – за антисоветскую деятельность. Отцу дали 15 лет, а Малику Чикуеву, накинув к ее возрасту 3 года, приговорили к 11 годам заключения. Она отсидела в лагерях 9 лет и вернулась к матери в 1954 году» [9, с. 211].

Секретные агенты и осведомители вербовались из среды спецпоселенцев с самого начала депортации. Жительница г. Риддер Сельмурзаева Р.Х., рассуждает о возможных осведомителях среди спецпоселенцев-чеченцев: «Люди рассказывали случай с Маликой Чикуевой, она тогда была несовершеннолетней, играла на кехат-пандуре и пела песни на чеченском языке. Ведь кто-то донес о содержании ее песен» [10].

Как свидетельствуют документы, деятельность агентуры особенно активизировалась доносами об усилении антисоветских настроений среди спецпоселенцев во время проведения мероприятий Партии и Правительства.

Архивные материалы позволяют, хотя бы фрагментарно, реконструировать настроения спецпоселенцев в период предвыборной кампании. Так, в докладной записке отмечалось, что особенно тяжелое положение в области складывалось во время проведения предвыборных кампаний в Верховный Совет СССР. Во-первых, что чеченцы, немцы Поволжья и другие спецпоселенцы считают себя невинными и обиженными, призывают к пассивности в участии в выборах. Приведем некоторые фрагменты высказываний спецпоселенцев. Например, чеченец Маханаев М., проживающий в Шемонаихинском районе, говорил: «Они (т.е. коммунисты) изберут кого им надо, нас справшивать не будут». Во-вторых, в среде спецпоселенцев происходило охаивание советской демократической системы и пропаганда английской и американской. Так, чеченец Юсуп Ходжаев проповедовал, что «настоящая народная демократия существует только в Англии и Америке и только они вернут чеченцев на Кавказ». В Лениногорске в полиметалическом комбинате враждебно настроенный Н. говорил: «скоро должен будет наступить такой момент, когда, уступая мировому общественному мнению, должны будут разрешить свободу политических партий, а пока что надо внимательно наблюдать, выжидать момент, чтобы можно было свободно поговорить с механическими голосами». В третьих, происходило прямое запугивание избирателей путем распространения различных слухов, которые подкреплялись действиями уголовно-преступного элемента. Один житель г.Усть-Каменогорска, ранее осужденный, нигде не работает, говорит: «Вот готовятся к Выборам. Да кого хотят того и выберут. Ведь у них на конвертах есть секретные номера и вот если кто зачеркнет фамилию кандидата, они сличают там со списком и конец. В прошлые выборы в с.Бутаково 13 человек зачеркнули кандидатов, а через несколько времени 13 человек посадили и до сих пор не слуху, ни духу от них нет» [11,л.3]. На основании подобных высказываний руководство УНКВД делало выводы о том, что значительная часть спецпоселенцев проводят антисоветскую деятельность.

В архивных материалах находим и положительные высказывания спецпоселенцев-чеченцев агентурного характера. Так, например отмечается, что спецпереселенцы-чеченцы с удовлетворением встретили весть о выборах: при обсуждении «Положения о выборах в Верховный Совет» чеченцы, проживающие на Новостройке, Берсанукаев Харон, Шамсалов Абу, Докаев Чака и другие, обсуждая

предстоящие выборы в Верховный Совет, в своих высказываниях выражали удовлетворение тем, что чеченцы будут голосовать и избирать наравне с другими гражданами Советского Союза [12, л. 2].

Таким образом, архивные данные позволяют сделать вывод, что недоверие правительству, пессимизм в отношении процедуры выборов были характерными чертами в среде спецпоселенцев. Особенно спецпоселенцы интересовались развитием международной ситуации в стране. Настроения среди спецпоселенцев в связи с ожидаемым конфликтом варьировали от предсказаний до оптимистических надежд на освобождение.

По данным проведенного в апреле 1948 г. переучета, в области числилось на жительстве 11880 семей, 39044 человек – «спецпоселенцев» (18560 немцев и 20484 чеченцев) [13, с.119]. В агентурно-осведомительной сети УМВД/УМГБ ВКО среди спецпоселенцев-немцев и чеченцев по состоянию на 01.04.1948 год состояли 471 человек, из них немцев – 264 человек, чеченцев – 207 человек [13, с. 239].

В течение 1948 г. принимается ряд нормативных актов, которые в значительной степени ужесточили административный режим в местах спецпоселений. 21 февраля 1948 г. Совет Министров СССР издал Постановление за № 418-161 сс «О ссылке, высылке и спецпоселениях», 8 марта 1948 г. МВД СССР издало Приказ по организации режима среди «спецпоселенцев», «ссыльных» и «высланных». 26 ноября 1948 г. был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности за побеги из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны», где утверждалось: «В целях укрепления режима поселения для выселенных Верховным органом СССР в период Великой Отечественной войны чеченцев, карачаевцев, ингушей, балкарцев, калмыков, немцев, крымских татар и др., а также в связи с тем, что во время их переселения не были определены сроки их высылки, установить, что переселение в отдаленные районы Советского Союза указанных выше лиц проведено навечно, без права возврата их к прежним местам жительства». Указ предусматривал уголовную ответственность «за самовольный выезд (побег) из мест обязательного поселения», определив меру наказания «за это преступление в 20 лет каторжных работ» [1, с.160].

Следует отметить, что с 1949 г. обозначение «спецпереселенцы» вышло из употребления. Некоторое время лиц, находившихся на спецпоселении, делили на «выселенцев» (выселенные навечно) и «спецпоселенцев» (выселенные на сроки и без указания сроков). Тем не менее термин «выселенцы» долго сохранялся как название той категории спецпоселенцев, на которых распространялось действие Указа от 26 ноября 1948 г. [1, с.161].

Ужесточение режима спецпоселения предполагало разукрупнение существующих спецкомендатур. В области в 1949 году за счет разукрупнения существующих 25 спецкомендатур, было предусмотрено создать дополнительно 10 комендатур и 2 самостоятельных участка с непосредственным подчинением РО МВД. Так, в Лениногорском районе с количеством 4476 взрослых выселенцев и в Кировском районе, где расселялись 5217 взрослых выселенцев за счет разукрупнения существующих 5 спецкомендатур в каждом районе, предполагалось создание 7 спецкомендатур. Штат районной комендатуры состоял из коменданта, а количество помощников определялось в зависимости от численности контингента. В крупных спецкомендатурах, не подлежащих разукрупнению по территориальным и производственным признакам, в штат комендатуры вводились по 2 помощника коменданта. Все остальные спецкомендатуры создавались из расчета 500 и более взрослых выселенцев на каждую спецкомендатуру в составе коменданта и 1 его помощника. Также предусматривалось введение в штаты Отдела спецпоселений УМВД и каждого горрайоргана МВД, где расселены выселенцы, по одному помощнику оперуполномоченного по учету [4, л. 160].

По архивным данным к концу 1949 г. в области функционировали 35 спецкомендатур, выселенцы-чеченцы находились под контролем 30 спецкомендатур [4, л.216-220].

Все спецпоселенцы раз в месяц должны были отмечаться в комендатуре и расписываться в специально заведенном журнале, сведения из которого использовались комендантом для составления ежемесячных и поквартальных отчетов. Воспоминания очевидцев позволяют более полно представить эти события. Из воспоминаний Дацаева С.Х., 1939 г.р., г.Усть-Каменогорск: «Когда мы жили в с. Скалистое, спецкомендатура находилась в с. Никитинка, отец ездил туда каждый месяц для отметки, а комендантского часа, как такового не было …» [14]. Аналогичные сведения приводятся и в воспоминаниях Сулейменова У.С., 1937 г.р., г.Усть-Каменогорск: «Я помню, был комендант, которому мы подчинялись. Мать всегда должна была отмечаться. Мы всегда были под присмотром. К нам даже домой приходили с комендантуры проверять» [15].

Многие респонденты указывают как на характерные признаки неволи: нахождение на учете в спецкомендатуре и невозможность свободного передвижения. По рассказам матери режим спецпоселения вспоминает Айсагова Л.Л.,1949 г.р., г.Риддер: «Отмечались строго в спецкомендатуре, не могли без

разрешения выехать из одного района в другой. У моей матери в Белоусовке жила сестра, которая была больная, мать хотела поехать к ней, ее дважды арестовывали за это, не разрешили выехать» [16].

О жизни в условиях режима спецпоселения вспоминает Шалаева Д. М., 1943 г.р., г. Риддер: «Выделили в бараке одну комнату, передвигаться не разрешалось, кроме своего места жительства, даже на похороны не разрешали» [17].

Посещение спецкомендатуры вызывало у спецпоселенцев-чеченцев не только чувство унижения, но и чувство страха, поскольку почти каждый визит в спецкомендатуру не обходился без расспросов о настроениях среди чеченцев. А любой неосторожный ответ мог повлечь арест невиновных людей. Это подтверждается воспоминаниями свидетелей тех событий. Довтабаева Х.З., 1936 г.р. г. Риддер рассказывает: «Спецкоменданты проверяли, задавали много вопросов: Кто куда пошел? Зачем? Что делали? Мы старались молчать, боялись говорить лишнее…» [18].

Изменение количества спецкомендатур должно было повысить эффективность надзора за спецпоселенцами. Главной задачей для комендатур, стало закрепление спецпоселенцев в местах расселения. В связи с этим все контингенты должны были подвергнуты переучету.

С февраля 1949 года все областные Управления МВД и их районные звенья согласно Приказов МВД СССР № 067-49 г., 00165-1949 г., 00246, 001445-48 г., 003-49 г. должны были провести переучет всех спецпоселенцев. Так, в докладной записке «О результатах переучета выселенцев расселенных на территории Восточно-Казахстанской области, и о состоянии работы отдела спецпоселений УМВД Восточно-Казахстанской области» по состоянию на 10 апреля 1949 г. отмечалось, что руководствуясь приказом МВД СССР № 067-49 г., 00165-1949 г., 00246, 001445-48 г., 003-49 г., директивой МВД СССР № 737-1948 года, проведен переучет указанного контингента бригадой МВД Каз.ССР и бригадой УМВД по ВКО, созданной приказом начальника УМВД – подполковником тов. Садыковым № 015 от 22 февраля 1949 года [6, л.107].

В 1949 г. был усилен режим административного контроля, организован точный персональный учет спецпоселенцев по вновь введенным книгам посемейного учета. Переучет, проводившийся в феврале-марте 1949 года уполномоченными органами путем подворного обхода и личного вызова в комендатуры всех взрослых спецпереселенцев, завершился заполнением учетных документов. По месту проживания спецпереселенцев были созданы картотеки их персонального учета, а также заведены личные учетные дела на каждого спецпереселенца. Дети спецпоселенцев состояли на «посемейном» учете с момента рождения до исполнения им 16 лет. После этого их ставили на персональный учет.

По данным переучета на 30 марта 1949 г. в Восточно-Казахстанской области насчитывалось 20 424 выселенцев-чеченцев, из них мужчин – 5231, женщин – 6596, детей до 16 лет – 8597 человек и 1 выселенец-ингуш [6, л.11].

В процессе переучета выселенцев бригадами, проводившими переучет, было проверено наличие в райотделениях МВД подписок от выселенцев, собранных в связи с объявлением Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года, в результате было установлено, что подписки всего взрослого контингента выселенцев собраны и хранятся в делах РО МВД. Также на местах проверялось об объявлении всем взрослым выселенцам Постановление СНК СССР № 35- от 1945 г. «О правовом положении спецпоселенцев».

В докладной записке констатировалось, что из-за недостаточности разъяснительной работы по Указу от 26.11.1948 года Верх-Убинского, Зыряновского, Больше-Нарымского, Лениногорского, Кировского РО МВД, имели место нарушения режима: в частности, «неявка без уважительных причин на отметку, перемещение из поселка в поселок без разрешений комендатур, выезды за пределы района, нередко совершаемые по вине руководителей предприятий, учреждений и председателей колхозов». Нарушители режима привлекались к административной ответственности – арест, денежные штрафы, а злостных нарушителей райотделения направляли в режимные поселки [6, л.108].

На территории Восточно-Казахстанской области было 2 режимных поселка: на золотом прииске «Маралиха» Курчумского района для спецпоселенцев-немцев (на 150 семей) и на лесозаготовительном участке «Короткое» Лениногорского района (Ерофеевка) для чеченцев (на 80-100 семей). В поселки отселяли «спецпоселенцев с ярко выраженными побеговыми намерениями», «дезорганизаторов производства», злостных нарушителей режима». В течение 1948 года в «режимные поселки» было направлено 5 семей, 10 человек – немцев и 5 семей, 7 человек чеченцев [13, с.125].

На момент проведения переучета было зафиксировано следующее количество спецпоселенцев-чеченцев, находившихся в бегах: всего – 51 человек, из них мужчин – 17, женщин – 16, детей – 18 [6, л.2].

Следует отметить и процессы усиления режима среди «спецпоселенцев». Так, в I квартале 1949 года состав старших десятидворок в райотделениях был тщательно пересмотрен и проверен по оперативным учетам. Некачественные старшие десятидворок были заменены качественными. Также был проведен ряд собраний инструктивного характера, на которых старшие десятидворок были предупреждены об

ответственности, которую они могут понести в случае побега выселенцев из числа их дворов. На всех старших десятидворок оформлялись личные дела [6, л.109].

Учитывая влияние «религиозных авторитетов» среди спецпоселенцев-чеченцев органы стремились вовлечь их в агентурно-осведомительную сеть. Но это не всегда получалось, о чем свидетельсвует следующая справка: «родовые и духовные авторитеты используются недостаточно, в Таврическом, Бухтарминском райотделениях МВД, авторитеты к работе среди выселенцев не привлекаются совершенно. Более благополучно в этом отношении дело обстоит в Лениногорском, Предгорненском, Зыряновском, Верх-Убинском и Кировском райотделениях» [6, л. 109].

За все время существования спецпоселенческой системы властные структуры относились к спецпоселенцам с определенным недоверием и особой бдительностью. Повседневная жизнь, а так же настроения спецпоселенцев были под чутким контролем государственных органов. Находившиеся по разные стороны режима люди, спецпоселенцы и работники государственных структур, воспринимали одну и ту же действительность в абсолютно противоположных плоскостях. Жалобы спецпоселенцев на трудности, с которыми они сталкивались каждый день, работники государственных структур воспринимали как «антисоветскую пропаганду», «клевету на советскую действительность». Об этом свидетельствуют следующие факты. Так, в справке Верх-Убинского района от 20 сентября 1949 года, подготовленной по поручению Шаяхметова по пункту «состояние политической работы, настроения спецпоселенцев» зафиксировано было следующее: «имелись факты враждебно настроенных к Советской власти и существующих в СССР законов, а именно, «в с. Выдриха выселенец Гайтамиров Хасан заявил: «Покуда будут существовать колхозы хорошей жизни ожидать нечего», в одной из бесед по вопросу получения ссуд выселенцами от государства для строительства жилых домов, Муртазалиев Абдулхамит заявил: «Я получил ссуду от государства, сейчас пришел срок платить, с меня деньги требует госбанк, а у меня их нет, не знаю, что теперь делать?». Присутствующий при этом разговоре Хазуев Ахмад заявил: «Эх, ты! не знаешь что делать, ты не бойся деньги не плати, в 1950 году Советской власти не будет, а будет власть Американская, которая все тебе простит, и этих денег с тебя просить не будет». Делая вывод, Хазуев заявил: «При власти Америки мы будем жить хорошо, нас освободят из спецпоселения, и мы поедем обратно на Кавказ» [19, с.4].

Таким образом, в доносах, связанных с настроениями спецпоселенцев типичными являются высказывания о предстоящей войне СССР и Америки. Следует отметить, вся «антисоветская деятельность» представляла собой лишь разговоры и пустые намерения. Сложные условия жизни, неприятие жестких реалий спецпоселения были причиной отрицательного отношения к советскому обществу в целом со стороны спецпоселенцев-чеченцев.

Система надзора за депортированными контингентами, сложившаяся еще в предвоенное десятилетие, совершенствовалась и усиливалась к началу 1950-х гг.

Одной из задач комендантов по-прежнему являлось создание широкой агентурной сети среди спецпоселенцев. Численность агентурно-осведомительной сети значительно увеличилась к началу 1950-х годов. По состоянию на 01.01. 1952 г. выглядела следующим образом: всего – 687 человек, из них немцев – 468 человек, чеченцев – 219 человек [13, с. 239].

Как отмечает В. Бердинских, фундаментом и главным практическим инструментом в агентурно-осведомительной сети были осведомители, агенты и резиденты. Агенты и резиденты занимались разработкой уже заведенных уголовно-следственных дел. Причем вся информация от этих людей поступала и фиксировалась под псевдонимами [2, с.100].

Из анализа архивных материалов видно, что основными направлениями деятельности агентурно-осведомительной сети являлись борьба с нарушениями режима, предотвращение побегов «спецпоселенцев», а также сбор информации о «спецпоселенцах», информирование соответствующих структур о политических настроениях, разоблачение организованных антисоветских выступлений. При поступлении от агентуры, старших десятидворок или других источников данных о намерении спецпоселенцев совершить побег с места поселения на них заводились наблюдательные дела, указанные спецпоселенцы брались в агентурную разработку. Так, по состоянию на 25 июля 1952 г. по области было выявлено и находились в разработке 61 спецпоселенец высказывающий побеговое намерение, в том числе чеченцев – 21, немцев – 40 [4, л.58].

В качестве примера приведем донос агента «Валентин», который докладывает о намерениях спецпоселенца совершить побег: «…что спецпоселенец Демельханов из общежития ушел на частную квартиру, подготавливает фиктивные документы на другую фамилию, по национальности татарина и высказывает осенью из Лениногорска сбежать». В целях предупреждения побега на Демельханова было заведено наблюдательное дело и намечены меры по его разработке. Для проверки данных агента «Валентин» был направлен агент «Али» [4, л.59].

Архивные материалы подтверждают, что агенты вербовались и из числа самих спецпоселенцев-чеченцев. Так, например, «спецпоселенка М.Х., проживающая в Предгорненском районе 17 ноября 1952 г.

агенту «Великан» рассказала, о том, что 17 ноября 1952 г., к ней домой пришла спецпоселенка-чеченка Б.С., которая в беседе стала жаловаться на свою бытовую жизнь и заявила, что думает без ведома спецкомендатуры выехать в г.Семипалатинск к сестре» [4, л.193].

Имеющаяся документация по отделам спецпоселений, отложившаяся в ГАВКО, лишь фрагментарно позволяет восстановить историю спецпоселений и спецкомендатур, режим пребывания, учет и оперативное обслуживание спецконтингента. Сведения о дислокации спецконтингента, позволяют представить структуру расселения по спецкомендатурам спецпоселенцев-чеченцев и спецпоселенцев-немцев.

/п	Наименование района и его административного центра	Наименование и месторасположение спецкомендатур и расстояние до райцентра (в км)	Кол-во населенных пунктов на обслуживании спецкомендатур	ем ы кол-во семей	емцы кол-во чел.	ечен ы кол-во семей	ечен ы кол-во чел.
.	Шемонаихинский район р.п. Шемонаиха	р.п.Шемонаиха спецкомендатура № 223	8	97	45	121	448
		Пругеровская спецкомендатура № 224 с. Пругерово 15 км	9	69	478	66	237
		Волчанская спецкомендатура № 225 с. Волчанка 25 км	8	20	88	94	399
		Каменевская спецкомендатура № 226 с. Каменевка 12 км	14	46	02	179	665
		Всего по району:		32	413	460	1749
.	Таврический район с. Таврия	Таврическая с/к № 220 с. Таврия. 0 км. 10		06	77	83	313
		Донская с/к №221 с. Донское 25 км.	8	54	21	143	524
		Всего по району		60	98	226	837
.	Курчумский р-н с. Кумашкино	Кумашкинская с/к № 214 с. Кумашкино	19	99	389		1
		Всего по району:		99	389	-	1
.	Бухтарминский район с. Бухтарма	Бухтарминская с/к №198 с.Бухтарма 0 км	11	09	78	10	18
		Васильевская с/к №199 с. Васильевка 15 км.	15	20	15	-	-
		Всего по району:				1	1

				29	93	0	8
.	Кировский район с. Заульбинка	Кирпичный завод № 3 с/к № 209 8 км	6	3	22	217	982
		Белоусовская с/к № 210 п. .Белоусовка 20 км.	2	4	94	27	917
		Аблакетская с/к №211 12 км. п.Аблакетка	8	59	59	165	657
		Ново-Ульбинская с/к №212 пос. Ново-Ульбинка 22 км	16	2	07	180	774
		Белоусовская спецкомендатура №213 20 км П.Белоусовка	5	35	79	215	926
		Всего по району:		43	661	1004	4256
.	Верх-Убинский район с. Верх-Уба	Выдрихинская с/к №200 с. Выдриха 22 км	6	0	99	215	884
		Верхубинская с/к №201 0 км с. Верх-Уба	12	80	14	163	712
		Всего по району:		50	13	378	1596
.	Большенарымский район с. Большенарым	Большенарымская с/к № 197 0 км	21	85	539	-	-
		Всего по району:		85	539	-	-
.	Самарский район с.. Самарка	Самарская с/к №218 С. Самарка	13	05	167	-	-
		Самарская с/к № 219 С.Баты	14	61	81	-	-
		Всего по району:		66	048	-	-
.	Уланский район с. Никитинка	Никитинская с/к №222 с. Никитинка	15	82	19	130	511
		Всего по району:		82	19	130	511
0.	1 Предгорненский район с. Предгорное	Верх-Березовская с/к № 215 п. Верх-Березовое 4 км	6	87	119	288	1194
		Глубоковская с/к № 216 пос.Глубокое 15 км	3	18	70	139	585
		Убаредметовска	7			1	5

		я с/к № 217 п. р-ка Убаредмет 45 км		70	61	34	97
		Всего по району:		75	250	61	2 376
1.	г. Усть-Каменогорск Управление МНБ	с/к № 206 г.Усть-Каменогорск		25	67	2 57	1 075
		с/к № 207 П.Новая Гавань 8 км		40	10	6 6	2 62
		с/к № 208 6 км г.Усть-каменогорск Квартал «Б»		60	55	3 15	1 228
		Всего по городу:		25	632	6 38	2 565
2.	Зыряновский район г.Зыряновск	с/к № 202 г.Зыряновск		50	95	-	-
		с/к № 203 г. Зыряновск	2			3 33	1 292
		Соловьевская с/к № 204 с.Соловьевка 12 км	21	31	79	-	-
		с/к № 205 пос. Лесная Пристань 12 км	19	24	50	5 3	1 76
		Всего по району:		05	424	3 86	1 468
3.	Лениногорский р-н г. Лениногорск	с/к № 190		09	50	2 85	1 045
		с/к № 191		0	44	1 23	4 73
		с/к № 192		2	2	3 73	1 431
		с/к № 193		72	83	8 2	4 30
		с/к № 194 2 район Ульбастрой 18 км		57	57	3 04	1 212
		с/к № 195 с. Поперечное 25 км		10	38	2 36	9 62
		с/к № 196		3	19	2 47	9 79
		Всего по району:		33	763	1 650	6 532
		Всего по области:		**184**	**1442**	**5 443**	**2 1909**
Примечание – Таблица составлена и посчитана автором на основе ГАВКО. Ф.462. О.4. Д. 104. л.197-203							

Таблица 1. Дислокация расселения спецконтингента в Восточно-Казахстанской области на 1 января 1952 г. [20, л.197-203].

Как видно из приведенных данных, на территории области по состоянию на 1 января 1952 года функционировали 37 спецкомендатур. Спецпоселенческие контингенты в ВКО были представлены в основном чеченцами и немцами. Спецпоселенцы-чеченцы были под контролем 31 спецкомендатур, в Курчумском районе в Кумашкинской спецкомендатуре № 214 – 1 спецпоселенец-чеченец. Наиболее

компактно спецпоселенцы-чеченцы были расселены в Лениногорском (1650 семей, 6532 человек) и Кировском (1004 семей, 4256 человек) районах.

Следует отметить, всего по области на спецпоселении находилось – 12637 семей из 43374 человек. На учете в спецкомендатуре находились 9 семей 22 человек из Крыма и 1 калмык, в том числе в Лениногорском районе проживали 5 семей 15 человек из Крыма, 1 калмык, в Усть-Каменогорске 1 человек из Крыма, в Предгорненском 2 семьи 4 человек, в Кировском районе 1 семья из 2 человек из Крыма. [20, л. 197-203]. Анализ этих документов показывает, что в большинстве случаев, под контролем каждой комендатуры находилось несколько населенных пунктов. Численность спецконтингента была большой – от 400 до 2400 человек, закрепленных в каждой спецкомендатуре.

По данным на 1 января 1953 года, состояли на учете по Казахской ССР всего чеченцев – 244 674 человек, по Восточно-Казахстанской области чеченцев – 23 060 человек, ингушей – 3 [1, с.213-221].

Со второй половины 1950-х годов наблюдается постепенное смягчение режима спецпоселения. После смерти Сталина, репрессивная политика по отношению к народам страны не могла быть достаточно эффективной. 5 июля 1954 г. вышло Постановление Совета Министров СССР «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпереселенцев». Данное постановление сняло некоторые ограничения со спецпоселенцев в плане свободного проживания и передвижения по территории Казахстана. Снимались с учета дети спецпоселенцев до 16-летнего возраста и дети старше 16 лет, принятые и направленные в учебные заведения [21, с. 182-183].

Принятие постановления 1954 года привело к потере контроля над внутренней миграцией спецпоселенцев. Ослабление позиций спецкомендатур и снятие некоторых ограничений по спецпоселению сразу же отразились на настроениях спецпоселенцев, которые стали мигрировать как внутри области, так и в пределах республики. В справке на имя секретаря ЦК КП Казахстана «О работе партийных организаций в связи со снятием некоторых ограничений в правовом положении спецпереселенцев» от 5 августа 1954 г. отмечалось, что в Восточно-Казахстанской области с момента объявления спецпереселенцам нового правового положения выехало за пределы области 848 человек спецпоселенцев, в том числе чеченцев 581 человек и немцев 268 человек, в этот же период прибыло в область 500 человек, в том числе чеченцев 295 человек и немцев 205 человек [22, л. 4].

С 1955 года режим пребывания спецпоселенцев значительно смягчался. На основе вышедшего Постановления Совета СССР № 449-272 с от 10 марта 1955 г. «О выдаче спецпоселенцам паспортов» спецпоселенцам стали выдаваться паспорта. Спецпоселенцам, проживавшим в городах, районных центрах, поселках городского типа, а также в местностях, постоянные жители которых обязаны иметь паспорта, должны были получить паспорта с отметками в них об ограничениях их места жительства [1, с.242].

Однако даже в середине 1955 года под надзором спецкомендатур находилось значительное количество спецпоселенцев. По архивным данным по состоянию на 1 апреля 1955 года в УМВД по Восточно-Казахстанской области состояло на учете спецпоселения 27312 человек, из них чеченцев – 13950, немцев – 13332, других – 30 [23, л.113].

16 июля 1956 г. Президиум Верховного Совета СССР снял ограничения по спецпоселению с чеченцев, ингушей, карачаевцев и членов их семей, выселенных в период Великой Отечественной войны. Однако отмена административного контроля не давала права ни на возвращение имущества, конфискованного при выселении, ни на возвращение на родину [3, с.843].

Таким образом, жизнь на спецпоселении была полной несправедливости, в первую очередь, из-за их правового положения. С середины 1940-х – 1950-е годы в качестве контроля выступали система гласного и негласного наблюдения за спецпоселенцами, в первую очередь, за теми, кто считался склонным к побегам, антисоветским проявлениям и «уголовно-бандитским действиям». Эффективность спецпоселенческой системы измерялась в значительной мере показателями по количеству предотвращенных побегов, фиксации антисоветских проявлений. Органам МВД-МГБ с середины 1940-х-начале 1950-х годов удалось организовать систему мероприятий гласного и негласного характера, способствовавших установлению и ужесточению режима в отношении спецпоселенцев.

ЛИТЕРАТУРА

1 Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960. – М.: Наука. 2003. – 306 с.

2 Бердинских В.А., Бердинских И.В., Веремьев В.И. Система спецпоселений в Советском Союзе 1930-1950-х годов // Науч.ред. И.Л. Жеребцов. Сыктывкар: «ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН». – 2015. – 244 с. (История политических репрессий в Евразии: страны,народы,эпохи. Вып.2).

3 Конфликтный этнос и имперская власть: чеченский вопрос во внутренней политике России и СССР (начало начало XIX - середина XX вв.). /под ред. В.А. Козлова, Ф.Бенвенути, П.М. Поляна, В.И. Шеремета – М.: РОССПЭН. – 2009.

4 ГАВКО Ф. 462. - Оп. 4. - Д. 80. - Л. 160, 216-220.

5 Полян П.М. Не по своей воле: История и география принудительных миграций в СССР. М.: ОГИ, 2001 326 с.

6 ГАВКО Ф. 462. - Оп. 4. - Д. 85. Л.6, 11, 107-109.

7 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2014 г. Информант Базаев Ширвани, г. Риддер.

8 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Зыряновск. 2016 г. Информант Маханов Иван Степанович, г.Зыряновск.

9 Ибрагимов М.М. Чеченцы: выселение, выживание, возвращение. Грозный, - 2015. – 270 с.

10 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2017 г. Информант Сельмурзаева Роза Калиевна, г. Риддер.

11 АП РК Ф. 708. - Оп. 10. - Д. 240. - Л. 3.

12 ГАВКО Ф.1п. - Оп.1. - Д. 3369. - Л.2.

13 Бургарт Л.А. Немецкое население в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг. Усть-Каменогорск. 2001 – 374 с.

14 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Усть-Каменогорск. 2016 г. Информант Дацаев Салаудин Халиевич, г. Усть-Каменогорск.

15 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Усть-Каменогорск. 2016 г. Информант Сулейманов Ушум Саидалиевич , г. Усть-Каменогорск.

16 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2016 г. Информант Айсагова Лиза Лейчевна, г. Риддер.

17 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2014 г. Информант Шалаева Догман Мабаевна, г. Риддер.

18 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2016 г. Информант Довтабаева Халипат Закриевна, г. Риддер.

19 ГАВКО Ф.1п. - Оп.1. - Д. 4996. - Л.4.

20 ГАВКО Ф. 462. - Оп. 4. - Д. 104.- Л. 197-203.

21 От депортации к интеграции: документы и материалы, посвященные 60-летию депортации чеченцев и ингушей в Казахстан.: Международный фонд гуманитарной помощи «Нур» / Составители: Е.М. Грибанова, А.А. Гунашев, А.С. Зулкашева, Л.Н. Сапонова. – А: Дәуір, 2004 – 256 с.

22 ГАВКО Ф.1п. - Оп.1. - Д. 6999. - Л.4.

23 ГАВКО Ф. 462. - Оп. 4. - Д. 141. - Л.113.

УДК 930.001.83

Н.Қ. КАТТАБЕКОВА
Қ. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДЫҚ ЛИБЕРАЛИЗМНІҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа. XX ғасыр басындағы Ресей империясының қол астындағы түркі тілдес мұсылман халықтарының арасында либералдық ағым бой көрсетті. Оның қалыптасуына XIX ғасырдың 60-70 жылдары Ресйде жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформалар мен 1905-1906 жылдары орын алған әлеуметтік-саяси өзгерістер елеулі ықпалын тигізді. Соның нәтижесінде Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының қоғамдық санасының діни догматизмнен азда болса арылып, олардың зайырлы қоғам талаптарына сай икемделуі белең алды. Бұл жағдай Ресей мұсылмандарының санасын серпілткен модернизм жәдидшілдік деген атпен белігілі болды. Жәдидшілдік көп жағдайда еуропалық ағартушылықтан нәр алды. Мұсылмандық либерализм түрінде көрініс тапқан жәдидшілдік империядағы түркі-мұсылман халықтарының, соның ішінде қазақтардың да санасына «батысшылдық» сипаттағы серпіліс ала келді.

Түйін сөздер. қазақтар, түркі-мұсылман халықтары, жәдидшілдік, Ресей мұсылмандары одағы, мұсылман фракциясы, азаттық қозғалыс, ұлттық мүдде

Н.К. КАТТАБЕКОВА
Международный казахско-турецкий университет им. К.А. Яссауи

ВЛИЯНИЕ МУСУЛЬМАНСКОГО ЛИБЕРАЛИЗМА НАЧАЛА XX ВЕКА НА КАЗАХСКОЕ ОБЩЕСТВО

Аннотация. Углубление модернизационных процессов в российском обществе, получивших импульсы в результате социально-экономических реформ 60-70-х годов XIX века исоциально-политических преобразований 1905-1906 годов, отразилось на тюрко-мусульманском население Российской империи. Следствие этого стало постепенная секуляризация общественного сознания российских мусульман, в том числе казахов и политизация их общественной жизни. Воплощением названных явлений стал российско-мусульманский модернизм, известный более как джадидизм.

Ключевые слова. казахи, тюрко-мусульманские народы, джадидизм, Союз российских мусульман, мусульманская фракция, освободительное движение, национальный интерес.

N.K. KATTABEKOVA
Kazakh-Turkish international University. K. A. Yassawi

THE INFLUENCE OF ISLAMIC LIBERALISM OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY KAZAKH SOCIETY

Abstract. The deepening of modernization processes in the Russian society, which received impulses as a result of socio-economic reforms of the 60-70-ies of the nineteenth century of the socio-political transformations of 1905-1906, affected the Turkic-Muslim population of the Russian Empire. The consequence of this was the gradual secularization of the public consciousness of Russian Muslims, including Kazakhs and politicization of their social life. The embodiment of these phenomena was the Russian-Muslim modernism, known more as jadidism.

Keywords. Kazakhs, Turkic-Muslim peoples, jadidism, Union of Russian Muslims, Muslim faction, liberation movement, national interest.

Кіріспе

Ресей империясында отарлық саясаттың қарқын алуымен қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени өмірдегі өзгерістер мұсылмандық қозғалыстың өрбуіне алып келді. Бұл қозғалыс империядағы тағдырлас мұсылман халықтарының өз мүдделерін бірлесе қорғау бағытындағы әрекет түрінде көрініс тапты.

Мұсылмандық қозғалыстың қалыптасып, дамуына жәдидшілдік зор ықпал жасады. Жәдидшілдіктің көш басында елдегі мұсылман халықтарына еуропалық білім мен озық идеяларды таратуды

көздеген қырымдық татарлардың көрнекті өкілі И. Гаспринский (Гаспыралы) тұрды. Ол мұсылмандық оқу орындарында діни сабақтармен қатар математика, география, тарих секілді т.б. дүниояуи пәндерді оқытуды насихаттап, осы мақсатта араб әліпбиін түркі халықтарының тіліне икемдеуді, «қадымшылықтан» «усул-жәдидке» көшуді ұсынды. 1883 жылдан өзі түзген әліпби негізінде «тілде, пікірде және істе бірлік» деген ұранмен «Тарджиман» газетін шығарып, түркі тілдес халықтар арасында ортақ әдеби тіл болуы керек деген мәселе көтерді.

И. Гаспринскийдің діни-схоластикалық мұсылмандық оқу жүйесін дүниояуи білім алуға сәйкестендіріп қайта құру жөніндегі пікірі Еділ бойындағы татар зиялылары тарапынан үлкен қолдауға ие болды. «Тарджиман» газеті Түркістан өлкесіне де жетіп, онда жәдидшілдікті жақтаушылар қатарын көбейте түсті [1, 24-б.].

Жәдидшілдердің ағартушылық қызметі реформаторлық сипат алып, қоғамдық өмірде орын алған феодалдық тәртіпке және патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды. Мұсылман халықтары арасында жәдидтік білім беру орындарын ашуда Еділ татарлары белсенділік танытты. В.В. Бартольд атап көрсеткендей, ендігі жерде Еуропа мәдениетін насихаттауда Еділ татарлары орыстардың бірден-бір бәсекелесіне айналды [2, с 340]. Патша өкіметі елдегі мұсылман халықтары тек орыстану арқылы өркениетті болады деген пікірді ұстанса, ал жәдидтер бұған қарсы шығып, ұлттық, діни ерекшелікті сақтай отырып өркениетті халықтар қатарына қосылуға болатындығын дәлелдеуге күш салды.

Жәдидшілдердің ұстанымына патша өкіметі үреймен, сескене қарап, шет аймақтардағы отарлық әкімшілік орындарына 1900 жылдың желтоқсанында мынандай мазмұндағы нұсқау берді: «Соңғы кезде татар әдебиеттерінде орыс мемлекетінің 14 миллионнан астам мұсылмандарының көп ғасырлық өмір салтын өзгеріске түсіретіндей күшті ықпал байқалуда. Бұл ықпал Гаспринскийдің 1884 жылы шығарған әліппесінен басталды. ...Орта Азиядағы оқиғалар, әсіресе Әндіжан көтерілісі бізге мұсылмандар арасындағы кез келген әрекетке асқан сақтықпен, әрі қырағылықпен қарауды көрсетіп отыр» [3, 42-п.].

Далалық облыстардағы отарлық әкімшіліктің шенеуніктері тарапынан да Ішкі істер министрлігіне: «Қазіргі уақытта қазандық және басқа да татарлар бәле болды! Олар орыс мәдениетінің нағыз жауыздары, қарсыластары ретінде өздерінің зиянды ықпалымен, діни уағызымен, сондай-ақ түрлі басылымдары арқылы тыныш қырғыздарды азғындық жолға түсіруге тырысуда», - деген шағымдар түсірілді [4, с. 1598].

Қазақтар арасында жәдидтік бағыттағы мектептер ашқан татар мұғалімдері ауыл жастарын патша өкіметіне қарсы тәрбиелеп отыр деген желеумен қуылып та жатты. Алайда патша өкіметінің жәдидшілдер әрекетіне қарсы күресуінен елеулі нәтиже шыға қоймады [5, 8 п.].

Ресей мұсылмандары арасында жәдидшілдердің ағартушылық жұмыс жүргізуімен қатар отаршылдық саясатқа қарсы үгіт-насихат жүргізу де қарқын алды. Бұл істе Орынбор мүфтилігінде қызмет атқарған татар халқының белгілі қайраткері Ә. Ибрагимов (Рашид қазы) белсенділік танытты. Ол 1893 жылы діни қызметін тастап, Түркияға кеткен соң «Шолпан жұлдызы» атты әйгілі кітабын шығарды. Оның бұл кітабы мұсылман халықтарының ұлттық-саяси мәселелерін көтерген тұңғыш эмигранттық шығарма болды. «Шолпан жұлдызы» патша өкіметінің жандайшаптарынан жасырын түрде Ресей мұсылмандары арасында қолдан-қолға өтіп, мұсылмандардың саяси оянуына өз септігін тигізді [6, с. 100].

Ә. Ибрагимов 1904 жылы Ыстамбұл қаласында патша өкіметінің шешіміне орай тұтқынға алынған кезде бұл хабар Ресей мұсылмандары арасына тез тарап, халықтың талап етуімен босатылды. Ол 1904 жылдың қыркүйек айынан 1905 жылға дейінгі мерзімде мұсылмандар қоныстанған өңірледі аралап, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Петропавл қаласында болған кезінде қазақ, татар халықтарының өкілдері басқосқан жиналысқа қатысып, Министрлер комитетінің төрағасы граф С.Ю. Витте атына жергілікті халықтың дін ісіне байланысты талап-тілектері білдірілген өтініш жіберуін ұйымдастырды [7, 513 п.].

Бірінші орыс революциясы басталған сәтте Ресей мұсылмандарының мүддесін қорғаудың жолдарын қарастырып, бір шешімге келу үшін бүкілресейлік мұсылман съезін өткеру керектігі жөнінде идеы көтерген Ә. Ибрагимов болды. Ол бұл бағытта қызу әзірлік жұмыстарын жүргізіп, 1905 жылы 8 сәуірде Петербургте И. Гаспринский, әзірбайжан халқының көрнекті қайраткері Ә. Топчибашев секілді т.б. зиялы қауым өкілдері қатысқан мәжіліс өткізді. Мәжілістің ұйғарымы бойынша бүкілресейлік мұсылман съезі тамызда өтетін болып белгіленді [8, 164 б.].

Осындай әзірлік жұмыстарынан кейін елдегі мұсылман халықтарының белгілі қайраткерлеріне бүкілресейлік мұсылман съезі өткізілетіні жөнінде жеделхаттар жіберіле бастады. Бұл жайлы хабар жоғары билік орындарына петиция (арыз-тілек) тапсыру үшін Петербургке келген делегациялар арқылы да тарады. Қырымнан, Кавказдан және Орталық Азия аумағынан петиция тапсыруға келген делегация өкілдерінің көпшілігі Ә. Ибрагимовпен жолығып, кеңесетін. Мәселен, Торғай және Орал облыстарынан келген, құрамында Б. Қаратаев бар қазақ делегациясының өкілдері Ә. Ибрагимовке жолығып, оған қазақтардың діни

істерін Орынбор мүфтилігіне қаратуды көздейтіндіктерін, әрі мұсылмандармен бірлікте болуды қалайтындықтарын танытқан [8, 167 б.].

Бүкілресейлік мұсылман съезін өткізу туралы хабар империядағы мұсылман халықтарына жеткеннен кейін 1905 жылғы тамыздың ортасына қарай Нижний-Новгород қаласына Түркістаннан, далалық облыстардан, Қырымнан, Кавказдан жіберілген өкілдер келе бастады. 13 тамыз күні делегаттардың Ә. Ибрагимов, И. Гаспринский, Ә. Топчибашев секілді белсенді өкілдері бас қосып, съездің бағдарламасын жасады. Онда Ресей мұсылмандарының мүддесін қорғайтын қоғамдық-саяси ұйым құру ең басты мәселе етіліп қойылды. Бұдан соң съезді өткізуге рұқсат алу үшін Нижний Новгород қаласының басшылығына арнайы делегация жіберілді.

Нижний-Новгород қаласының басшысы қаланың әскери жағдайда екенін желеу етіп, съезді өткізуге рұқсат бермеді. Бұған қарамастан, делегаттар алған беттерінен қайтпай, 15 тамыз күні жасырын түрде Ока өзеніндегі «Густав Струве» кемесінде бүкілресейлік мұсылман съезін өткізді. Оған қатысушылардың саны 150-ге жуық болды.

И.Гаспринский төрағалық еткен бүкілресейлік мұсылман съезі Ә. Топчибашевтің: «Уа, дінге берік бауырлар! Осы күн мәңгі есімізден шықпас. Бұл күн алдағы уақытта мұсылман жұртшылығының жыл сайын атап өтетін мейрам күндерінің біріне айналатынына шүбә келтірмеймін. Біз, тегіміз, діниміз, тағдырымыз бір түркі халқымыз», - дей отырып, Ресейдегі түркі тілдес мұсылман халықтарын өз құқықтарын қорғауда бірлікке шақырған үндеуімен ашылды.

Съезде сөз алғандар мұсылман халықтарының отаршылдық саясаттан, орыстандыру, шоқындыру бағытындағы іс-шаралардың жүзеге асырылуынан көрген жәбірін, тұрмысының ауырлығын айтып, бұдан былай Ресей азаматтарының тіліне, дініне және нәсіліне қарамай тең құқықта болуын талап етті. Делегаттар Ресей мұсылмандарының мүддесін қорғайтын қоғамдық-саяси құру қажеттігін бір ауыздан қолдап, бұл ұйымның бағдарламасы мен жарғысын әзірлеуді Ә. Топчибашев пен Ә. Ибрагимовке тапсырды [8, 178-179 б.]. Съездің қабылдаған 5 тармақтан тұратын қарарында Ресей мұсылмандарын заман талабына сай жақындастыра түсу керектігі, мұсылмандардың прогрессивті тобының елде құқықтық тәртіптің орнығуы жолында әрекеттенуі тиістігі, мұсылмандардың құқықтарының орыс халқының құқықтарымен теңестірілуі қажеттігі, мұсылмандар арасында елдегі саяси өмірдің ерекшеліктерін кеңінен насихаттау және бұл шараларды жергілікті жерлерде қоғамдық ұйымдар құру арқылы жүзеге асыру секілді мәселелер қамтылды [9, 30 п.].

Бірінші съезден кейін Мемлекеттік думаға сайлау науқаның таяп қалуына байланысты мұсылман халықтарының сайлау кезіндегі тактикасын, Ресйдегі саяси партияларға көзқарасын айқындау, мұсылмандардың мүддесін қорғайтын қоғамыдқ-саяси ұйымның бағдарламасы мен жарғысын қабылдау өзекті бола түсті. Осыған орай Ә. Ибрагимов, Ә. Топчибашев және татар қайраткері Ю. Акчурин (Акчура) кезекті екінші бүкілресейлік мұсылман съезін шақыру керек деген ұйғарым жасап, оның 1906 жылдың 12 қаңтарында Петербургте өтетінін жергілікті жерлерге хабарлай бастады.

Бүкілресейлік екінші мұсылман съезіне 89 делегат жиналды. Олардың қатарында Ішкі Бөкей ордасының өкілдері У. Танашев пен М. Ысмағұлов, Семей облысының өкілі З. Құлаев, Сырдария облысының өкілдері И. Әбуов пен М. Оразаев және Уфа губерниясының өкілі С. Жантөрин болды [10].

Бұл съездің өткізілуіне де билік тарапынан рұқсат берілмеді. Соған орай делегаттардың біразы съезді Финляндия жеріне барып өткізуді ұсынды. Алайда, делегаттардың басым бөлігі Финлияндия жеріне баруды уақыт көтермейді деп, съезді ресми рұқсатсыз-ақ Петрбургте өткізе беруді жөн санады.

1906 жылғы қаңтардың 13-23 аралығында өткен бүкілресейлік мұсылман съезі Ә. Ибрагимов пен Ә. Топчибашев әзірлеген мұсылмандық партияның бағдарламасы мен жарғысын талқылауға баса мән берді. Делегаттардың ұйғарымымен мұсылман партиясы «Ресей мұсылмандарының одағы» («Иттифақ-ул-муслимин») деп аталатын болды.

Съезде «Ресей мұсылмандары одағының» 23 тармақтан тұратын жарғысы қабылданды. Елдегі мұсылмандары осы саяси партия төңірегіне топтасуға үндейтін жарғыда елдегі 16 қалада, соның ішінде Оралда, Петропавлда, Семейде, Верныйда, Ташкентте партия бөлімшелері құрылатындығы, мұндай бөлімшелердің жергілікіт жиналыста құрылуы керектігі, партияға мүше болып енгендердің жалпы және жергілікті жиналыстардың шешімдерін орындауға міндетті екені көрсетілді [11, с. 16-29].

«Ресей мұсылмандары одағының» бағдарламасының жобасы 80-ге жуық тармақтан тұрды. Ондағы мемлекеттік құрылыс пен жер мәлесіне қатысты талаптар кадеттер партиясының бағдарламасымен үндестік тапты. Делегаттар бағдарламаға мұсылмандардың өзін-зі басқару мекемелерінің құрылуы жайлы талаптың енгізілуін ұсынды. Сондай-ақ мұсылмандардың арасындағы оқу-ағарту ісіне қатысты талаптарды нақтылай түсу қажет деген ескертпелер жасалды. Делегаттардың ұйғарымымен бағдарламаны қабылдау келесі съездің үлесіне қалдырылды.

Съезде Мемлекеттік думаға сайлау мәселесі арнайы қаралды. Бұл мәселе төңірегінде пікір білдірген бірқатар делегаттар 1905 жылы 11 желтоқсанда шыққан сайлау туралы заңның мұсылмандарды кемсітіп отырғанын айтып, Думаға байкот жариялау керек деген ұсыныс білдірді. Мұндай ұсыныс көпшілік тарапынан қолдау таппады. И. Гаспринский, Ю. Акчурин және Ә. Ибрагимов Дума мұсылмандардың мүддесін қорғаудағы бірден-бір мүмкіндік деп бағалады. Осындай пікірталастардан кейін съез «Мемлекеттік думаға мұсылман өкілдері халықтың санына қарай пропорционалды түрде жіберілсін» деген қарар шығарды [12].

Делегаттар сайлау кезінде мұсылмандар орыс қоғамы ішіндегі ресми билікке оппозицияда тұрған саяси күштердің қолдауына сүйенуі қажет деген пікірде болды. Осыған байланысты съез делегаттары Орынбор губерниясы мұсылмандарының Думаға сайлау кезінде кадеттер партиясымен ынтымақтаса әрекет жасауға шақырған ұсынысын қуаттап, мұны қаулыға енгізді [7, 515 п.].

Елдегі мұсылман халықтарын тапқа, жікке бөлмей, тұтастай қорғауды мақсат тұтқан «Ресей мұсылмандары одағының» жарғысын қабылдаған бүкілресейлік мұсылман съезінен кейінгі қоғамдық-саяси өмірдегі ерекше жағдайдың бірі өз жұмысын 1906 жылы 27 сәуірден бастаған I Мемлекеттік думада Мұсылман фракциясының құрылуы болды. Мұсылмандардың парламенттік фракциясының құрамы Дума жұмысына қатысқан 24 депутаттан тұрды. 21 маусым күні мұсылман депутаттары басқосқан жиналыста фракцияның төрағалығына Ә. Топчибашев, оның бюросына құрамында С. Жантөрин бар 6 депутат сайланды.

I Думада Мұсылман фракциясы «Ресей мұсылмандары одағының» бағдарламасының жобасын басшылыққа алды. Сонымен бірге бұл жобаны фракция мүшелері талқыға да салды.

Фракция мәжілісінде «Ресей мұсылмандары одағының» бағдарламасындағы жерге байланысты тұжырымдамасын талқылау барысында А. Бірімжанов пен А. Қалменов бағдарламада қазақтардың қоныс аудару саясатынан көріп отырған қысымшылықтарының ескерілуін талап етті. Сондай-ақ Кавказ өңірінен сайланған мұсылман депутаттар «генералдар мен офицерлерге сыйға тартылған жер телімдері» жергілікті халыққа қайтарылсын деген талап бағдарламаға енгізілуі керек деген ұсыныс білдірді [13]. Бұл ұсыныстарды Мұсылман фракциясы өз қызметі барысында басшылыққа алу жөнінде шешім қабылдады [14].

Мұсылман фракциясының өкілдері Думада құрылған комиссияларға мүше ретінде енді. Мұндай комиссиялардың құрылуы барысында шеткері аймақтардан сайланған депутаттарды оның құрамына енгізу ескеріле бермеді. Мәселен, аграрлық комиссия құрамына қазақ депутаттарынан бірде-бір делегат енбей қалды. Осыған байланысты 30 маусым күнгі Дума отырысында сөз алған А. Бірімжанов қазақ халқының жерге байланысты шешілмей жатқан көп мәселелері бар екенін айтып, аграрлық комиссия құрамына қазақ депутаттарынан өкіл енгізу қажеттігін ұсынды [15, с. 1107]. Оның бұл ұсынысына Мұсылман фракциясының мүшесі, Уфа губерниясынан сайланған башқұрт халқының өкілі Ш. Сыртланов қолдаушылық танытты [16, с.35].

Далалық облыстарда қоныс аударушылар үшін жер телімдерін даярлау үшін қазақтардың пайдалануындағы жерлердің тартылып алуына қарсылық білдірген Думаның 53 депутаты Министрлер кеңесінің төрағасы атына депутаттық сауал жолдады. Бұл депутаттық сауалға қол қойған депутаттардың 9-ы Мұсылман фракциясының мүшесі еді [16, с. 162].

Мұсылман фракциясы Думадағы фракциялар ішінде кадеттермен тығыз байланыста болды. Кадеттердің парламенттік фракциясына қарағанда Мұсылман фракциясы жергілікті басқару және жер мәселелері бойынша солшылдық танытты [18]. 9 шілдеде Думаны тарату туралы патша манифесті жариялануын Мұсылман фракциясының мүшелері әділетсіздіктің көрінісі ретінде бағалады. 16 шілде күні «Выборг үндеуіне» қол қоюшы 167 депутаттың қатарында мұсылман депутаттарынан С. Жантөрин, С. Алкин, А. Ахтямов, И. Зиятханов, Ә. Топчибашев және Ә. Бөкейханов болды [19, 43-44 б.].

I Мемлекеттік думада Мұсылман фракциясының құрылуы Ресей империясындағы мұсылман халықтары үшін елеулі оқиға болды. Бұл жөнінде «Тарджиман» газеті былай деп жазды: «Бірінші Мемлекеттік думадағы мұсылман депутаттары тұтас, бір фракция құрды. Бұл фракция бірінші Думаның таратылуына байланысты аз өмір сүргеніне қарамастан өз соңында терең із қалдырды. Фракцияның құрылуы 20 миллионнан астам мұсылмандардың талап-тілегінен туындады. Халық өзінің парламенттік фракциясының әрбір сөзі мен қадамын қалт жібермей қадағалап отырды. ...Бірінші Думадағы мұсылман фракциясына үлкен рақмет! Ол өз міндетін айқын түсініп, биіктен көріне білді. Келесі Думадағы фракцияның қызметіне кең, ауқымды жол ашып берді. Енді халық II Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясынан тек ұйымдастырушылық ғана емес, заң шығарушылық қызметін де күтеді» [20].

1907 жылдың 20 ақпанында ашылған II Думаның 518 депутатының 36-сы мұсылман халықтарының өкілі болды. Бұл мұсылман депутаттарының барлығы I Думадағыдай бір фракция төңірегіне топтаспады. Солшыл бағыт ұстанған 6 мұсылман депутаты Уфа губерниясынан сайланған К. Хасановтың жетекшілігімен «Мұсылман еңбекші тобы» деп аталатын фракция құрды. Қалған мұсылман депутаттары, сондай-ақ қазақ өкілдері (Б. Қаратаев, Б. Құлманов, Х. Нұрекенов, А. Бірімжанов, Ш. Қосшығұлов, М.

Тынышбаев, Т. Аллабергенов) Мұсылман фракциясына бірікті. Оның төрағасы болып Уфа губерниясының өкілі, отставкадағы офицер М. Биглов сайланды. Б. Қаратаев, Қ. Тевкелев, Ғ. Маһдиев, Х. Хасмамедов,Ф. Хан-Хойский Мұсылман фракциясының бюросы құрамына енді.

II Думада Мұсылман фракциясын құруда А. Топчибашев белсенділік танытты. Ол II Думаға сайланбаса да фракция бюросының жұмысына араласып, онымен тығыз қарым-қатынаста болды. Мұсылман фракциясының бағдарламасы «Ресей мұсылмандары одағы» ұйымының бағдарламасы жобасы негізінде жасалды. Фракция бағдарламасын әзірлеу үшін құрылған, 11 адамнан тұратын комиссия құрамында қазақ депутаттарынан А. Бірімжанов болды. Қабылданған бағдарламада фракцияның мақсаты өмір талабына сай, экономикалық, діни және т.б. бірқатар реформаларды жүзеге асыру жолында Ресейдің мұсылман азаматтарының іс-әрекеттерін бір ізге түсіру керектігі аталып көрсетіліп, ресей азаматтарының дініне, ұлтына, жынысына қарамай тең құқықта болуы талап етілді.

Мұсылман фракциясының өкілдері Думада құрылған комиссияларда, сондай-ақ Дума мәжілістеріндегі жарыссөздерде мұсылман халықтарының талап-тілектерін, жолдаған аманаттарын басшылыққа лаып отырды. Фракция мәжілістерінде шет аймақтардан жолданған аманаттар арнайы талқыланды. Мәселен, Ақмола облысының қазақтары атынан жер мәселесіне байланысты жолданған аманаты 1907 жылы 14 сәуір күні фракция мәжілісінде арнайы қаралды. Бұл аманатта былай делініп көрсетілген болатын: «1. Дала ережесінің 120 бабы бойынша қазақтардың иелігіндегі жерлер мал бағып, егін егуге жетерлік болсын; 2. Жер мәселесі Мемлекеттік думада қаралып, шешімін тапқанша Ақмола облысына қоныс аударушыларды көшіру доғарылып, қоныс аударушыларға жер телімін бөлу тоқтатылсын; 3. Бұрын қоныс аударушыларға деп бөлініп, кейіннен жарамсыз деп деп саналған жерлер қазақтарға қайтарылсын; Қазыналық орман, тоғайлар мен шабындық жерлерді казактар мен орыс мұжықтары секілді қазақтар да пайдалансын».

Фракция мәжілістерінде қазақтардың жер мәселесінен басқа дін ісі жөніндегі аманаттары да қаралды. Мұндай аманаттарда қазақтар өздерінің дін ісін Орынбор мүфтилігіне қаратуды қалайтындықтарын білдірген болатын.

II Думаның отырыстарында Мұсылман фракциясының мүшелерінен Ф. Хан-Хойский мен Б. Қаратаев қазақтардың мұқтаждығы мәселесін көтеріп, патша өкіметінің жүргізіп отырған аграрлық саясатын өткір сынға алды.

Патша өкіметінің аграрлық және отаршылдық саясатын сынау мінбесіне айналған II Дума 1907 жылы 3 маусымда таратылғаннан кейін Дума жұмысынан шеттетілген Орталық Азия халықтары, соның ішінде қазақтар да Ресейдегі мұсылман халықтарымен бірге өз мүдделерін қорғауға талпынды. Оған 1906 жылы 16 – 21 тамыз күндері Нижний-Новгород қаласында өткен бүкілресейлік үшінші мұсылман съезіне қатысуы дәлел.

Бүкілресейлік үшінші мұсылман съезіне Ресей империясындағы мұсылман халықтарының 800-ден астам өкілі қатысты. Олардың қатарында Ш. Қосшығұлов (Ақмола облысынан), Ж. Аллаоңғаров (Семей облысынан), А. Қойбағаров (Жетісу облысынан) Н. Дауылбаев (Жетісу облысынан), Н. Жапаров (Сырдария облысынан) болды. Съез делегаттары ішінде С. Жантөрин, С. Алкин, А. Топчибашев, Қ. Тевкелев, Ш. Сыртланов секілді Мемлекеттік думаға мүше болған қайраткерлер де болды.

Съездің күн тәртібіне оқу ісі, мұсылмандардың дін ісі және «ресей мұсылмандары одағының бағдарламасы туралы мәселер қойылды. Оқу мәселесі бойынша съезде 33 тармақтан тұратын қарар қабылданды. Онда мұсылман балалары үшін барлық елдімекендерде бастауыш және орта білім беретін оқу орындары ашылсын, оқу араб әліпбиі негізінде ана тілінде жүргізілсін делініп көрсетілді. Оқу мәселесімен қатар, оқыту мәселесі де съез делегаттары назардан тыс қалмай, Ресейдің мұсылман мектептерінде бірдей оқу бағдарламасы болу қажет, осы мәселені талқылау үшін 1907 жылы Қазан, Ташкент, Бақшысарай қалаларында мұғалімдер съезі шақырылсын деген ұйғарым жасалды. Делегаттар мұсылмандар бірлігін арттыра түсу мақсатында «ортақ түрік тілі» барлық мектептерде арнайы пән ретінде оқытылсын деп шешті.

Барлық Ресей мұсылмандарын толғантқан дін мәселесі бойынша қабылданған қарарда делегаттар дін ісін реформалау арқылы ғана мұсылмандардың діни-адамгершілік деңгейін көтеру мүмкін екенін атап көрсетті. Сонымен бірге съезде Ресейдегі барлық мүфтилер сайланбалы болсын, әрі бес жылға сайлансын, діни басқарма «Махкама-и-исламия», ал мүфти «Шейх-ул-ислам» аталсын деп ұйғарылды.

Съезде діни мекемелер бойынша Ресейдегі бұрынғы мұсылмандық діни мекемелермен қатар Түркістанда да өз алдына бөлек діни басқарма ашылсын деген шешімге келді. Қарарда қазақ өкілдерінің Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстары мен Ішкі Бөкей ордасының діни істері Орынбор мұсылмандары діни басқармасына қаратылсын деген тілегі ескерілді.

«Ресей мұсылмандары одағы» ұймының бағдарламасы съезде қызу талқыланып, оның 72 тармақтан тұратын бағдарламасы қабылданды. Онда Ресей азаматтарының заң алдында тең құқықты болуы талап етіле отырып, кадеттер партиясы секілді конституциялық монархия идеясы жақталды. Бірақ

бағдарламаға сәйкес «Ресей мұсылмандары одағы» ұлттық мәселе бойынша кадеттерге қарағанда солшылдық танытып, съездің оқу, дін мәселері бойынша қабылдаған қарарларын басшылыққа алатын болды.

Бүкілресейлік үшінші мұсылман съезі «Ресей мұсылмандары одағының» бағдарламасын қабылдаумен қатар, оның 15 мүшеден тұратын Орталық комитетін сайлады. Олардың ішінде А. Топчибашев, И. Гаспринский, Ә. Ибрагимов секілді қайраткерлермен бірге С. Жантөрин мен Ш. Қосшығұлов болды.

Съезде «Ресей мұсылмандары одағының» Орталық комитетіне 15 мүшеден басқа тағы да 5 мүше енгізу жөнінде шешім қабылдады. Бұл бес мүшенің үшеуі Кавказдан, қалған екеуі Орынбор өңірі мен Түркістан өлкесінен сайланып жіберілуі тиіс болды.

Бірінші орыс революциясы жылдары Ресейдегі мұсылман халықтарының өз мүдделерін бірлесе қорғау жолындағы әректінен патша өкіметі секем алып, мұндай әрекетке жол бермеу шараларын жүзеге асыра бастады. Соның нәтижесінде үш бірдей бүкілресейлік мұсылман съездерінің шешімдері негізінде құрылған «Ресей мұсылмандары одағының» ғұмыры ұзаққа бара қоймады әрі оның бөлімшелері Қазақстан аумағында ашылмай қалды.

Патша өкіметінің «Ресей мұсылмандары одағы» ұйымының қызметіне тосқауыл қойғанына қарамастан қазақтар арасында өз мүддесін империядағы мұсылмандармен бірлікте қорғау жолындағы талпынысы бәсеңдей қоймады. 1907 жылғы үшінші маусым жарлығынан кейін Мемлекеттік дума жұмысынан шеттетілген қазақтар Мұсылман фракциясының өздеріне пана тұтып, өзінің талап-тілектері мен шағымдарын осы фракция атына жолдап жатты. Мәселен, 1907 жылдың қараша айынан 1912 жылдың маусым айы аралығындағы III Думаның жұмысы кезінде Қ. Тевкелев төрағалық еткен, 8 депутаттан тұратын Мұсылман фракциясы арқылы қазақтардың мүддесін қорғау бағытында қызу жұмыстар жүргізілді. Өз кезегінде Мұсылман фракциясы да қазақтардың мүддесін қорғауды өз борышы санады.

Қазақтардың діни істерінің ешқандай да діни басқармаға қаратылмауына наразылық танытқан Б. Қаратаев, Е. Оразаев және А. Өтегенов 1908 жылы мұсылмандардың діни істері мен мекемелері жайлы заң жобасын әзірлеп, оны Мұсылман фракциясына тапсырды. Тоғыз тармақтан тұратын бұл заң жобасында Ресей империясындадағы мұсылман халықтары үшін орталық діни басқарма құру керектігі, бұл басқармаға жергілікті жерлерде құрылатын діни басқармаларды қарату жайы қарастырылған болатын. Сонымен қатар Б. Қаратаев, Е. Оразаев және С. Лапин патша өкіметінің қазақтардан қоныс аударушылар пайдасына деп жер кесіп алуына қарсы тұру үшін қазақтарды жерге орналастыру туралы заң жобасын әзірлеп, мұны қуаттауды Мұсылман фракциясына аманаттаған-ды. Алайда бұл заң жобалары ұлыдержавалық пиғылдағы депутаттары басымдық танытқан III Дума жұмысы кезінде жүзеге асусыз қалды.

III Думадағы мұндай ахуалға қарамастан Мұсылман фракциясының мүшелері шеткері аймақтардағы халықтардың рухани, саяси өсуі үшін ауадай қажет оқу-ағарту мәселесіне баса көңіл бөлді. Мемлекетттік думаның мәжілістерінде Халық ағарту министрлігіне жыл сайынғы қаржы бөлу мәселесі талқыланған кезде мұсылман фракциясының өкілдері оқу-ағарту саласында мұсылман халықтарына жасалып келе жатқан қысымшылықтарды әшкерелеп қалуға тырысты. Мәселен, Думаның 1909 жылы 20 сәуірде өткен мәжілісінде Ғ. Еникеев: «Халық ағарту министрлігі мұсылман халықтары арасында мектеп ісінде бұрынғысынша күштеп орыстандыру саясатын жалғастыруда. Ресейдің оңтүстік және онтүстік-шығыс аудандарында орыс мектептері ашылғаннан бастап миссионерлік сипатта болды. Үкімет мектептеріндегі орыстандыру саясаты арқылы біздің балаларды ана тілінен, әліпбиінен айырып, жалпы мұсылмандық мәдениеттен, мұсылмандық негізден қол үздірмекші», - деп үкіметтің орыстандыру саясатын сынға алды. Сонымен бірге Мұсылман фракциясы атынан мынандай талап-тілектер білдірді:

- Мұсылмандар арасында оқу ісін бүркемеленген орыстандыру саясаты жойылсын;
- жалпыға бірдей білім беретін бастауыш мектептерді мұсылмандар арасында ашқанда олардың тұрмыстық, этнографиялық және діни ерекшеліктері ескерілсін, сондай-ақ ол мектептерде ана тілінде оқытылсын;
- діни оқу орындары мұсылман діни басқармасы қарамағына тапсырылсын [21].

Мұсылман фракциясының мүшелері IV Думаның жұмысы барысында да шет аймақтардың мүддесін қорғауда аса белсенділік танытты. Алты депутаттан ғана тұрған Мұсылман фракциясының сол тұста атқарған жұмыстарының бірегейі ретінде 1914 жылы Бүкілресейлік мұсылман съезін өткеруді ұйымдастыруын атап көрсетуге болады.

1914 жылдың 15 маусым күні өткен Бүкілресейлік мұсылман съезіне 35 делегат қатысты. Съезге жиналған делегаттардың жетеуі қазақ өкілдері (Ә. Бөкейханов, Д. Аманшин, Б. Қаратаев, С. Лапин, С. Шорманов, Ғ. Нарынбетов, Ж. Сейдалин) болды.

Съездің төрағасы болып Қ. Тевкелев, ал орынбасарлыққа Ә. Топчибашев пен И. Ахтямов, хатшылыққа М. Бигиев пен С. Мақсұдов сайланды. Съездің күн тәртібіне негізінен мұсылман елдімекендеріндегі діни істердің жайын қарастыру және ол жөнінде заң жобасын әзірлеу қойылды.

Бүкілресейлік мұсылман съезінің алғашқы күні IV Дума мүшесі, заңгер И. Ахтямов делегаттарды Орынбор мүфтилігі мен қазақтар арасындағы діни істер бойынша қолданылып келе жатқан заңдармен таныстырып, ондағы кемшіліктерді сынға алды. Қазақтар атынан келген өкілдер арасынан С. Лапин мен Б. Қаратаев та баяндама жасады. С. Лапин қазақ қоғамындағы діни істерге жалпы шолу жасай отырып, қазақтардың діни істері жергілікті әкімшіліктің қарамағынан алыну керектігін айтты. Б. Қаратаев Орынбор мүфтилігіне қазақтарды қаратқанда патша үкіметі «қазақ ордасы мен Ресейдің ішкі аудандарының жарасымдығына ұмтылғанын», ал 1867 жылы мүфтиліктен шығарғанда православиеге өткізуді көздегенін жан-жақты негіздей көрсетті. Ол өз сөзінде билік орындары мұсылмандарды, әсіресе, қазақтарды Ислам дініндегі түркі халықтарымен бірлеседі деп сезіктенетінін, әйтсе де Ресей мұсылмандары үшін бір орталыққа бағынған діни басқарма құру керек деген пікірде екенін білдірді [22, 4-п.].

Съезде империяның түпкір-түпкірінен келген делегаттардың ой-пікірлерін талқылағаннан кейін «Ресей мұсылмандарының діни істері» жөніндегі заң жобасын әзірледі. Онда Петрборда мұсылмандардың орталық діни басқармасы құрылсын, дала облыстарының азақтары Орынбор мүфтилігіне қосылсын, Түркістан өлкесінде өз алдына жеке діни басқарма ашылсын деп көрсетілді.

Мұсылман фракциясының бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы белсенді қызметін Уфа епископы Андрей: «Мемлекеттік думадағы мұсылман халықтарының мүддесін қорғайтын басты ұйым – Мұсылман фракциясы. Ол мұсылмандарды бірлестіріп жатыр. Мұсылман басылымдары оған зор мән беруде», - деп бағалап, жоғары орындарға шағым түсірді. Епископ өзінің осы шағымында мұсылмандардың өмірінен көп мәліметтер жинағанын, сөйтіп олардың Ресейден бөлінуді тілейтінін аңғарғанын, ал оған орыс әкімшілігі көңіл бөлмей отырғанына қынжылыс білдірген-ді. Ал шындығында полиция Департаменті империядағы мұсылмандар өмірін ғана емес, шет елдерге кеткен мұсылман қайраткерлерінің әрекеттерінен де өз тыңшылары арқылы бақылап отырған. Құрамында Түркиядағы «Тюрк юрду» журналының шығарушысы Ю. Акчура бар бірқатар ресейлік мұсылман эмигранттардың Венада болып, онда Сыртқы істер министрі Форгачқа өз талап-тілектерін білдірген хат тапсырғаны жөнінде полиция Департаменті хабардар болған. Полиция Департаменті директорының көрсетуінше, хатта Бұхар әмірлігі мен Хиуа хандығының орыс үстемдігінен азат етілуі және оларды Түркістанға қосу, қазақтардың, бұрынғы Қазан және Қырым хандықтарының тәуелсіздігі мәселелрі көтерілген [23, с. 56.]. Мұрағат құжаттарындағы мәліметтерге қарағанда, мұндай мазмұндағы мәлімдеме АҚШ президенті В. Вильсонға да Ю. Акчура мен Ә. Ибрагимов тарапынан тапсырылған [24, 202-п.].

1916 жылы ақпан айында Мұсылман фракциясының ұйымдастыруымен мұсылмандар мәжілісі өтті. Онда Мұсылман фракциясының жанында бюро құру керектігі жайлы мәсле қарсытырлды. Бұл бюроға Мұсылман фракциясына жәрдем көрсету қажет деп ұйғарылған-ды.

Мұсылман фракциясы жанындағы бюро өз қызметіне 1916 жылдың орта тұсынан өз қызметіне кірісіп, Ресей империясындағы мұсылман халықтарының мүддесін қорғау жолында белсенді қызмет атқаруға кірісті. 1917 жылғы Ақпан революциясына дейінгі мерзімде бұл бюроның құрамында қазақ қайраткерлерінен Ә. Бөкейханов пен М. Шоқай белсенді әрекетімен дараланды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Кемеңгерұлы Қ. Езілген ұлттар. – М.: Кіндік баспа, 1924. – 72 б.

2 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – М.: Наука,1963. – Т.2. Ч.1. – 622 с.

3 ҚРОММ. 53-Қ., 1-Т., 9(а) –іс.

4 Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1913 год. Сессия первая. Ч. 2. Заседания 31-54. – СПб.: 1913. – 2251 с.

5 ТРҰМ. 199-қ., 1-т., 906-іс.

6 Валидов Дж. Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). – Оксфорд: Общество исследования Средней Азии, 1986. – 215 с.

7 РФООММ. 10-қ., 1-т., 412-іс.

8 Бигиев М. Ислахат әсаслари. – Петроград: М.А. Максудов матбугеси, 1917. – 288 с.

9 РФММ. 9599-қ., 1-т., 10-іс.

10 Петербург миңманлари // Ульфат. – 1906. – 19 январь.

11 Политическая жизнь русских мусульман до февральской революци. – Оксфорд: Общество исследование Средней Азии, 1987. – 119 с.

12 Петербургте мөселманлар жамигати // Ульфать. – 1906. – 2 февраль.

13 Думада мөселман фиркаси мажелеси // Вакыт. – 1906. – 2 июль.

14 Галиев М.З. Жир масьәләсинде мөселман фиркасиниң программи // Вакыт. – 1906. – 2 июль.

15 Государственная дума. Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Заседания 19-36. – СПб.: 1906, – Т.2. – 2013 с.

16 Мусульманские депутаты Государственой думы России. 1906-1917 гг. Сб. документов и материалов / Сост. Л.А. Ямаева. – Уфа: Китап, 1998. – 384 с.

17 Ямаева Л.А. Мусульманский либерализм начала XX века как общественно-политическое движение (по материалам Уфимской и Оренбургской губерний). – Уфа: Гилем, 2002. – 300 с.

18 Думада Ислам фиркаси // Вакыт. – 1906. – 4 июня.
19 Усал М.Ф. беренче, икенче вә өченче Думада мөселман депутатлары һәм аларның кылган эшларе. – Казан: И.Н. Харитонов типографиеси, 1909. – 240 б.
20 Мусульманская фракция Государственной думы // Тарджиман. – 1907. – 19 март.
21 Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты 1909 г. Сессия вторая. – Ч. III. – СПб., 1909- 1022 с.
22 ҚРОММ. 64-қ., 1-т., 2674-іс.
23 Аршаруни А., Габидулин Х. Очерки панисламизма и пантюоркизма в Росии. – М.: Безбожник, 1931. – 242 с.
24 РФММ. 102-қ., 242-т., 56-іс.

94(574)(035№3)

Кулдибаев Естай Кагазович

М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АЛАШ ТҰЛҒАЛАРЫ

Аңдатпа. Академик М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми ұстанымдары мен танымал еңбектері қоғамда өзіндік орын алады. Кеңес өкіметінің әкімшіл-әміршіл жүйесінің шарықтап тұрған кезіне қарамастан Қазақстан тарихы ғылымының дамуы мен қалыптасуына үлкен үлес қосқан тарихшы ғалым ретінде бағалаймыз. Ғылыми мақалада Алаш қайраткерлерінің өмірдеректеріне, олардың атқарған істеріне тоқталып, , олардың болашақ тағдырына деген көзқарастарына айырықша мән берілді.

Түйін сөздер. тарих., тұлға, зиялы, империя, ұлт, алаш, қазақ

Е.К. Кулдибаев

ДЕЯТЕЛИ АЛАШ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА

Аннотация. Научные принципы и широко известные труды академика М.К. Козыбаева занимают особое место в обществе. Несмотря на административную систему советской власти, академик М.К, Козыбаев известен тем, что он внес большой вклад в развитие и становление казахстанской исторической науки. В научной статье на основе работ академика рассматриваются автобиографии, деятельность и взгляды на будущее деятелей Алаша.

Ключевые слова. казах, Алаш, нация, империя, интеллигенция, личность, история.

Ye.K. Kuldibayev

ALASH FIGURES IN THE WRITINGS OF ACADEMICIAN M.K. KOZYBAYEV

Abstract. Scientific principles and widely known works of the Academician M.K. Kozybayev occupy a special place in society. Despite the administrative system of Soviet power, Academician M.K. Kozybayev is known for his contribution to the formation and development of Kazakhstan's historical science. In this research paper, the autobiographies, activities and views on the future of Alash figures are considered on the basis of the academician's writings.

Keywords. Kazakh, Alash, nation, empire, intelligentsia, personality, history.

Кіріспе

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында қазақ зиялылар қалыптаса бастады. Олардың қатарында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Х. Досмұхамедов сынды азаматтар бар еді. Аталмыш зиялылардың қоғамдық-саяси қызметтері XX ғасырдың басында жандана түсіп, саяси күрес жолында өз соңдарынан қазақ халқын ерте білді. Қазақ зиялыларының өзіндік баспасөзін өмірге келтіріп, сол арқылы қазақ ұлтының көкейтесті мәселелерін көтеріп, газетті ұйымдастыру орталығына айналдыруға ұмтылды. Саяси партия құрды, оның бағдарламасын жасап, сол арқылы қазақтың зәру мәселелерін шешуге тырысты.

Ғалым кеңес дәуірі кезеңінде ғасыр басында қалыптасқан қазақ зиялыларының тарихи тұлға ретінде таныла қоймауының бір себебін коммунистік методологиядағы интернационализм ұстанымын большевизм өз пайдасына, таптық мүддесіне бағындыруда болды деп көрсетті. Большевизм ұлт мүддесін жалпы ресейлік империя мүддесі үшін құрбандыққа шалып, "ұлтшылдар" ретінде танымақ түгіл, тарихта аттарын атауға тыйым салдырды дейді. Осы ретте марксизм-ленинизм методологиясын басшылыққа алған зерттеушілердің бір бөлігінің "Қазан төңкерісіне дейін қазақта ұлттық интеллигенция қалыптасып үлгермеді" деген тұжырымды ұстанғандығын атайды.

Соңғы уақыттарда ғұмырнама әуезовтану, сейфуллинтану, әлихантану, халелтану, мұстафатану сияқты сан-салаға бөліп, тарихи тұлға ретінде жеке басына тән ерекшеліктерді қарастыру ісін қолға алып жатқандығын, бұл мәселеде олардың саяси портретін бірлік, тұтастық аясында қараған дұрыс болар деген ұсынысын білдіреді. "Біз қазақ зиялыларының жалпы тарихын жазар белеске келіп қалдық. Онда зиялы қауым кім, ол қай заманда жеке тап болып, топ болып қалыптасты, қандай кезеңдерді басынан кешірді, қазақ зиялыларының өркениетке қосқан үлесі қандай деген сияқты келелі сауалдарға жауап беруіміз керек.

Ұлттың ұйытқысы – зиялы қауым. Ол барша халықты қоса да ыдырата алады. Сондықтан қазақ зиялылары тарихы шын мәнінде ұлт тарихы екендігін айтқан орынды", – деген ұстанымды ойын айтады [1, 38,42-б.].

Ғасыр басында патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бас көтерген зиялылардың алдыңғы

тізбегінің көшбасшылығын ұстанған тұлғаның бірі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов еді.

Қазақ зиялыларының тұғыры, Алаш қайраткері, көсемі Әлихан Бөкейханов тағдыры хақында жазған мақаласында Манаш Қабашұлы оның алып бейнесін сомдауды өзіне парыз санап, есімін алаш, қазақ, қазақ мемлекеті, оның мәдениетімен байланыстырады.

Ғалым оның шежіресін таратып көрсетеді: Барақ – Бөкей – Батыр – Мырзатай – Нұрмұхамед. Сөйтіп, оның шыққан тегі хан тұқымынан екендігін айындайды. М. Қозыбаев көрсетуінше, Әлихан Бөкейханов ерте есейді. Ол ең алдымен қазақ халқының атақты ақын, жырауларының, эпостарының рухты жырларымен сусындап, ұлт-азаттық қозғалысының дәстүрлері негізінде тәрбиеленді. Әлихан Бөкейханов орыс мәдениетін, орыс әдебиетін игерген жан. Сондай-ақ, батыс мәдениетімен да жете таныс болды. Аталмыш мақаласында тарихшы-ғалым оны энциклопедист, Еуразия шеңберіндегі білімдар жандардың біріне жатқызды. Әлиханның қазақ халқының деңгейін батыс деңгейіне дейін көтермек болғандығын, орыстың демократиялық бағыттағы зиялыларымен қоян-қолтық араласып, оппозициялық партиялармен бірігіп, патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы шыққандығын ашып берді.

М. Қозыбаев Әлихан тұлғасын сомдауда оның 1917 жылы "Алаш" партиясын құрудағы саяси қызметіне талдау жасайды. Оның "Алаш" партиясына дейін ұзақ жол жүріп, социал-демократиялық ағымға қосылғандығын, конституциялық демократтар (кадет) партиясының мүшесі болғандығын көрсетеді.

"Алаш" қозғалысының ұстанған бағытын нақтылайды және олардың негізгі талаптарына тоқталады. Ғалым тұжырымы бойынша, Ә. Бөкейханов басшылық еткен "Алаш" қозғалысы ұлттық бағдарлама жасау, оны өркениетті жолға салу, қоғамды демократиялау, оны өркениет жолға салу, ұлттың санасын көтеруді көкседі және осы жолда күреске шықты [2, 86-б.].

Манаш Қабашұлы Әлиханды "Алаш" қозғалысының көсеміне көтеріп, оның бойына кездесетін аса ізгілікті қасиеттерді саралайды. Олардың қатарына байсалдылық, саяси тұрақтылық, ізденгіштік, парасаттылық, сабырлылық, ақылдылық, кішіпейілділік, қарапайымдылықты жатқызады. Осындай қасиеттері оның еліне елеулі күрескер, қауымына қалаулы көсем болуына, үздік болып, алаштың ұлы атануына әсер еткендігін келтіреді. Ғалым Ә. Бөкейхановтың ағартушылық қызметін де алға қояды. Оны Абайдың, Ыбырайдың, Шоқанның жолын ілгері дамытып, қазақ еліне орыс пен батыстың мәдениетін уағыздаушы ретінде көрсетеді.

Академик Манаш Қабашұлының пайымдауынша Әлихан – жалаң саясаткер емес, көреген күрескер. Ұлт, жер, дін, діл мәселелерін жоғары көтерген азамат. Ол Ф.А. Щербина экспедициясының құрамында болып, қазақ жерінің құнарлығын, байлығын зерттеді. Ол жер мәселесі төңірегінде зерттеулер жүргізді. Әлиханның әмбебап ғалымдығын, тарихшы ғалымдылығын тарихшы ағамыз жоғары бағалап, оның бірнеше еңбегіне зерделі тұжырымдар жасайды. Оның мерзімді баспасөз беттеріне жарияланған мақалаларын талдай отырып, ағаралық мәселелерді, дін, діл, тіл проблемаларын жете зерттегендігін атап өтеді. Әлиханның ғылым мен білім жолын қоса алып жүруі оның қайраткерлік қасиетін одан әрі шыңдай түскендігін айтады.

Ғалымның: "Әлихан Бөкейхан – алып тұлға. Ол Әз-Жәнібек, Керейден, Абылайдан кейін қазақ мемлекеттігін жаңғыртып, XX ғ. сай құру ісіне бар өмірін арнады. Бұл тұста Әлекеңнің Индияның Д. Неруі, арабтың Г. Насері сияқты бейне екендігі күмән тудырмаса керек. Әлекең осы ұлы істе алты алаштың ту көтерер ұлдарын соңына ертті. 35 млн. мұсылман халықтарының, оның ішінде түркі тектес халықтардың мұң-мұқтажын жоқтады. Сондықтан да ол алты Алаштың Әлиханы атанды, оның ісі барша Ресей шығысына үлгі болды, ол құрған "Алаш" партиясына туысқан халықтардың ұлдары да мүше болды. Ол гуманист, демократ санатында М. Ганди мен Сун-Ят-Сенді көз алдыңа елестетеді. Философиялық көзқарасы жағынан да Әлекең XX ғ. әлемдік алып тұлғаларының қатарынан табылады", – деуі Әлиханның биік тұлғасын одан әрі биіктендіре түседі [2, 83-86-б.]. .

1988 жылдың 28 желтоқсанында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің комиссиясы Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытовтың қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұрасын әділ таразылап, олардың есімдерін ақтау жөнінде шешім қабылдап, осы үш арыстың қаламгерлік, қайраткерлік еңбектерін баспасөзде кеңінен насихаттау қажеттігі атап өтілген еді.

М. Қозыбаев бұл үш арыстың қоғамдық қайраткерілігі мен шығармашылығына қалам тартып, олардың есімдерінің халық арасына танылуына сүбелі үлес қосты. Сол азаматтардың бірі Ахмет Байтұрсынов болды.

А. Байтұрсынов XX ғасыр басында қазақ халқының тәуелсіздігі жолында күрескен, ірі әдебиет теоретигі, түрколог, жаңа қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, ақын әрі аудармашы, азаматтарымыздың бірі ретінде белгілі. Манаш Қабашұлы Ақаңның ұлы тұлғасын асқақтата көтерген адам. "Ахмет Байтұрсынов – XX ғасырдың ұлы реформаторы" атты мақаласында оны даналардың қатарына жатқызып, надандық, қараңғылық, ұйқышылдық, адами хайуандық сияқты кесапатпен өмір бойы күрескен азамат ретінде көрсетті.

Ғалым Ахмет Байтұрсыновты XX ғасырдың ірі құбылысы, феномен, Ресей шығысының ұлт-азаттық қозғалысының рухани көсемі қатарына жатқызды. Ахмет Байтұрсынов Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін құруда Әлихан Бөкейхановтың қасынан табылып, оның көсемінің біріне айналды. М. Қозыбаев бұл мақаласында Ахметтің біріншіден, Қазақстанның Ресей құрамында конституциялық жолмен республика болуын көздегенін, оны "Алаш" бағдарламасында айқын көрсеткендігін, екіншіден, оның Алашорда үкіметін құрушылардың бірі болып, ұлт мүддесі жолында күреске түскендігін, үшіншіден, оның реформаторлығы ұлт зиялыларынан көрінгендігін ашады.

Ғалым Әлихан мен Ахмет бастаған топқа тән сарын отаршылдыққа қарсылық деген пікірде болды. Оны нақты түрде дәлелдеу үшін С. Сейфуллиннің 1923 жылы 30 қаңтарда "Ахмет Байтұрсынов елуге толды" деген мақаласындағы: "Байлардан бөліп жарлы табының ғана намыстарын жыртып, арын жоқтаған жоқ. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей намысын бірге жыртты, арын бірге жоқтады" деген жолдарын келтіріп, оның бұл жазғаны әділ екендігін көрсетті.

М. Қозыбаев А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов бастаған қазақ зиялыларының шешпек болған мәселелері бұл – отаршылар тартып алған нулы, сулы ата қонысы, ана тілі, ұлттық діліі, ислам діні екендігін айтады. А. Байтұрсыновтың:

Қазағым елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның
Аш көзіңді оянып, -

деп айтқан жыр жолдарының мәнін ашуға тырысады. Бұл өлеңде қазақ елін отаршыларға қарсы күреске шақырғандығын айтады.

1919 жылы Кеңес өкіметі Алашордаға кешірім жариялаған кезде А. Байтұрсыновтың осы екі үкімет арасын жарастырып, ұлттық келісімге жеткізгендігін, кеңес құрлысына шын көңілмен араласып, қазақ (қырғыз) революциялық комитеттің төрағасының орынбасары қызметін атқарған кезде болашақ қазақ автономиясының аясына барлық қазақ жерін жинауда ерекше қажырлық танытқандығын баса көрсетті.

М. Қозыбаев Ахмет Байтұрсыновтың ұлылығы мен қайраткерлігін оның ұлт мәселесі жолында ашылғандығын, әсіресе 1920 жылы 17 көкектегі Кеңес үкіметінің басшысы В.И. Ленинге ұлт мәселесі турасында хат жолдап, онда өз пайымдауларын жеткізуінде екендігін атап өтеді [3, 22-23-б.]. Кеңес үкіметіне қарсы шыққандар 20-шы жылдардың аяғында тоталитарлық қуғын-сүргінге тап болды. Сталиндік солақай саясат қазақ қоғамын идеологиялық қыспаққа алды. Қазақстанға басшы болып келген Голощекин Байтұрсынов, Әуезов, Дулатов, Кемеңгеров, Омаров, Жұмабаев, Аймауытов, Жұматаев, Сейфуллин сияқты алдыңғы қатарлы зиялыларды "ұлтшылдар" қатарына жатқызса, ал Сталин контрреволюциялық астыртын ұйымға қатысы бар деген жалған желеумен Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытовтардың үстінен іс қозғалып, қамауға алынды. ОГПУ-дың сот коллегиясының 1930 жылғы 4 сәуірдегі үкімі бойынша қазақ зиялылары ұзақ мерзімге концлагерьге кесіліп, жер аударылды. А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Ғаббасов, Ж. Аймауытов, М. Есболов сияқты азаматтар бастапқы кезде ату жазасына кесіліп, кейіннен он жыл мерзімге лагерьге жіберілуге алмастырылды. Оларға тағылған кінә өте ауыр еді [4, с.95-96].

Қазақ зиялыларын қорқыту-үркіту арқылы санасын сындырмақ болған үкімет М. Қозыбаев көрсеткендей, зымиян төрт мақсатына жетіп жетіп үлгерді. Ол біріншіден, Ахаңды, қазақ зиялыларын қорғаныс шебіне шегіндірді; Екіншіден, оларды өз халқына құбыжық етіп көрсетіп, өз ұлтынан айырды, қанатын қайырды, ұлтты басшысыз, рух көсемдерінсіз қалдырды; Үшіншіден, дананың тарихтан алар орнын ластады. Байтұрсыновтануды жанбай жатып, сөндірді; Төртіншіден, қазақ өзін танудан қалды, әлемдік халықтануда оның болмысы бір сәт аласарып, рухы төмендеді.

Академик Манаш Қабашұлы Ахмет Байтұрсыновтың ұлы реформаторлығын мақтан тұтты. Оның реформаторлығын танымал акдемик А.Н. Кононов аса жоғары бағалағандығын, сондай-ақ, 1929 жылы шыққан "Литературная энциклопедияда" оның алғашқы ленгвист, қазақ орфографиясының реформаторы екендігі айқын жазылғандығын келтірді [5].

Өркениет мәселесін көтерген кезде М. Қозыбаев А. Байтұрсынов батыс өркениетшілердің еңбектерімен таныс болғандығын атап өтеді. Ол бұл туралы А. Байтұрсыновтың батыс өркениетшілерінің еңбектерін оқи отырып, олардың шаруашылық өзгерісін, дүниелік жиюды негізге алғандығын, сөйтіп эволюциялық дамудың бірнеше факторларын пайымдағанын келтіреді. Олар: 1) табиғат; 2) тек; 3) ел жиілігі; 4) шеберлік; 5) басқа елді алу; 6) салт, саясат, заң; 7) дін, мінез, құлық; 8) білім және оның көп-аз таралуы; 9) өнер; 10) мемлекет мақсаты. Бұл жерде автор А. Байтұрсыновтың "Шаруашылық өзгерісі" деген еңбегіндегі жазғандарды келтіре отырып, мынадай қорытынды шығаруға тырысады:

1. Ұлт шаруасы өзгеріп, ілгері басуына шеберлік керек.

2. Шаруашылық өнерлі кәсіп дәрежесіне жетсе, жер аздық қылмайды [6].

Қостанай қаласында А. Байтұрсынұлының мемориалдық ескерткіш кешенінің ашылу салтанатында академик М. Қозыбаев ұлы ұстаз атанған Ахмет Байтұрсыновты "қазақ зиялы қауымын соңынан ерткен топ бастар серкесі" дей отырып, оның бойындағы қасиеттерді даралап, оның өмірінің үш белесін былайша көрсетуге тырысты: "Бірі, патшалық заманасы – Ахаңның ұлтына қазақ деген атын қайтарып, шұбарланған тілінің, келімсек болған ділінің уытын тойтарып, отаршылдық империяның тізесін бүктіріп, темір құрсауын үздірген тұстағы ұлы тұлға болып дараланған оян қазақ белесі. Осы тұста ол қазақ халқының жалын атқан көсемсөз шешені, ұлт көшін бастаған көсемі болды.

Екіншісі – бостандық алған ұлтын өркениеттік өрге сүйреп, тоталитарлық жүйенің өктемдігін жалынды сөзбен түйреп, ұлт Ахаңы атанған тұстағы жараланған, қараланғанзамана белесі. Осы тұста Ахаң ұлттың мемлекеттігінің жоғын жоқтаған данасы болды, ұлттың ғылым-білім мәдениетінің панасы болды.

Үшіншісі – ұлт ұстазы болып қайта халқымен қауышып, туған елімен табысып, өнерімен, тұңғиық терең білімімен өркениет көгінде жарысып, сараланған даналанған тәулсіздік белесі"[7].

1989 жылы Манаш Қабашұлының Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, әдебиет сыншысы Мұхаметжан Қаратаевпен бірлесе жазған "Қабырғалы қаламгер" атты мақаласы "Социалистік Қазақстан" газетінің қаңтар айындағы санына жарияланды. Бұл мақала қазақ зиялыларының бірі, қазақ әдебиеті саласына сүбелі үлес қосқан қазақ азаматы Жүсіпбек Аймауытовтың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығына арналды.

М. Қозыбаев Жүсіпбек шығармашылығын, оның қысқа қайраткерілік өмірін алғашқылардың бірі болып көтерген ғалым. Негізінде мақала Жүсіпбектің өмірге келгеннен бастап, оның өмірінің соңына дейінгі аралықтағы тағдырына арналған. Автор қайраткердің сан-салалы қызметін саралай отырып, оның ең басты шығармашылығына да тоқталады. Оны қоғам қайраткері ғана емес, дарынды жазушы, ақын, драматург, ағартушы, прозашы, аудармашы ретінде сомдайды. Оның шығармаларын жоғары бағалайды. Жүсіпбектің басына түскен қасіретті (1925 және 1926 жылдарда тұтқындалуы – К.Е.) көрсете отырып, оның бойындағы қасиеттерді бөліп көрсетуге тырысады. Оның мемлекет пен қоғам алдындағы қызметін, қажымас қайраткерлігін, ұлтжандылығын бөле көрсетуге ұмтылады.

Жүсіпбек Аймауытовтың жан-жақты әдеби, педагогикалық мұраларының мәнділігін ашуы ғалымның оның шығармашылығын терең білгендігін байқатады. Қазақ совет әдебиетінің көрнекті өкілі ретінде Ж. Аймауытовтың творчествосының аса күрделілігін қазақ әдебиетінің ғасырлар бойғы эпикалық дәстүрін реалистік дәстүрмен, белгі-нышандармен берік сабақтастыра білгендігінде екендігін зерделейді. Оның ақын, прозашы, драматург болып табылатындығын шығармаларын талдау арқылы дәлелдеуге тырысады. Мәселен, Ж. Аймауытовтың "Қартқожа" романында қазақ халқының реалистік өмірі, 1916 жылғы қозғалыс кезіндегі ауылдағы ауыр жағдай мен ақгвардияшылардың айуандық әрекеттері шынай ашылғандығын атап өтеді. Сондай-ақ "Шернияз", "Мансапқор", "Нұр күйі" "Қанапия мен Шәрбану", "Ел қорғаны" секілді шығармаларын талдай отырып, оның драматургтық шеберлігін айқындайды.

Манаш Қабашұлы Жүсіпбектің қазақ халқының өмірін көрсете білген прозалық туындыларымен қатар оның ғылымға қосқан үлесіне де тоқталады. Әсіресе, мектепке арнап шығарған "Психология", "Психология мен өнертану" сияқты оқу құралдардың маңызының зор екендігін атап өтеді. Сондай-ақ, ғалым Жүсіпбектің аудармашылық қырын да ашады. Сөйтіп, Ж. Аймауытовты жазушы, ақын, драматург, ағартушы ретінде тұлғалап, "Аймауытовтану" саласына елеулі үлес қосты.

1998 жылы Орал қаласында өткен жоғарғы оқу орындары аралық ғылыми-практикалық конференцияда М. Қабашұлы "Халық еркесі, көш бастар серкесі" атты тақырыпта баяндама жасап, оны қазақ әдебиеттану саласына елеулі үлес қосқан, сәкентанушы Тұрсынбек Кәкішевтің "Сәкен сүйген арулар" атты кітабына арнады. Нақтылап айтқанда автор аталмыш баяндамасында Т. Кәкішевтің туындысын талдай отырып, қазақ зиялыларының бірі, ақын, қайраткер Сәкен Сейфуллиннің бейнесін сомдады.

М. Қозыбаев кітаптың әрбір тарауына жеке-жеке тоқталып, Сәкеннің саяси қызметі мен шығармашылығының, оның өз ортасымен қарым-қатынасы турасындағы автордың жазғанына баға береді. Осы кітапты арқау ете отырып академик ағамыз Сәкен жүріп өткен жолдарды айқындайды. Оның Анненковтың "ажал вагонында" болып, тартқан тауқыметін, қиыншылықтарға төзімділігін дәлелдейді. Сәкеннің "Тар жол, тайғақ кешу" роман-эссесінің басылымының Ғабит Мүсірепов айтқандай, өзіндік ерекшелігі бар ғажайып нәрсе екендігін батыл да, әділ түйіндейді. Бұл романның коммунист, тап күресінің жалынынан шыққан, қазан төңкерісінің лебінің, азамат соғысында төгілген қанның, тартқан азаптың кегінің, пәнде ретінде өң бойында тараған қайғы мен мұңның шері барлығын өте ұтымды дәлелдей алған.

Сәкеннің ұлы ақын, мемлекет, қоғам қайраткері, ұлтжанды азамат ретінде ең алдымен тарихта алар орнын көрсетпек болады. "Сәкеннің ұлтжандылығы – бибауырмалдығы ең алдымен ұлттық негізге саяды, ұлттық мақтаныш 62 тамырын билегені еш күмән тудырмаса керек. Оның ұлтжандылығы ар мен ұятқа,

арман мен мұратқа негізделген. Ел-жұрттың, халықтың қамын Сәкен Сейфуллин бір сәт ұмытқан пенде емес. Ұлы күрескер Азаматтың ұлтжандылығы ұлтын сүйген ұлтшыл болымысынан, оны бұл тұста Ахмет Байтұрсынұлы сияқты ұлттың ары мен намысының арқауы", - деп бағалауы Сәкен бойындағы қазақ халқына деген сүйіспеншілікті ашады.

Сәкеннің біртуар халқымыздың перзенті екендігін көрсете отырып, оның бойындағы алаңсыз табандылық, шүбәсіз сенушілік сияқты кемшіліктердің орын алғандығын баса көрсетеді. "Сәкеннің өмір жолы –XX ғасырдағы қазақ қауымының ұлы трагедиясы, бостандықты, әділдікті аңсаған күрескен ұрпақтың трагедиясы" деп түйіндейді [8].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ тарихы. – 1997. – №4
2. Қозыбаев М. Тарих зердесі (Арыстар тұғыры). 2-кітап. –Алматы: Ғылым, 1998. – 280 б.
3. Қозыбаев М. Ахмет Байтұрсынов – XX ғасырдың ұлы реформаторы // Отан тарихы. – 1998. – №3.
4. Родневич Б. Отколониального вырождения к социалистическому расцвету о Казахстане. –Москва, –1931.
5. Қозыбаев М. Ахмет Байтұрсынов – XX ғасырдың ұлы реформаторы // Егемен Қазақстан. – 1998. – 24 қыркүйек.
6. Қозыбаев М. Өркениет хаһында // Заман Қазақстан. – 1999. – 7 шілде.
7. Қостанай таңы. – 2000. – 19 қыркүйек.
8. Қозыбаев М. Халық еркесі, көш бастар серкесі // Современные проблемы истории Казахстана: становление казахской государственности и развитие нации. Материалы Межвузоской научно-практической конференции. –Уральск, 1998. – С. 4-13.

Қарасаев Ғ.М.
Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Астана

ЕЛБАСЫ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІ» АТТЫ КІТАБЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШЕКАРА МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада автор Қазақстан Республикасының 26 жылдығына орай 2017 жылы жарыққа шыққан Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Тәуелсіздік дәуірі» атты кітабына ғылыми шолу жасайды. Сондай-ақ осы еңбекте қарастырылған мемлекетіміздің шекарасы мәселелеріне тоқталады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Елбасы, Н.Ә. Назарбаев, тәуелсіздік, мемлекеттілік, дәуір, шекара

Карасаев Г.М.
Институт истории государства КН МОН РК, г. Астана, Казахстан

КНИГА ЛИДЕРА НАЦИИ Н.А. НАЗАРБАЕВА «ЭРА НЕЗАВИСИМОСТИ» И ВОПРОСЫ ГРАНИЦЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье автор приводит научный обзор книги Лидера Нации Н.А. Назарбаева «Эра Независимости». Кроме этого, в данной статье поднимаются вопросы границы государства, рассмотренные в книге.

Ключевые слова: Казахстан, Лидер Нации, Н.А. Назарбаев, эра, Независимость.

Karassayev G.M.
Institute of History of the State CS MES RK, Astana, Kazakhstan

BOOK OF THE LEADER NATION N.A. NAZARBAYEV "THE ERA OF INDEPENDENCE" AND BORDER ISSUES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summary. In this article the author gives a scientific review of the book of the Leader of the Nation N.A. Nazarbayev "The Era of Independence". In addition, this article raises issues of the state border, considered in the book.

Keywords: Kazakhstan, Leader of the Nation, N.A. Nazarbayev, era, Independence.

Кіріспе

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың соңында жарыққа шыққан «Тәуелсіздік дәуірі» атты кітабы Қазақстан Республикасының 26 жылдық егемендік кезеңінің тарихын толығымен қамтыған шығарма болып табылады.

Автор бұл кітабында 1991 жылдың желтоқсан айындағы Тәуелсіздігін алған мерзімнен қазіргі күндерге дейінгі уақыттағы Қазақстан Республикасының қалыптасуы, өркендеп, дамуына, осылардың барысындағы әлемдік қауымдастықтан лайықты орынға ие болғандығына баға берілген. Еліміздегі ширек ғасыр уақыттағы саяси, экономикалық, әлеуметтік, білім беру, сыртқы т.б бағыттардағы атқарылған істердің ерекшеліктерін мен маңыздылығын көрсетіп, оған сипаттама жасаған. Кітапта аталған мерзімдегі Еліміздің өркендеудің әр кезеңдерінің қажеттілігі сараланып, оның нәтижелеріне талдау жасалған.

Осылардың қатарында Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Тәуелсіз Қазақстанның 26 жыл көлеміндегі жүргізген көп салалы халықаралық саясатының маңызына тоқталған. Оның кезеңдері мен мен бағыттарының ерекшеліктерін баяндаған, мақсаты мен жетістіктеріне талдау берген. «2000 жылдары, - деп жазады ол,- көпқырлы сыртқы саясат берекелі жеміс берді, еліміздің тұрақты дамуына және көлемді инвестициялар тартуға қомақты үлес қосты.

Егемен Қазақстан – жаһандық қоғамдастықтағы ұлттық-мемлекеттік мүдделерді мұқият сақтап және қорғай отырып, әлемнің барлық елімен тең дәрежеде тұрақты достық қатынас орната алған мемлекеттердің бірі» [1, 313-б.].

Елбасының кітабында Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің бірінші күндерінен бастап Егемен мемлекеттің көрші елдермен арадағы шекараны қазақ халқының тарихи мүддесіне сай анықтап, заңдастыру мақсатындағы кезек күттірмейтін қызметі сараланып, оның қорытындылары баяндалған. Себебі, Қазақстан Республикасы үшін КСРО тарағаннан кейін өмірге келген жаңа дербес мемлекеттермен, солармен қатар Қытаймен арадағы шекараны белгілеу басты мәселеге айналғандығы белгілі.

Өйткені, тарихи қазақ жері, әсіресе Ресей империясы құрамында болған мерзім бойында үнемі өзгертіліп келді. Жоспарлы жүргізілген отарлау саясаты негізінде тарихи жер-су, елді-мекен атаулары әдейі ауыстырылды. Ата қонысымыз көпұлтты аймаққа айналдырылды. Қазақ халқының үлес салмағы өз жерінде азая түсті. Ал мұндай саясат Кеңестік билік кезінде одан ары ықпалды тұрғыда жүргізілді. Қазақ

Автономиясы кезінде белгіленген территориямызды одан кейінгі мерзімде Одақтың мүддесі үшін барынша өзгерту әрекеттері жасалды. Көптеген тарихи мекендер жергілікті халықтың келісімінсіз көрші республикаларға берілді. Қазақстанның РКФСР-мен шекаралас өңірлеріндегі басқа ұлт өкілдерінің саны еселеп арттырылды. Елді-мекен атаулары одан ары өзгертіліп келді. Нәтижесінде бұл өңірлердің ұлттық бейнесі жойылды. Кеңес Одағының өмір сүруінің соңғы мерзімінде осы аймақтардың Қазақстанға тиесілі емес екендігі айтыла бастаған еді.

Қазақстанның тарихи территориясына арналған мұндай кері құбылыстар еліміздің тәуелсіздігін алған алғашқы күннен-ақ одан ары белең түсті. Осындай жағдай негізінен жеке мемлекет болған Ресей Федерациясы территориясын бұрынғы одақтас республикалар есебінен молайтуды көксеген ресейлік кейбір ұлтшылдар мен ұлыдержавалық жағдайды сақтап қалғысы келгендер тарапынан қолға алынды. Міне осылай, Қазақстан Республикасының территориясын тарихи әділдік, сонымен бірге өзара келісім талаптарына сай заңдастыру тәуелсіздіктің алғашқы күндеріндегі елішілік және халықаралық тұрғыдағы басты қызметке айналды. Міне сондықтан да Қазақстан Республикасының Президенті бұл мәселені де жылдам және еліміздің мүддесіне сай толығымен шешу ісіне кірісті. Яғни, «Көпжақты саясаттың талаптарына сай Қазақстан өзінің шекарасының барша аумағында» жақын көршілерімен (Қытай, Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан) бейбітшілік пен достық қатынас белбеуін орнатуға кірісті.

Аталған жоспар бойынша Қазақстанның шекарасын айқындау жалпы ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған стратегиялық шараларға айналды» [2, 169-б.].

Бұлардың ішіндегі ең бастысы - Қазақстанның бұл мемлекеттермен арадағы ондаған мың шақырымнан асатын шекараларының көптеген шептері заңдастырылмаған Ресей, Қытаймен арадағы шекараны белгілеу аса қажеттілікке айналды. Осы айтылғандардың ішіндегі бірінші кезекте жаңадан негізделген Тәуелсіз Қазақстан мен Ресей Федерациясы арасындағы шекаралық өңірлерді айқындап, заңдастыру күн тәртібіне қойылды. Осылармен қатар кезінде тарихи қазақ жері толығымен құрамында болған Ресей империясы, одан кейінгі Кеңес Одағы мен Қытай арасындағы шекара ұзақ мерзім бойы бұл мемлекеттердің арасындағы түсініспеушілік, жауласу мен қақтығыстардың негізіне айналып келді. Тіпті соңғы мерзімде Қытай жағы Кеңес Одағына үлкен көлемдегі шекаралық аймақтарға деген өзінің нақты талаптарын қоя бастады. Ал, бұл жерлердің едәуір бөлегі Кеңес Одағының құрамындағы Қазақстанның тарихи қалыптасқан территориясы еді.

Осындай күрделі жағдайлар кеңестік билік тарапынан жергілікті халықтардың келісімінсіз жиі өзгертіліп келген Қазақстанның тәуелсіз Өзбекстан, Қырғызстан, солармен бірге Түркіменстанмен арадағы шекараны анықтауда да қалыптасты.

Тәуелсіздігін алған Қазақстанның территориясының толығымен айқындалмауы, шекаралас елдермен арадағы бұл саладағы өзара келісімнің болмауы мемлекетіміздің басқа елдермен толыққанды саяси, экономикалық, т.б. бағыттардағы қатынасты іске асыруға да кедергі келтіруі әбден мүмкін еді. Мұндай жағдай еліміздің көршілес мемлекеттермен екі арадағы көші-қон істерін реттеуде де күрделілік әкелетіндігі байқала бастаған болатын.

Осы айтылған және тағы да басқа жағдайлар Тәуелсіз Қазақ Елінің тарихи территориясын, оның шекарасын халықаралық құқық негізінде айқындауды қажет етті. Бұл мәселе қазіргі мемлекеттілік талабымен қатар қазақ халқының тұтастығын, оның еркіндігін аңсап өткен бабалар арманын орындау міндетінен де туған еді.

Міне сондықтан да, XX ғасырдың 90-жылдарындағы Елбасының тікелей шекаралас елдермен жүргізген сыртқы саясатының басты бағыты да аталған күрделі мәселелерді бейбіт жолмен түбегейлі және де әділетті тұрғыда шешуге арналды.

Негізінен алғанда: «Мемлекеттер аралық шекараларды айқындау науқаны: Қытаймен, Орталық Азия республикаларымен, Ресеймен бағыттар негізінде үш кезеңде жүргізілді және 1992-2005 жылдар аралығындағы неғұрлым қысқа мерзімді қамтыды» [2, 171-б.]. Нәтижесінде «Қысқа уақытта Қазақстан Республикасының көрші мемлекеттермен, соның ішінде Қытай, Ресеймен арадағы шекаралары толығымен танылды.

1992 жылы Қазақстан жағы ҚХР-мен келісімді бастады. Алайда Қытаймен арадағы шекараны анықтау мәселесінде күрделі жағдайлар да орын алды 1994 жылғы Келісімді бекіткенде Шағаноба асуы (Шығыс Қазақстан облысы) мен Сарышілді өзені (Алматы облысы) аудандарындағы даулы бөліктер келісілмей қалды [2, 171-б.].

Осы күрделі мәселе туралы мұрағат деректерінде: «Қазақстан мен Қытай арасындағы шекаралық мәселені реттеуде Алматы аталған істің шешілмегендігіне алаңдаушылық білдіріп отыр. Қытай жағы әзірге екі жақтың маңызды көлемі 300 шаршы шақырымнан артық Талдықорған облысындағы көлемі 600 шаршы шақырымнан артық (Сарышілді өзені) және Шығыс Қазақстан облысындағы (Шағаноба асуы және

Баймырза) кең ауқымды тұрғыда енуге қолайлы, 60 жылдары Кеңес-Қытай арасындағы аса шиеленісті шекаралық қақтығыс болған екі бөлік бойынша келісім жасудан бас тартып отыр» [3].

Осындай жағдайдағы Қазақстан жағынан жүргізілген батыл да дәлелді жүргізілген қызметтің нәтижесіндей: «Екі ел арасындағы шекаралық мәселені айқындауда елеулі тұрғыдағы алға басу іске асырылды. 1994 жылғы 26 сәуірдегі Қазақстан-Қытай шекарасы туралы келісімдік грамоталар ауыстырылғаннан кейін шекараны анықтауға мақсатындағы шаралар бастау алды» [4].

«Аталған мәселені шешуге арналған барлық мүмкін жолдарды талдағаннан кейін даулы территория 53:47 деңгейінде бөлініп, одан Қазақстан үлкен бөлікті-537 шаршы шақырымды алды. Территорияларды ауыстыру өзара теңдік жағдайында болды және Қазақстан Республикасының мүддесіне сай іске асырылды [2,171-б.].

Н.Ә. Назарбаевтың атап көрсеткеніндей: «1994 жылы премьер Ли Пэннің Қазақстанға келген сапарында, екі елдің арасындағы шекараны заңдастырып, үлгеріп, тиісті келісімге қол қойдық. ... 1995 жылдың қыркүйегіндегі бұл елге барып қайтқан үш күндік сапар үстіндегі соңғы жолығысу өте ерекше болды. ... Қазақстан мен ҚХР арасындағы Қазақстан-Қытай шекарасы туралы келісімді ратификациялау жөніндегі грамоталар алмасу протоколына қол қойылды» [5].

Қазақстан мен Қытай арасындағы жүргізілген келісімдердің қорытындысындағы анықталған шекара 1996 жылғы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1996 жылғы Қытай басшылығымен болған кездесулерінде одан ары талқынып, «Қытай және Қазақстанның Мемлекеттік шекарасы туралы Келісімге» [6] қол қойылды.

Елбасының одан арғы жүргізген қызметінің барысында: « ... 1998 жылдың 12 қазанында Ресей Президенті Борис Ельциннің мемлекеттік сапары барысында Қазақстан мен Ресейдің 1999 жылдан Қазақстан Республикасы мен Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы шекараны анықтауды белгілеген Хаттамаға қол қойылды» [7, 97-б.].

... Екі мемлекеттің арасындағы одан кейінгі шекаралық қатынастың негізі де бұл мәселені барынша, толығымен және түбегейлі шешуге арналды. «Осы қатынастың қорытындысындай (2005 жылдың, - *Ғ.Қ.*) 18 қаңтарында Мәскеуде Нұрсұлтан Назарбаев пен Владимир Путин Қазақстан-Ресей мемлекеттік шекарасы туралы келісімге қол қойды, нәтижесінде әлемдегі ең ұзақ шекара құқықтық негізде бекітілді» [8].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Шекара туралы келісімді тарихи деп есептеуге болады, себебі кеңестік жүйеден кейінгі кеңістіктегі ірі мемлекеттер арасындағы ірі мемлекеттер арасындағы тең құқылы серіктестіктің дамуындаы жаңа кезеңді ашады және бұл келісім 7591 шақырымды құрайтын әлемдегі ең ұзақ құрғақ шекараны анықтады» [9],- деген қорытынды жасады.

Қазақстан және Ресей мемлекеттерінің басшылары тарапынан жүргізілген осындай мақсатты істің нәтижесінде Бірнеше жылға созылған келіссөздерден кейін 2005 жылы екі ел арасындағы мемлекеттік шекара туралы шартқа қол қойылды.

Міне осылай, мемлекеттер арасындағы аталған бағыттағы жүргізілген өзара түсінікті қызметтің нәтижесіндей: «Ресей мен Қазақстан арасындағы қазіргі кезеңдегі шекара аймағы ынтымақтастық екі ел арасындағы экономикалық және гуманитарлық қатынастардың негізгі құралы болып табылады» [10].

Тарихтары ортақ көршілес мемлекеттер арасындағы жүргізілген келісімдер мен анықтаулардың қорытындысында «...1998 жылдың 17 шілдесінде Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекеттік шекараны анықтау туралы меморандумға қол қойылды» [7, 97-б.].

Оның негізінде «Қазақстанның тарихи көршісі, тарихи тамырлас Қырғыз елімен шекара мәселесін реттеу тыныш және екі жаққа да тиімді негізде жүргізілді. 1999-2001 жылдары екі ел арасында 1242 шақырымдық мемлекеттік шекараны межелеу келісімі өткізіліп шекара мәселесі толығымен шешілді» [11].

Қазақстанның келесі тарихи көршісі – туыстас Өзбекстанмен арадағы арасындағы шекараны айқындау да негізінен алғанда екі мемлекет арасындағы түсіністік пен ұғыныстық аясында жүргізілді. Анықтап айтқанда «Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы шекараның күрделілігі екі елді байланыстыратын 2440 километрден 200 километрлік шекарасы Қазақстан жағынан да, Өзбекстан жағынан да тығыз халықты елді мекендерден өткендігінде болып отыр. Ол Оңтүстік Қазақстан облысындағы Сарыағаштық және Мақтаарал аудандары, сонымен қатар Өзбекстанның Ташкент және Жизақ облыстары болды. Бірқатар елді мекендер шекаралардың үйлердің арасынан өтетініндей орналасқан» [2, 17-б.].

Осындай жұмыстардың қорытындысындай, «2002 жылдың 9 қыркүйегінде Нұрсұлтан Назарбаев пен Ислам Кәрімов екі елдің арасындағы шекаралардың делимитациясы үрдісін аяқтау туралы декларацияға қол қойды» [2, 172-б.].

Қазақстанның келесі көршісі Түркіменстанмен шекарасын белгілеу де қажеттілік тудырды. Осыған орай «2001 жылы 5 шілдеде Түрікменстаннның сол кездегі Президенті Сапармұрад Ниязовтың Қазақстанға ресми сапары кезінде Өзбекстан Республикасы, Түрікменстан, Қазақстан мемлекетінің шекаралары түйіскен

жерлерін межелеу туралы шартқа қол қойылды. 2001 жылы қарашада Ашхабадта өткен үш жақты делегациялар кездесуінде Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан Республикалары араларындағы шарт үш мемлекеттің шекарасының түйіскен аудандарын межелеу бабын келісіп, ортақ тұстарын айқындалды» [12].

Қазақстан Республикасының «дербестігін айқындайтын осындай атқарылған жұмыстардың қорытындысында:

- үнемі даулы сипат алып, ұзақ жылдар бойы, әсіресе XX ғасырдың 90-жылдарының басынан екі халық арасындағы қалыптасқан достық пен ұғыныстыққа қаяу түсіріп, мемлекеттер қатынасын күрделендірген Қазақстан мен Ресей арасындағы территория мәселесі де қазақ халқының ұзақ дәуірден қалыптасқан ата қонысының негізінде түбегейлі заңдастырылды. Екі мемлекет шекаралары достық пен ұғыныстықтың орнына айналып отыр;

- Ғасырлар бойы, соның ішінде Қазақ хандығы кезінде танылмай, одан кейінгі мерзімдегі қазақ жері құрамында болған Ресей патшалығы және Кеңес Одағымен арадағы жиі орын алған араздықтар, тіпті қарулы қақтығыстардың ошағына айналған Қазақстан мен Қытай арасындағы шекараны белгілеу қазіргі күні толығымен және түпкілікті біздің халқымыздың мүддесіне сай қорытындысын тапты;

- Тарихи тамырлас ұлттар арасындағы орын алып келген түсіністестіктердің екі жақты қанағаттанушылық тұрғысындағы жауабы табылып, Өзбекстанмен арадағы шекара мәселесі де өзара әділдік нәтижесінде айқындалды;

- Қырғызстанмен екі арадағы қазіргі күнгі шекара туыстас қос халық арасындағы ынтымақтастық, тарихи тамырластық, ұғыныстықтың белгісіне айналып, екі халықтың одан ары экономикалық, мәдени, салттық, тұрғыдағы араласуына мүмкіндік беріп отыр;

- Түркіменстанмен арадағы шекара да екі ел тұрғындары арасынан барынша қолдау табу арқылы өзара толық қанағаттанғандық тұрғысында белгіленіп, заңдылық тұрғысында бекітілді» [13].

Яғни, Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев тарапынан халқымыздың ғасырлар бойы жерінің тұтастығын қамтамасыз ету жолындағы барша ұмтылысы мен арманы қысқа мерзімде және де бейбіт, дипломатиялық келісім жолымен іске аырылды. Осының арқасында қазіргі күні мемлекетіміздің территориясы барлық көрші елдер тарапынан толығымен танылып, халықаралық құқық негізінде заңдастырылды. Бұл тұрғыда Н.Ә. Назарбаев: «Тұңғыш рет тарихта біздің мемлекет халықаралық дәрежеде танылған нақты шекарасын белгіледі. 14 мың шақырым мемлекеттік шекара межеленді. Міне осылай ата-бабаларымыздан бізге мұра болып қалған кең –байтақ жеріміз толығымен қалпына келтірілді» [14], -деген мәлімдеме жасады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев ЕҚЫҰ мемлекет және үкімет басшыларымен болған кезекті кездесуінде: «Территориялық тұтастықтық пен шекараның мызғымастығы қақтығыстарды болдырмаудың берік негізі болып табылады. Жаңа әсер ету аймақтарына ұмтылушылықты болдырмау және осыған орай бөлектену шептерін қалыптастыруды жоққа шығара отыра Еуропалық қауіпсіздіктің беріктігін мойындау жоғарыдағы аталған талаптарды іске асырумен қатар жүру арқылы ортақ қауіпсіздік кеңістігіне қарай жетелейді. Міне осы негізде XXI ғасырдағы еуропалық қауіпсіздіктің жаңа жолы қалыптастырылады» [15], -дей келе, осы саладағы мемлекеттераралық шекараны мүдделі жақтардың өзара келісімі, халықаралық ұйымдардың араласуы арқылы заңдастыру қажеттігіне тоқтады. Мұндай келісім мен шешім арқылы қалыптасқан территорияның беріктігі мен бұлжымастығы аймақтық, әлемдік бейбітшілікті сақтаудың негізгі кепілі екендігін көрсетті. Қазақстанның өзімен көршілес елдермен арадағы шекарасының аталған қажеттілікке сай белгіленуі бұл талаптардың орындалуының айқын мысалы екендігі баршаға аян болды.

Осылармен қатар Тәуелсіз Қазақстанның көрші елдермен арадағы шекарасын қысқа мерзімде ешқандай да жанжалсыз, бейбіт келісімдер арқылы анықтап, халықаралық ережелерге сай заңдастыруы әлемдік шекара мәселесіндегі сирек оқиға ретінде белгілі болды.

Тәуелсіз Еліміздің шекарасын халқымыздың тарихи мүддесіне сай айқындап, бекіту жолындағы аса жауапты қызметтің өлшеусіз нәтижесі мен маңызы туралы Н.Ә. Назарбаев өзінің осы кітабында: «Мемлекеттік шекараны белгілеу жолында біз жұмсаған күш- жігердің маңыздылығын түсіну үшін жаңа тәуелсіз мемлекеттердің басым бөлігі мұндай шаруаны атқара алмағанын, олардың әлі де өзара бекітілген мемлекеттік шекарасы жоқ екенін есте ұстаған жөн.

Қазақстан-Орталық Азия өңірінде делимитациялау мен демаркациялау мәселесін толық шешкен жалғыз мемлекет. Қазақстан Республикасының 2000-жылдары бекітілген мемлекеттік шекарасы –толықтай заңды.

... Қазақстанның мемлекеттік шекарасын саяси растаудың, заң жүзінде рәсімдеудің және оның халықаралық дәрежеде мойындалуының тарихи маңызын айтып жеткізу мүмкін емес» [1, 295-296-бб.],- деп жазды. Осы сөздерден Мәңгілік Ел болуға бет алған қазақ халқының ұлан-байтақ ата қонысын түгелімен және түпкілікті тұрғыда қалпына келтірудегі Елбасының орасан зор қызметінің толығымен іске асырылғандығы паш етіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017. – 508 б.
2. Аяган Б., Ауанасова А. Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель строительства государства (исторический аспект). – Алматы: ТОО “Литера-М”, 2012. – 256 с.
3. РФ СС М. 897-қ., 4-т., 14-папка, 12-іс, 201-п.
4. РФ СС М. 897-қ., 3-т., 10-папка, 21-іс, 198-п.
5. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996.
6. РФ СС М. 897-қ., 4-т., 14-папка, 12-іс, 197-п.
7. Современный Казахстан: цифры и факты. – Алматы, 1998. – С.112.
8. Қазақстан-Ресей қатынастары. 2005. Құжаттар мен материалдар жинағы. –М.:РМ, 2006, 2б
9. Касымбеков М.Б. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности (01.01.2004-31.12.2005). – Астана: Елорда, 2006. – 544 с.
10. РФ СС М. 897-қ., 2-т., 4-папка, 8-іс, 81-п.
11. Қазақтай бауыры барда қырғызды қуаңшылық та, қиыншылық та ала алмайды // Егемен Қазақстан. – 2012. – 23 тамыз
12. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. Оқулық. – Алматы: Раритет. 2010. –160 б.
13. Қарасаев Ғ.М. Тәуелсіз Қазақстанның шекара мәселесі – Мемлекет тұтастығының негізі (Абылай хан мен Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың саясатының сабақтастығынан) // Абылай ханның 300 жылдығына арналған «Абылай хан және Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Көкшетау, 2013, 5 қазан. – 45-50-бб.
14. Интервью Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева телеканалам «Казахстан» и «Хабар». – 2005. 01.01.
15. ҚР Президентінің мұрағаты. 5-Н-қ., 1-т., 5947-іс, 5-п.

Қарасаев Ғ.М.
Мемлекет тарихы институты, Астана

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗІ- ЯДРОЛЫҚ ҚАРУСЫЗДАНУ, БЕЙБІТШІЛІК САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ, ҰҒЫНЫСТЫЛЫҚ (1991-2013 жж) (тарихи-саяси бағыт)

Аңдатпа. Мақалада автор Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатын және оның негізгі бағыттарының бірі ретінде ядролық қарусыздану, бейбітшілік, саяси тұрақтылық және өзара ұғыныстылық болып табылатындығын қарастырады. Сондай-ақ Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың саяси тұрақтылықты нығайту жолындағы рөлі мен мәмлегерлік миссиясын қорытындыларын дәлелдейді.

Түйін сөздер. Қазақстан, Тәуелсіздік, ядролық қарусыздану, саяси тұрақтылық, бейбітшілік, ұғыныстылық, сыртқы саясат.

Карасаев Г.М.
Институт истории государства КН МОН РК, Астана, Казахстан

ОСНОВЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА – ЯДЕРНОЕ РАЗОРУЖЕНИЕ, МИР, ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ И ВЗАИМОПОНИМАНИЕ (1991-2013 ГГ.) (ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ)

Аннотация. В данной статье автор рассматривает внешнюю политику Независимого Казахстана и в качестве ее основ указывает ядерное разоружение, мир, политическую стабильность и взаимопонимание. Кроме этого, автор обосновывает роль и дипломатическую миссию Президента Н.А. Назарбаева в укреплении политической стабильности.

Ключевые слова. Казахстан, Независимость, ядерное разоружение, политическая стабильность, мир, взаимопонимание, внешняя политика.

Karassayev G.M.
Institute of History of the State, Astana, Kazakhstan

THE FUNDAMENTALS OF THE FOREIGN POLICY OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN – NUCLEAR DISARMAMENT, PEACE, POLITICAL STABILITY AND MUTUAL UNDERSTANDING (1991-2013) (HISTORICAL AND POLITICAL DIRECTION)

Summary. In this article, the author examines the foreign policy of Independent Kazakhstan indicates nuclear disarmament, peace, political stability and mutual understanding and as its bases. In addition, the author justifies the role and diplomatic mission of President N.A. Nazarbayev in strengthening political stability.

Keywords: Kazakhstan, Independence, nuclear disarmament, political stability, peace, mutual understanding, foreign policy.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке қол жеткізген XX ғасырдың 90-жылдарының басынан басталған Егемен мемлекет ретіндегі дербес қызметінің ішінде оның халықаралық саясаттағы атқарған жұмыстарының орны ерекше.

Ең алдымен "...Қазақстан Республикасы өзінің уақыт талабына сай қамтамасыз етілген сындарлы қызметінің нәтижесінде қысқа мерзім ішінде әлемдік қауымдастыққа берік еніп, дүниежүзіне өзін бейбіт сүйгіш, демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде таныта білді.Әлемнің барлық құрлықтарындағы мемлекеттердің басым көпшілігімен саяси, экономикалық, мәдени, т.б. салалардағы қатынастар орнатылып, әр бағыттардағы іскерлік қызмет атқарылып отыр" [1,194-б.].

Тәуелсіздікке ие болған алғашқы жылдардан-ақ Қазақстан Республикасының барлық көрші елдермен арадағы шекарасы айқындалып, халқымыздың тарихи территориясы толығымен қамтамасыз етілді. Бұл іс әлемдегі сирек кездесетін дипломатиялық, өзара келісім, ұғыныстық, төзімділіктік қадамдары негізінде шешілді. Ұлтымыздың осы территориясы халықаралық құқық негізінде толығымен және түпкілікті тұрғыда танылды. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың атап көрсеткеніндей: "Біз осы бір аса күрделі әрі шетін мәселені сәтімен шешіп, Ресей мен Қытай бастаған барлық көршілерімізбен арадағы жалпы ұзындығы 14 мың шақырымнан асатын шекарамызды халықаралық құжаттармен рәсімдеп, болашақ ұрпақтың алаңсыз болуы үшін біржолата әрі мәңгілікке шегендедік" [2, 3-б.].

Әсіресе Қазақстан мен Ресей арасындағы бұған дейін анықталмай келген шекараны мемлекеттер аралық келісімі негізінде белгілеу маңыздылыққа айналды. Нәтижесінде: "Ресей мен Қазақстан арасындағы қазіргі кезеңдегі шекара аймағы ынтымақтастығы екі ел арасындағы экономикалық және гуманитарлық қатынастардың негізгі құралы болып табылады" [3].

Елбасының мақсатты да жүйелі тұрғыдағы жүргізген сыртқы саясатының жемісіндей бүгінгі күні "Республика жер шарындағы қазіргі күнгі барша беделді халықаралық ұйымдарға мүше болып қабылданды. Соның ішінде, атап айтқанда Қазақстанның БҰҰ-ғы өзіндік орны қалыптасты. Осылармен қатар Мемлекетіміздің Басшысының БҰҰ жұмысын XXI ғасыр талабына сай ұйымдастырудағы ұсыныстары осы ұйымға мүше мемлекеттерден барынша қолдау тапты. Мемлекетіміздің басшысы аталған халықарлық ұйым мінбесінен үнемі сөз сөйлеп, әлемдегі, жекелеген аймақтардағы бейбітшілікті қамтамасыз етуге арналған бағалы бастамалар көтеріп келеді. Мысалы, осылардың қатарындағы: "Қазақстанның негізгі бастамасы болашаққа арналған Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1994 жылғы Азиядағы өзара ықпалдастықстық пен сенім шараларына арналған Кеңес (АСШК) шақыру туралы бастамасы болды" [4].

1991 жылдың 30 желтоқсанынан Ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қосыла отыра (ЯҚТШ) Республикамыз тұрақты түрде осы халықаралық ұйымның барша отырыстарына қатысуда. Сонан кейінгі уақытта мемлекетіміз өз еркімен Кеңес Одағынан мұра болып қалған ядролық қаруды толығымен территориясынан шығарып, бейбітсүйгіш ел екендігін бүкіл әлемге паш етті. 1996 жылдың қыркүйек айынан Қазақстан әлемдегі ядролық сынақтарға жаппай тиым салу шартының мүшесі болып табылады" [1, 194-б.]. Негізінен алғанда Республика территориясын атом қаруларынан, оны жеткізу құралдарынан аластау, осы арқылы тұрғындардың әскери, экологиялық қауіптен құтқару Елбасының егемендіктің алғашқы мерзімінен басты мақсатына айналған еді. Оны іске асыруда мемлекет басшысы тарапынан Ел мүддесі жорлындағы нақты да жүйелі ойластырылған қадамдар жасалды. Осы мазмұндағы ресми тарихи құжаттарда баяндалатынындай: "Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін-ақ республикадағы ядролық қару мәселесін шешуде елеулі тұрғыдағы қысым жасау орын алды. Алматы өз кезегінде бұл құбылысты саналы тұрде, соның ішінде ядролық мемлекеттерден өзінің қауіпсіздігіне кепілдік алу үшін бірден шешпеді. Президент Н.Ә. Назарбаев 1992 жылғы мамыр айындағы Вашингтонға ресми сапарында Қазақстан Республикасы атынан республика территориясындағы 104 СС-18 ядролық зымырандарды жою туралы міндеттеме алды.

Аталған жылдың мамыр айында Қазақстан Лиссабон хаттамасына қол қоя отыра СНВ-1 келісіміне қосылды. Желтоқсанда Ел Парламенті Ядролық қаруды таратпау туралы Келісімді бекітті және ҚР мен АҚШ арасында СС-18 құрлық аралық баллистикалық зымырандарға арналған шахталық жіберу қондырғыларын жою туралы екі жақты уағдаластыққа қол қойды. Нәтижесінде, 1995 жылдың 26 мамырында Президент Н.Ә.Назарбаев Қазақстан ядролық қарусыз ел болғандығын ресми тұрғыда жариялады" [5].

Осы тұрғыдағы БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мунның: "Сіз тәуелсіздік алғаннан кейін ядролық қарудан бас тарту туралы дана және көрегендік шешім қабылдадыңыз және Орталық Азиядағы ядролық қарудан бос аймақты құру туралы бастаманы дүниеге әкелдіңіз. Сіз Непал мен Ирактағы БҰҰ-ның бейбіт миссиясына қызметкерлер ұсынып, БҰҰ бағдарламалары мен қорларына материалдық ресурстар бердіңіз.

... Мен жаңа ғана бұрынғы Семей ядролық полигоны орналасқан жерде болып қайттым, бұл оқиға мені қобалжытты. 450-ден астам ядролық қуат осы жерде сынақтан өтті, ол қоршаған орта мен адамдарға апатты ықпал етті. 1991 жылы Президент Нұрсұлтан Назарбаев Семей ядролық полигонын жабу мен Қазақстанды ядролық қарудан босату арқылы өзінің ерекше көшбасшылығын көрсетті. Қазіргі таңда бұл полигон қарусыздану мен болашаққа сенім символына айналған. Дәл осы жерде Орталық Азиядағы ядролық қарудан бос аймақ ұйымдастырылды. Енді Қазақстанның әлемдік ядролық қаруларды жоюға деген үміті шындыққа айналарына біз сенеміз" [6, 89, 91-бб.],- деген сөзі Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ядролық қаруға байланысты бастамалары мен нақты істерінің әлемдік маңызға айналғандығына дәлел болады.

Елбасының ТМД-ның қызметін жоспарлау мен жүйелеудегі ұсыныстары және Қазақстан Республикасының осы ұйымның жұмысын жандандыру мен тиімділін арттыру бағытындағы дәйекті қызметі өзінің жемісін беріп келе жатқандығы баршамызға белгілі.

Еліміздің Орталық Азиядағы мемлекеттер арасындағы бейбітшілік, ұғыныстылық пен бәсеңдікті қамтамасыз етуге арналған халықаралық ланкестік пен есірткі бизнесіне қарсы бірлескен күресті ұйымдастырудағы көптеген ірі де беделді халықаралық ұйымдардағы лайықты орны қалыптасты. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бұл ұйымдардың мәжілістеріндегі айтылған әрбір бастамалары келелігі, маңыздылығымен ерекшеленіп келеді. Қазақстанның халықаралық саясаттағы бейбітшілікті орнықтырудағы атқарған осындай қомақты жұмысының әлем мемлекеттері мен жұртшылығынан қолдау табуының нақты нәтижесі оның 2010 жылы ЕҚЫҰ-на төрағалық қызметін ойдағыдай атқарып шығуы болды. Себебі осы төрағалық кезінде Қазақстан өзін жан-жақты орныққан, іс тәжірибесі үлгі алуға тұрарлық мемлекет ретінде

көрсете білді. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың саралап айтқанындай: "Осыдан ширек ғасыр бұрын ғана әлем картасында болмаған Қазақстан дүниежүзінің 56 елінің басын қосатын Еуропа қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына, 57 мемлекетті біріктіретін Ислам ынтымақтастық ұйымына абыройлықпен төрағалық етіп ұлтымыздың рухын көтеріп, жұртымыздың еңсесін биіктеттік. Қазақстан алып құрылықтағы ең түйінді мәселелерді шешетін 30-ға жуық мемлекеттің басын қосып, Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары кеңесін құрып, оны әлемдегі беделді ұйымдардың қатарына қосты. Әлемдегі ең ықпалды халықаралық ұйымдардың біріне айналған Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымын құрудің басты бастамашыларының бірі болып, бірнеше рет биік деңгейдегі саммит өткіздік" [2, 4-5-бб.].

"Словакия Республикасының Президенті И. Гашпарович (2014 ж) еліміздің 2010 жылғы ЕҚЫҰ-на басшылық жасайтындығына орай мемлекетіміздің халықаралық сахнадағы алып отырған орнына баға бере келе: "Бұл жауапты қызмет Қазақстанның халықаралық қауымдастықпен қатынасты дамытуға оңды мүмкіндік жасайды. ... Қазақстанды барлықтары Орталық Азиядағы жетекші ретінде бағалайды. ... Оның сыртқы саясаты басқа істерімен бірге аймақтағы қауіпсіздік пен саяси тұрақтылықты сақтауға бағытталған", - деп көрсетті.

Қазақстанның қазіргі күнгі жақын көршілері, ТМД елдері, Орталық Азия, Таяу Шығыс, тіпті алыс шетел мемлекеттерінің ешқайсысымен де шешілмеген мәселесі жоқ. Сонымен бірге ол туындауы мүмкін осындай мәселелердің барлығын да өзара келісім, бейбітшілік жолымен іске асыруға мүдделі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2008 жылғы Қазақстан халықтарына арнаған жолдауында: "Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан әлемдік қоғамдастықтың толыққанды мүшесі болды. Оның бастамалары тәжірибе жүзінде әрқашан кең қолдау тапты және нақты іс жүзіне асырылып отырды.

АӨСШК, ШЫҰ, ҰҚШҰ сияқты аймақтық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін қалыптастырудың негізі болған Қазақстанның бастамасымен немесе тікелей қатысуымен құрылған мемлекетаралық бірлестіктер өздерінің қажеттігін іс жүзінде дәлелдеді.

Біз Ресеймен, Қытаймен және Орталық Азия мемлекеттерімен өзіміздің экономикалық және саяси ынтымақтастығымызды одан әрі нығайта беруге тиіспіз. Өңірдегі тұрақтылық, ашық пікір алысу және өзара іс-қимыл таныту үшін берік негіз қалауымыз қажет.

Орталық Азия өңіріндегі қауіпсіздікті нығайту мақсатында біз сонымен қатар АҚШ-пен, Еуразиялық Одақпен және НАТО-мен сындарлы өзара іс-қимылды кеңейте береміз.

Бүгін біздің еліміз халықаралық дәрежеде танылудың жаңа сапалық деңгейіне көтерілді. Қазақстанның 2010 жылы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық етуі туралы шешім оның сенімді дәлелі болды.

... Осыған байланысты "Еуропаға жол" атты арнайы бағдарлама әзірлеу қажет. Ол экономикалық ынтымақтасты дамытуға, басқарудың тәжірибесі мен технологиясын тартуға, заңдарымызды жетілдіруге, ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуіміздің стратегиялық пайымын және өзіміздің күн тәртібімізді белгілеуге ықпал етуге тиіс.

Тұтастай алғанда біздің сыртқы саясаттағы және қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы басымдықтарымыз өзгеріссіз қала береді.

Бірінші. Біздің сыртқы саясатымыз негізгі мүдделер ортақтығын іздестіруге, барлық, тіпті ең бір өткір мәселелердің өзінде де мәмлеге қол жеткізу қажеттігін түсінуге құрылған.

Екінші. Қазақстан алдағы уақытта да халықаралық ланкестік пен діни экстремизмге қарсы күрес жөніндегі халықаралық коалицияның белсенді мүшесі ретіндегі ұстанымын жан-жақты нығайта беруге ниетті", – делініп Қазақстанның XX ғасыр соңында басталған егеменді мемлекет ретіндегі сыртқы саясатын саралап, әлемдік қауымдастықтағы оның алып отырған орнын айқындады. Осы істегі алдағы атқарылар жоспарларға талдау жасалды.

Қазақстан Республикасының өзінің тәуелсіздігін жариялағаннан бергі 20 жылдан астам көлемдегі халықаралық қатынастағы жоғарыдағы баяндалған нәтижелі қызметі Еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың есімімен тығыз байланысты екендігін республика тұрғындары, одан тыс әлем халықтары да ашық мойындап отырғандығы белгілі. ...

Яғни, мемлекетіміздің ешқандай территориялық тұтастығына, саяси тәуелсіздігіне нұқсан келтірместен Қазақстан Ресеймен, Қытаймен, Еуразия аймағына үлкен назарын аударып келген әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеттерімен тиімді байланыстар орнатып, олардың қорытындысы өздерінің еліміз үшін маңызды тиімді нәтижелерін бере бастады. Оның айқын белгісі-қазіргі күні Еуразия аңғары, соның ішінде ТМД елдері арасындағы халықаралық мәселелер, соның ішінде экономикалық қарым-қатынас, т.б. Қазақстан Республикасының қатысуынсыз шешілмейтін дәрежеге жетті. Қазақстан Орталық Азиядағы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың, оны іске асыруға арналған кездесулердің, т.б. халықаралық шаралардың ұйымдастырушысына, бастаушысына айналды.

Қазақстанның Еуразия аймағындағы тұрақтылық пен түсіністікті қалыптастырудағы орнының куәсі әр жыл сайынғы оның Елордасы-Астана қаласындағы ірі мемлекетаралық, қоғамдық ұйымдардың, дүние жүзі діни қауымдастықтар жетекшілерінің бірнеше кездесулерінің тұрақты түрде өткізілуі болып табылады.

Мұның өзі де мемлекеттегі әр түрлі діндерді ұстайтын көп ұлтты Қазақстан халықтары арасындағы толық түсіністіктің орын алып отырғандығын дүниежүзіне паш етеді.

Яғни, Қазақстанның бұл жетістіктері оның әлемдік халықаралық қатынастар қауымдастығына, нарықтық экономикаға өткендігін толығымен дәлелдейтін айқын мысалдар болып табылады [1, 195-198-бб.]

Осы тұрғыдағы биылғы жылдың жазындағы Қазақстанның Елордасында өткен "ЭКСПО-2017" көрмесі Отанымызды әлемге экономикасы өркендеген, ұлттар арасындағы бірлігі мықты, саяси тұрақты, білімі мен ғылымы, ұлттық мәдениеті барынша дамыған ел ретінде барша қырынан танытқандығы белгілі.

Тәуелсіз Қазақстанның әлемдік халықаралық қызметтегі жоғарыдағы сараланған шешуші бағыттардағы істері оның тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың дәйекті де мақсатты атқарып отырған қызметінің нәтижесі екендігі барша қазақстандықтарға, әлем жұртшылығына ақиқат.

Міне осылай, әлем жұртшылығы қазақ халқын оның есімі арқылы біліп келеді. Ол осындай бейбітсүйгіш Егемен Елдің Астанасын негіздеп, оның дүниежүзінің барша орталық қалалары қатарынан лайықты орын алуын қамтамасыз етті. Елорданың күн сайын асәулетті құрылыстары арқылы жаңарып келе жатқандығына онда болған барша әлем жұртшылығы өкілдері куә болып отыр.

Қазіргі күнгі Астана халықаралық ұйымдар, мемлекет басшыларының әр саладағы кездесулерінің орнына айналып отыр. Қала Еуразия аңғарындағы ірі білім, ғылым, мәдениеттің орталығы ретінде бағалануда.

Яғни, бүгінгі күні "Қазақстан," "Нұрсұлтан", "Астана" деген сөздер әлемдік бар тілдердегі ажырамас ұғымға айналды. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың сөзімен айтқанда: "Астанамыз – жаһанға танылған жұртымыздың жарқыраған жақұты, Азаттығымыздың алтын қыраны" [2, 5-б.]

Израиль Президенті Шимон Перестің (2007-2014 жж) "Сіз Қазақстанды өзіне тек қана адал идеяларды тартатын нағыз магнитке айналдыра алдыңыз. Сонымен бірге, сіз әрқашан да заманауи экономиканың қиындықтарымен түйісесіз. Сізге осы салада да сәттілік келеді.

... Менің ойымша, Қазақстан Президенті – біздің заманымыздың ең ұлы басшыларының бірі. Ол мемлекет құрады. Ол керемет жаңа Ел Ордасын құрды. Ол Қазақстанның прогресс жетістіктері мен бейбіт дипломатия негізіндегі болашағын құрып келеді.

Қазақстан мемлекеттер, мәдениеттер және өркениеттер арасындағы халықаралық байланыстардың ордасына айналды. Қазақстанның маңызды идеясына АСШӘЖ идеясын бекіту жатады. Менің ойымша, Қазақстан Нұрсұлтан Назарбаевтың жетекшілігімен көптеген жанжалдарды, оның ішінде таяу шығыстық жанжалды да шешуде өте маңызды рөл атқарады" [6, 52-б.],- деген мәлімдемесі осы айтылғандарға айғақ сияқты.

Көрсетілген тұрғыда "Н.Ә. Назарбаевтың шетелдерде "Қазақстан жолы" деген атауға ие болған тұжырымдамасы жайында арнайы тоқтаған жөн. Мұндай үлгінің авторлығына шетелдік басшылардың барлығы бірдей қол жеткізе бермейді. Қазақстан лидерінің есімі аз сөзге көп мағына сиғызған "Назарбаев моделі" ұғымымен айтылады. Бұл жағдайда мадаққа сараң дейтін шетелдік лидерлер мен белгілі саясаттанушылардың өздері Н. Назарбаевты халықаралық ауқымдағы дарынды мемлекеттік қайраткер деп атауы табиғи көрінеді".

Атап айтқанда Германия Федеративтік Республикасының экс-канцлері Герхард Шредердің берген бағасында: "Қазақстан өңірдің өзегі саналатын ел".

Өзінің тату көршілік саясаты арқылы Президент Нұрсұлтан Назарбаев республиканың Орталық Азиядағы тұрақтылық факторына айналу үшін айтулы үлес қосты" [1,199-б.].

XXI ғасырдың басындағы ҚХР Төрағасы Цзянь Цзэминнің: " ... Жоғары дәрежедегі сіздің басшылығыңызбен Ел мемлекеттік құрылыс пен экономикалық дамуда жылдам гүлдену мен тоқтаусыз өсуді бастан өткізуде" [6, 24-б.],- деген анықтамасы Елбасының Қазақ мемлекетін әлемге өркендеген Ел ретінде танытып келе жатқандығына айқын дәлел болып табылады.

Өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген ширек ғасырға ғана жуық мерзімдегі Қазақстан Республикасының сыртқы саясаттағы мыңжылдықтарға созылған өзінің қалыптасу, өркендеу тарихында бабаларынан өсиеттей қабылданып, бұлжытпай орындалып келген, осы байламды болашақтағы қызметіне Көк Ту етіп желбіреткен ұлтымыздың басқаға көз алартып көрмеген ұлы қасиетін одан ары жалғастырудағы істері әлемдік қауымдастықтан ізеттілік бағасын алатындығы анық.

Ал оның осы ниетін іс жүзіне асырып, ізгілікті ұмтылысын әлемге паш ете білген Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың көрсетілген бағыттағы қызметі теңдік, еркіндік, ұғыныстылықты баянды етуге ниет қылған өз ұлтынан, барша қазақстандықтардан, әлем жұртшылығынан барынша қолдау тауып отырғандығы айғақ.

XYIII ғасырдың ортасындағы жікке бөлініп, отарлаушылардың қыспағына түскен халқының болашағын ойлаған Абылай ханның: "Үш арманым бар еді. Біріншісі, елімді бейбіт өмірге жеткізсем деп

едім, қан көп төгілді. Екіншісі, халқым қала, кент сала алмады. Үшіншісі, елдің басын біріктіре алмадым” [2, 3-б.],- деген өкінішті арманын Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың толығымен орындап, мемлекетін әлемге Қуатты Ел ретінде танытқаны нақты ақиқатқа айналып отыр.

“Егемен Қазақстан,- деп жазады Н.Ә. Назарбаев аталған тұрғыда,-жаһандық қоғамдастықтағы ұлттық-мемлекеттік мүдделерді мұқият сақтап және қорғай отырып әлемнің барлық елімен тең дәрежеде тұрақты достық қатынас орната алған мемлекеттердің бірі” [7].

Міне сондықтан да, оның ұлтының, барша қазақстандықтардың мүддесі жолындағы барша нәтижелі қызметі, жер шарындағы бейбітшілік пен тұрақтылықты, теңдікті қамтамасыз етудегі жаһандық бастамалары мен ұсыныстары, атқарылған нақты істері XX-XXI ғасырлар кезеңіндегі отандық және дүниежүзілік тарихтан лайықты орын алатындығы даусыз.

Яғни, Ұлы Абайдың “Адаспай тура іздеген хакимдер болмаса дүние ойран болар еді” [8], - деген дана сөзі Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тұлғасына, осындай қызметіне берілген нақты баға іспеттес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қарасаев Ғ.М. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты XX ғасырдың соңы-XXI ғасырдың басында (тарихи-саяси бағыты). – Өскемен, 2009. – 205 б.

2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзі. – 2015. – 11 қыркүйек.

3. РФ ССМ. 897-қ., 2-т., 4-папка, 8-іс, 81-п.

4. РФ ССМ. 897-қ., 4-т., 14-папка, 12-іс, п.83

5.РФ ССМ. 897-қ., 4-т., 14-папка, 12-іс, 91-92-пп.

6. Мир о Нурсултане Назарбаеве / Под ред. профессора Б.Г. Аягана. –Алматы, 2010. - С.230

7. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. –Астана, 2017. – 313 б.

8. Абай. Қара сөз, поэмалар. Книга слов, поэмы. – Алматы, 1993. – 95-б.

ӘОЖ (5-012)

Мадиев Д.А., Шәріпқазы Н.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ҚХР-ДЫҢ СОЛТҮСТІК-БАТЫС ШЕКАРА АЙМАҒЫНЫҢ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМЫТУ СТРАТЕГИЯСЫ

Аңдатпа. Берілген мақалада ҚХР-дың солтүстік-батыс аймағы - Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы мен шекара өңірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы сараланады. Аймақты экономикалық дамыту барысындағы инфрақұрылымды жетілдірудің маңызын анықтауда шекара өңірінің әлеуметтік және экономикалық даму эволюциясына, өңірде жүргізіліп жатқан инфрақұрылымдық жобаларға, ел үкіметінің инфрақұрылымды дамыту механизмдеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер. Шыңжаң, инфрақұрылым, стратегия, әлеуметтік-экономикалық даму, инвестиция.

Мадиев Д.А., Шарипказы Н.

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИГРАНИЧНОГО РЕГИОНА КНР

Аннотация. В данной статье анализируется социально-экономическая ситуация северо-западного Китая - Синьцзян-Уйгурского автономного района и его приграничного региона. Анализируется эволюция социально-экономического развития приграничного региона, проводимые инфраструктурные проекты и правительственные механизмы развития инфраструктуры региона для определения роли модернизации инфраструктуры в развитии экономики региона.

Ключевые слова. Синьцзян, инфраструктура, стратегия, социально-экономическое развитие, инвестиции.

Madiyev D.A., Sharypkazy N.

STRATEGY OF INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT OF THE NORTH WESTERN BORDER REGION OF CHINA

Abstract. This article analyzes the socio-economic situation of northwestern China - the Xinjiang Uygur Autonomous Region and its border region. The evolution of the social and economic development of the border region, the ongoing infrastructure projects and government mechanisms for the development of the region's infrastructure to determine the role of infrastructure modernization in the development of the region's economy are analyzed.

Key words. Xinjiang, infrastructure, strategy, socio-economic development, investments.

Кіріспе

Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы ҚХР-дың солтүстік-батыс аймағында, ел билігі орын тепкен және экономикалық даму қарқыны жоғары шығыс өңірлерінен алыс жатқан әкімшілік-территориялық бірлік[1]. Географиялық орналасуына байланысты, Шыңжаң соңғы жылдарға дейін елдің басқа өңірлері арасында әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі жағынан ең артта қалған аймақ болып келді. Қазіргі таңда, Қытай үкіметі Шыңжаңның экономикасын елдің өндірісі дамыған аймақтардың деңгейіне жеткізуге бағытталған маңызды стратегиялық жоспарды жүзеге асыруда. Бұл жоспарды жүзеге асыра отырып, Қытай билігі аймақта тұрып жатқан халықтың ұлттық бірлігіне қол жеткізуге, сол арқылы аймақта саяси, әлеуметтік және экономикалық тұрақтылық орнатуға ұмтылуда.

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық әл-аухатын арттырудың маңызды қадамы-шетелдермен тікелей сауда-экономикалық байланыстар орнату. Осы тұрғыдан алғанда, Шыңжаңның солтүстік-батыс шекара аймағы арқылы Орта Азия мемлекеттерімен, Қазақстанмен, Ресеймен және қазақ жері арқылы Европа елдерімен қарым-қатынас орнатуы, аймақтың халықаралық деңгейдегі маңызын арттырып, экономикалық дамуын үдете түсетіні сөзсіз. Ол үшін шекара өңіріндегі саяси, әлеуметтік жағдайлардың тұрақтылығы, сонымен қатар, экономикалық өсімге тікелей әсер етуші фактор—жетілдірілген инфрақұрылым жүйесінің болуы өте маңызды. Заманауи талаптарға сай инфрақұрылым жүйесін пайдалану тек шекара бойындағы аймақтың ғана емес, бүкіл Шыңжаңның экономикалық дамуына оң ықпал етеді. Мақала аясындағы зерттеу жұмысының басты **мақсаты**, шекара өңірінің табиғи және әкімшілік-ресурстық мүмкіншіліктерін анықтау,

аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетудегі инфрақұрылымды жетілдірудің маңызын анықтау. Мақсатқа жету үшін келесі **міндеттердің** орындалуы маңызды:

-Шекара аймағында орналасқан өңірдің әлеуметтік және экономикалық даму эволюциясына талдау жасау;

-аталған өңірде жүргізіліп жатқан инфрақұрылымдық жобаларды анықтау және олардың аймақ экономикасына әсерін болжау;

-ел үкіметінің инфрақұрылымды дамыту механизмдерін саралау;

-шекара өңірін дамыту шарасын жүзеге асыру барысында туындаған мәселелер мен қол жеткен жетістіктерге баға беру.

Мақалаға арқау болып отырған ҚХР-дың солтүстік-батыс шекара аймағы, Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы құрамындағы Іле-Қазақ автономиялық облысы мен Боратала-Моңғол автономиялық облыстарының территориясына сәйкес келеді. Аталған екі автономиялық облыс Қазақстан, Ресей және Моңғолия сияқты мемлекеттермен шекаралас, және осы облыстардың аумағы арқылы Қытай мен Батыс елдерін байланыстыратын халықаралық маңызы бар күре жолдар өтеді.

Іле-Қазақ автономиялы облысы Алтай, Тарбағатай аймақтарынан және автономиялық аудан билігіне тікелей қарайтын, бейресми түрде Іле аймағы деп аталатын ауданға кіретін тоғыз ауылдық аймақтан, Шапшал-сібе автономиялық аймақтан тұрады. Автономиялық облыстың орталығы Құлжа қаласы. Іле аймағындағы бірқатар өңірлер, атап айтқанда, Қорғас ауданы, Шапшал-сібе автономиялық ауданы, сондай-ақ, Моңғолкүре аудандары Қазақстанның Алматы облысымен шекаралас. Сонымен қатар, Алтай аймағында Қаба және Жеменей аудандары, Тарбағатай аймағында Дөрбілжін, Шағантоғай аудандары да өз кезегінде Казақстанның Шығыс Қазақстан облысымен шектеседі. Боратала-Моңғол автономиялық облысы Қазақстанның Алматы облысымен шекаралас аймақта орналасқан, Боратала жерінде Қытай мен Қазақстан арасындағы шекаралық өткелдердің ең ірісі—Достық-Алашанькоу шекаралық бекеті орын тепкен. Аймақтың Қазақстанмен шекара бойының ұзындығы 1753 км. Автономиялы облыс аумағы Тянь-Шань тау жоталарымен екіге бөлініп жатыр. Шекара өңірі шығысында **Алтай аймағының** жерінен басталады, жерінің көпшілігі Алтай тау жүйесінде және тау етегінде орналасқан. Алтай аймағында Алтай тауларынан Қара Ертіс өзені және оның салалары Қанас өзені, Бұлғын өзендері бастау алады. Табиғаты көркем, жер асты кен байлықтарына бай. Онда мұнай, көмір, темір, алтын, күміс, марганец, қорғасын, қалайы, фосфор, күкірт тұзы бар. Аймаққа қарасты Буыршын ауданы территориясында Қанас көлі пейзажды туристік зонасы жайғасқан. Қанас көлі – Буыршын ауданының, Алтай тауларының солтүстік-батыс бөлігіндегі қалың тау орман ішіне орналасқан, табиғи қорғалатын аймақ. **Тарбағатай аймағы** Алтайдың батысында, автономиялық облыстың орта тұсында орын тепкен. Жер қойнауынан темір, хром, көмір, мұнай және т.б. қазба байлықтары табылған. Таулы, қыратты аймақ болып келетіндіктен, ауылды жерлерде негізінен қазақ шаруалары мал шаруашылығымен және дихандықпен айналысады.

Іле аймағына қарасты ауылдық аудандардың бірқатарына қатысты мәлімет бере кетсек, **Нылқы ауданы** Тянь -шань тауының орта бөлігінде, Іле өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан. Халқы негізінен мал шаруашылығы және егін шаруашылығымен айналысады. Аудан туристік ресрустарға бай табиғатының сұлулығымен ерекшеленеді, Қас өзені Нылқы ауданының дәл орта бөлігін кесіп өтеді. Ауданда әйгілі Таңбалы жайлауы бар, бұл жайлау осы өңірдің туристік орталығы болып табылады. **Тоғызтарау ауданы** Тянь -шань тауының орта бөлігінде, Іле өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан, солтүстік-шығыс бөлігінде Күнес ауданымен, солтүстік бөлігі Нылқы ауданымен, оңтүстігі Текес ауданымен шектесіп жатыр. **Күнес ауданы-**қытайдағы қазақ ұлты өкілдері ең көп, әрі тығыз орналасқан аудан. Аудан аумағында Қытайдағы ірі туристік орталық-Ақөзен жайлауы орналасқан[2].

Солтүстік-батыс шекара аймағының әлеуметтік-экономикалық жағдайы. Бүгінгі таңда ҚХР билігі Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту жұмысын 2050 жылға дейін жоспарланған «Батысты қауырт игеру» стратегиялық бағдарламасының аясында жүргізуде. Ол үшін Шыңжаңның географиялық жағдайын тиімді пайдалану көзделген. Шыңжаң территориясының, оның шекара аймағының көрші елдермен сауда-экономикалық байланыстар орнатуға тиімді орналасуын ескере отырып, аймақта экспортқа бағытталған өндірістік-құрылыс базалары құрылуда. Жалпы, жергілікті биліктің аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын арттыру мақсатында жүргізіп жатқан жобаларының алдына бірқатар міндеттер қойылған, олар:

1. Аймақтың ауыл шаруашылығы саласын дамыту;
2. Әлеуметтік қолдау жүйесін қалыптастыру;
3. Инфрақұрылымды дамыту;
4. Қалалық мекендерді көбейту[3].

Бірінші міндеттің орындалу барысына келетін болсақ, Шыңжаңның солтүстік-батыс шекара өңірі ертеден көшпелі халықтардың ата қонысы. Аймақтың таулы өңірлерінде мал шаруашылығы әлі де жергілікті халықтың дәстүрлі шаруашылығы, күн көріс көзі. Мемлекет көлеміндегі мал шаруашылығына жарамды жердің 23% осы аймақта орналасқан. Сонымен қатар, қолайлы табиғи-климаттық ерекшеліктеріне қарай бірқатар аудандарда ғасырлар бойы қалыптасып, дамып келе жатқан шаруашылықтың бірі-егін шаруашылығы. Бүгінгі таңда аймақтың ауыл шаруашылығы ел экономикасына елеулі үлес қосып отырған маңызды салалардың бірі. Оның дамуына ел үкіметі де ерекше белсенділікпен атсалысуда. Ауыл шаруашылығы саласының даму қарқыны 1978 жылғы Қытайдағы аграрлық секторда басталған реформадан кейін күшейе түсті. Сол кезден бастап, аймақтың ауыл шаруашылығы өндірісінің жылдық орташа өсімі 7% құрады. Ауыл шаруашылығы өнімінің көлемі артып, 2000 жылға қарай жыл сайын 1 млн 614 мың 900 тонна бидай, 91 мың 300 тонна мақта, 1 млн 189 мың 800 тонна қант қызылшасы, 107 мың 500 тонна жеміс-жидек, 269 мың 800 тонна ет өнімдері, 373 мың 500 тонна сүт өнімдері өндіріліп, 24 мың 400 тонна қой жүні, 5 млн 601 мың 600 дана қой терісі, 613 мың 100 дана сиыр терісі даярланған. Соңғы жылдары Шыңжаң ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруден үлкен жетістіктерге жетуде, ал солтүстік-батыс шекара өңірінің дикандары кейбір өнім түрлерінен алдыңғы орындарда. Атап айтқанда, өсірілген қант қызылшасының мөлшері бүкіл аудан деңгейінде алынған өнімнің 80% құрайды.

Шекара бойындағы аймақ табиғи ресурстарға өте бай, мұнда энергетикалық шикізат түрлерінің қоры мол. Жоңғар ойпатында табылған мұнай мен табиғи газдың, Алтай, Тянь-шань тауларындағы алтынның, көмірдің, қара және түсті металдардың, қорғасынның, мыстың өндірісі өткен ғасырдың 50-ші жылдары басталып, бүгінгі күні Шыңжаңның ең ірі, әрі бүкіл қытайлық маңызы бар өндіріс орындарына айналып отыр. Қазіргі таңда мемлекеттік «Батысты қауырт игеру» бағдарламасының 2011-2030 жылдарға белгіленген екінші кезеңі жүріп жатыр. Бағдарлама аясында Шыңжаң экономикасына, оның ішінде стратегиялық маңызы зор шекара өңіріне мемлекет қазынасынан инвестиция тартылып, жаңа өндіріс орындары, аймақтың транзиттік мүмкіншілігін және шикізат тасымалын арттыратын инфрақұрылым нысандары, әлеуметтік нысандар ашылуда. Аймақтың экономикалық дамуына екпін қосып отырған, халықты жұмыспен қамтып, әлеуметтік мәселенің оң шешімін табуына ықпал етіп отырған, мемлекеттік маңызы бар өндіріс ошақтарының қатарына ауыр өнеркәсіпке қарасты шикізат саласын жатқызуға болады. Бұл тұрғыда аудан үкіметіне тікелей бағынышты, жері Тарбағатай аймағының территориясында орналасқан Қарамай мұнай кен орнының маңызы зор. Қарамай Шыңжаңда өндірілген мұнайдың жартысын береді, аймақта мұнаймен байланысты өндіріс түрлері жақсы дамыған. Мұнай-химия заводтарының өнімдері ел ішіндегі сұранысты ғана қанағаттандырып қоймай, экспортқа да шығарылуда. Металлургия саласы да қарқынды дамуда, соңғы жылдары салынған өндіріс ошақтарының қатарында Іледе ашылған алюминий заводын атап кетуге болады. Бұл заводтың өнімділігі жылына 10 мың тонна өнім өндіруге жетеді. Сондай-ақ, шекара өңіріндегі ауылдық аймақтарда көмір өндірісіне қарасты, ауыр өнеркәсіпке, тамақ және тоқыма өнімдерін өндіретін жергілікті және мемлекеттік маңызы бар, ірілі-ұсақты бірқатар өндіріс орындары орналасқан. 2016 жылы Іле-Қазақ автономиялық облысында өндірілген өнімнің жалпы құны 156 млрд 230 млн юаньді құраған, бұл 5 жыл бұрынғы көрсеткішпен салыстырғанда 11.4% өскен.

Шекара өңірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайын арттыратын саланың бірі-туризм саласы. Оның географиялық орны, климаты, тарихы, ішкі және халықаралық туризмді дамытуға көп мүмкіншіліктер береді. Соңғы жылдары аймақ біртіндеп Қытайдың жаңа туристік ауданына айналуда. Табиғи ерекшеліктеріне қарай туристердің қызығушылығын тудыратын әйгілі нысандардың қатарына Боратала облысының аумағындағы Сайрам көлін, Алтай өлкесіндегі Қанас көлін жатқызуға болады. Сайрам көлінің көлемі -458 кв.км, теңіз деңгейінен 2072 м биіктікте орналасқан, тереңдігі 81 м. Көлдің суы таза, айналасын қоршаған тау жоталары мен көпжылдық шыршалар көл келбетіне әсемдік қоса түскендей. Осы жердегі әсем табиғатты тамашалауға, көл жағасында отырған жергілікті халықтың дайындаған ұлттық тағамдарынан дәм татуға келетін туристердің саны жыл санап артуда. «Қанас» сөзі моңғол тілінен аударғанда «әдемі, бай, жұмбақ орын» деген мағына береді екен, қазіргі кезде көл аумағы мемлекеттік табиғи қорық болып құрылған. Көл суының ерекшелігі, көлде Солтүстік Мұзды мухитқа тән балық түрлерінің өмір сүруі. Қорық 2200 кв. км жерді алып жатыр және БҰҰ-ның XXI ғасырда қоршаған ортаны қорғау Бағдарламасы нысандарының тізіміне кірген.

Шыңжаң территориясынада туризмнің басқа да түрлерін дамытуға барлық мүмкіншілік бар. Шыңжаң-көп ұлтты аудан. Шыңжаңға келген туристер осы жерді мекендеген халықтардың тұрмыс-тіршілігімен, мәдениетімен, әдет-ғұрып, дәстүрімен таныса алады. Мұнда тарихи орындар, мәдени және тарихи ескерткіштер көп, олар аймақты танып-білем деген адамның үлкен қызығушылығын тудырады. Шекара аймағында соңғы жылдары сауда туризмі ерекше дамуда. Туризмнің бұл түрінің дамуына шекара бойында ашылып жатқан еркін экономикалық зоналардың үлесі зор. Шыңжаңның туристік компаниялары

туристерге «Көне Жібек жолы» маршруты бойынша жүріп өтуді, тауға шығу, көне қалаларды аралау, аңшылық, жергілікті халықтың салт-дәстүрімен танысу, экологиялық экскурсия бағдарламаларын ұсынуда.

Туризмнің дамуы аймақтағы ақша айналымының артуына, халықтың жұмыспен қамтылуына, осы сала мамандарының көбеюіне ықпал етеді. Туризмнің арқасында ішкі және сыртқы сауда көлемі, қоғамдық тамақтану желісі өседі, транспорттық байланыс жақсарады, тұтыну товарлары мен дәстүрлі қолөнер өнімін өндіру көбейіп, жергілікті экономиканың жандануына септігін тигізеді.

Шекара өңірінде жүргізіліп жатқан инфрақұрылымдық жобалар және олардың аймақ экономикасына әсері. Қытай 2000 жылдардан бастап өзінің ішкі ұлттық өнімінің 8-10% инфрақұрылымды дамытуға инвестициялап келеді. Әлемдік қаржылық-экономикалық дағдарыс саясаткерлер мен экономистердің назарын инфрақұрылым мәселесіне және оның ұзақ мерзімді тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етудегі рөліне аударуда. Бірқатар елдер, оның ішінде АҚШ, Қытай бар, инфрақұрылымды дамыту және жаңғырту жөнінде ауқымды бағдарламалар қабылдаған. Инфрақұрылым туралы пікірталас туындағанда, мәселе тек транспорттық жүйені жетілдірумен шектеліп жатады. Алайда, ұзақ мерзімді экономикалық өсімді қамтамасыз ету үшін бүгінгі күні индустриалдық және әлеуметтік салалардағы кең ауқымды инфрақұрылымдық инвестициялар қажет. Инфрақұрылымдық инвестициялар экономиканы дамытудың, жаңа жұмыс орындарын ашудың және өндеуші өнеркәсіпте артық қуаттың пайда болуына қарсы жағдай жасаудың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Инфрақұрылымдық инвестициялар--ұзақ мерзімді экономикалық өсуді қамтамасыз ете алатын салаға экономиканың тұрақсыз секторларынан ресурстар мен жұмыс күшін қайта бөлудің тамаша тәсілі болып табылады.

Инфрақұрылым экономикалық (өндірістік) және әлеуметтік болып екі кең санатқа бөлінген. Экономикалық инфрақұрылымға көлік, байланыс, энергетика және сумен қамтамасыз ету кіреді, әлеуметтік - білім беру және денсаулық сақтау объектілері; кейбір сарапшылар оған мәдени-сауықтыру мекемелерін қосады. Мұндай бөлініс шартты болып табылады, өйткені инфрақұрылымның кейбір элементтері экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктерді де қамтиды. Мысалы, әдетте әлеуметтік инфрақұрылымға жататын білім беру мекемелері адами капиталды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, бұл сөзсіз экономикалық өсім факторы болып табылады.

Ірі инфрақұрылымдық жобалар, әдетте, құрылыс саласына, кейін ғимараттарды жөндеу және қайта құруға жаппай инвестиция тартумен қатар жүреді, ол байланысты салалардың (металлургия, құрылыс материалдары мен конструкциялар, химия және ағаш өңдеу өнеркәсібі, қызмет көрсету) өніміне сұраныс тудырады[4].

Соңғы жылдары ШҰАА жетекші инфрақұрылымдық салаларының жедел дамуына, оның ішінде авто және теміржол құрылысына, аэропорттар мен гидротехникалық және энергетикалық нысандардың құрылысына миллиардтаған юань инвестиция тартуда. 12-ші бесжылдықтың жоспарына сәйкес ҚХР Үкіметі өңірдегі транспорттық инфрақұрылымды жақсарту, Батыс Қытайдың негізгі көлік торабының транзиттік әлеуетін арттыру мақсатында ШҰАА көлік жүйесін белсенді дамытуды бастады. Қытай басшылығының басты міндеті автономиялық ауданды 2016 жылға қарай ұлттық және халықаралық көлік хабына айналдыру және 8 көлік дәлізінен тұратын көлік желісін құру болып табылады.

2006-2010 жылдар аралығында Шыңжаңда көлік және байланыс саласындағы негізгі қорларға салынған күрделі салымдар 67,2 млрд болды, бұл жоспарланған деңгейден 12,0 млрд юаньға артық. Атап айтқанда, 2010 жылы көлік пен коммуникациялар саласына салынған инвестициялар көлемі 24,8 млрд юаньды құрады, бұл жоспарланған деңгейден 9,8 млрд юаньға артты. 1965 км жоғары жылдамдықты, 3223 км магистральды жолдар, 8000 км ауылдық жолдар салынды. Осы уақыт аралығында теміржол құрылысына 47,6 млрд юань қаражат салынған, ол өткен бесжылдықпен салыстырғанда 11,2 есе артқан. Цзинхэ-Инин-Қорғас, Күйтүн-Бэйтүн, Қашғар-Хотан және басқа теміржол желісі салынды. 2010 жылы Шыңжаңдағы қолданыстағы теміржол ұзындығы 1068 км-ге артып, жалпы ұзындығы 4093 км жеткен.

Жалпы ҚХР Орталық үкіметі мен автономиялық аудан басшылығы солтүстік-батыс шекара өңірінің әлеуметтік-экономикалық дамуына ерекше көңіл бөліп отыр. Аталған Цзинхэ-Инин-Қорғас теміржол желісі толықтай электрлендірілген, және Шыңжаңның солтүстігінде орналасқан Боратала-Моңғол автономиялық облысын Қытайдың Қазақстанмен арасындағы ең ірі шекаралық бекетімен жалғастырады. Мұндай инфрақұрылымдық жобалар аймақтың халықаралық байланыстарын нығайтып, экономикалық даму деңгейін арттыруға үлкен септігін тигізеді[5, 65-85 б.].

Алашанькоу-Достық бағыты бойынша 2009 жылы (381,5 км) пайдалануға берілген Үрімші-Цзинхэ учаскесі Орталық Азия елдерімен жүк тасымалдау көлемін едәуір арттырды. Жоба 600 млн долларға бағаланды. 2011 жылы ШҰАА орталығы Үрімші қаласынан Алашанькоуға дейінгі толықтай электрлендірілген теміржол желісі пайдалануға берілді. Нәтижесінде, 2011 жылы Синьцзян-Ұйғыр автономиялық ауданында теміржол көлігімен жолаушылар тасымалдау көлемі 40 миллион адамды құрап, жаңа тарихи рекорд жасалды. ШҰАА-нан темір жолмен тасымалданған жүк көлемі 2010 жылмен

салыстырғанда 7% -ға артты. Турфан-Хотан (1930 км) негізгі магистралінің құрамына Турфан-Корла (475 км) теміржол бағытының қосылуы ШҰАА оңтүстік аймақтарында мұнай-химия өнеркәсібін дамытуда маңызды рөл атқарды.

Жалпы алғанда, 12-ші бесжылдықтың жоспарында Шыңжаң темір жол желісін дамытуға 120-150 млрд юань (19-24 млрд доллар) инвестициялау жоспарлануда, бұл Шыңжаңды Қытайдың ішкі аудандарымен, көршілес елдермен, сондай-ақ ШҰАА-ның әртүрлі аймақтарын тығыз байланыстыруға мүмкіндік береді. Қытайлық басшылықтың 2014 жылға арналған отандық теміржол қызметтерін дамыту жоспарларында - Цинхай-Тибет пен Оңтүстік Шыңжаң темір жолдарын жалғайтын Голмуд (Цинхай провинциясы)-Корла (ШҰАА) желісін салу қарастырылған. 2015 жылға қарай Шыңжаң теміржолының жалпы ұзындығы 8,2 мың км-ге жетсе, 2020 жылға қарай 10 мың км асады деп күтілуде. Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданының көлік инфрақұрылымын дамыту жоспарына сәйкес, 2020 жылға қарай бірыңғай темір жол желісін құру жоспарлануда.

Шыңжаңның автожолдар қатынасына да ерекше көңіл бөлінуде. Автомобиль көлігі саласындағы басым жобалар қатарында 12 жоғары жылдамдықты жол салу, сондай-ақ аймақтық маңызы бар сегіз автожолды қайта жасау жұмыстары бар. Мәселен, 2012 жылдың қыркүйек айында Ганьсу провинциясының Гуачжоу өлкесінен Синсинся (ШҰАА) қаласына дейінгі жоғары жылдамдықты трасса қолданысқа берілді. Аталмыш трасса қытайдың шығысындағы Цзянсу провинциясының Ляньюньган порты мен солтүстік-батыс шекара аймағындағы Қорғас шекара бекетін жалғайтын мемлекеттік маңызы бар магистральдың бір бөлігі болып табылады. Ляньюньган-Қорғас автожолы елдің шығысынан батысына дейін (Цзянсу, Аньхой, Хэнань, Шэньси, Ганьсу провинциялары арқылы) кесіп өтіп, Шыңжаңды Қытайдың басқа аудандарымен байланыстыратын бірден-бір жол.

2011-2015 жылдары барлығы 120-140 млрд юань (19-22 млрд доллар) қаржы Шыңжаңның автожолдарының құрылысы мен қайта өңдеуіне жұмсалады деп күтілуде. Қытай басшылығының жоспарына сәйкес, 12-ші бесжылдықтың соңына қарай осы өңірдегі автомобиль жолдарының жалпы ұзындығы үштен бірге артып, 175 мың км-ге жетеді, ал 2020 жылға қарай елдің батыс өңірлерінде магистральдар желісі құрылатын болады.

Қытай басшылығы ШҰАА-да азаматтық авиацияның дамуына үлкен мән береді. 2011-2015 жылдарға арналған авиация саласындағы инфрақұрылымдық жобаларға инвестициялардың жалпы көлемі 30 миллиард юань (4,6 миллиард долларды) құрайды, бұл 11-ші бесжылдық көрсеткішпен (2006-2010 жылдар) салыстырғанда 5,5 есе жоғары. Қаржының бір бөлігі 4 жаңа аэропорттың құрылысына және қолданыстағы әуежайларды модернизациялауға жұмсалады. 2015 жылдың соңына қарай Шыңжаңдағы азаматтық әуежайлардың саны ағымдағы 16-дан 22-ге дейін артады, ал олардың өткізу қабілеті жылына 20 миллион адамды құрайды. Болашақта Шыңжаңды елдің барлық облыстарының әкімшілік орталықтарымен байланыстыратын әуе желілерін ашу жоспарлануда. 2010 жылдың жазында Қытай Халық Республикасының Азаматтық авиация Бас басқармасы және Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы басшылығы Үрімші әуежайында халықаралық авиациялық торапты құруды көздейтін азаматтық авиацияны ынталандыру және дамыту туралы хаттамаға қол қойды. Қазіргі уақытта Шыңжаңда 52 әуе компаниясы жұмыс істейді, Үрімшіні Қытайдағы және шетелдегі 70 қаламен байланыстыратын 100-ден астам маршруттар ашылған.

2012 жылы ШҰАА-ның маңызды жобаларға салған инвестициялары 3,6 млрд АҚШ долларын құрады, ол суару жүйелері, жолдар, көлік коммуникациясы және электр энергиясы құрылысына бөлінді. 2013 жылы Хами-Миншуй (Ганьсу провинциясы), Қарамай-Орху-Алтай, Қарамай-Тачэн (Чугучак), Ақсу-Қашғар, Қашғар-Еркештам, Инин (Құлжа) -Дунмазар бағытындағы жылдам жүретін жолдардың құрылысына 5,5 млрд доллар аса қаражат бөлінген. 4 жолақты Сайрамнұр-Гоцзыгоу жоғары жылдамдықты автожол құрылысы 2006 жылы басталып, 2013 жылы қолданысқа берілген. Жалпы қашықтығы 56,2 км, салынған қаржы көлемі-2,4 млрд юань. Ірі көлемдегі қаржы, сондай-ақ өте маңызды деп саналатын Ланьчжоу-Үрімші қос жолақты 2-ші теміржол желісінің құрылысына, Хами-Чжэнчжоу жоғары вольтты электр желісіне, Алташ суару қондырғысы құрылысына жұмсалған.

Аймақтың инфрақұрылымдық жүйесін жақсарту мақсатындағы ірі жобаларға мемлекеттік және жеке капитал тарту соңғы жылдары да жалғасуда. Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының үкімет жұмысы туралы баяндамаға сәйкес, ШҰАА 2017 жылы инфрақұрылымды дамыту үшін 1,5 трлн юань бөлуді жопарлаған, оның ішінде 200 миллиард юань жаңа жол салу үшін, 34,7 миллиард юань-темір жол желісінің құрылысына, 14,4 млрд юань- Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының әкімшілік орталығы Үрімшідегі әуежайды модернизациялауға қарастырылған[6]. Сонымен қатар, инвестициялар су шаруашылығы, энергетика және байланыс салаларын дамытуға бағытталатын болады. Есепке сәйкес, дамымаған көлік жүйесі Шыңжаңды дамытуға тұсау салады, бірақ оның дамуы үлкен экономикалық әлеуетке ие. Мұнда инфрақұрылымның құрылысы экономикадағы қысымның айтарлықтай төмендеуіне, жеткізілім саласындағы

құрылымдық реформаларды жүзеге асыруды жеделдетуге және «Бір белдеу, бір жол» бастамасын іске асыру үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

Азияны Еуропа және Африка елдерімен Жібек жолының ежелгі сауда жолдарымен байланыстыратын сауда және инфрақұрылымдық желіні құруға бағытталған «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданын дамытуға жаңа серпін береді. Осылайша, СУАР билігі дамудың негізін нығайтуға, өндірістік құрылымды қайта жаңғыртуға және тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуға жәрдемдесуді жоспарлайды[7]. ШҰАА-ны дамыту және реформалау комитетінде айтылғандай, 2018 жылы аймақ Курля (Синьцзян) - Голмуд (Цинхай пров.) теміржол желісін салуды ынталандыруы, Хотан-Жоцян (Чарлык) темір жолының құрылысын бастауы, бірқатар жоғары жылдамдықты автожолдардың құрылысын жеделдетуі, Үрімшідегі халықаралық әуежайдың қайта құру және кеңейту жобасын жүзеге асыруды тездетуі және аймақтарда жаңа әуежайлардың құрылысына кірісуі тиіс.

2018 жылы ШҰАА әкімшілігі бес ірі және 17 орташа су қоймаларын салуды ынталандырады. Бұдан басқа, электр энергиясы инфрақұрылымын жетілдіруге белсенді күш жұмсалады[8].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Синьцзян-Уйгурский автономный район. https://ru.wikipedia.org/wiki/
2. Или-Казахский автономный округ.
3. http://russian.cri.cn/1001/2009/07/22/166s300200.htm
4. Социально-экономическая ситуация в Синьцзяне.
5. http://polit-asia.kz/ru/arkhiv-materialovpl/2014/408-sotsialno-ekonomicheskaya-situatsiya-v-sintszyane
6. Инфраструктура как фактор экономического роста. https://creativeconomy.ru/lib/6407
7. Фролова Иветта Юрьевна. Экономическая политика КНР в Синьцзян-Уйгурском автономном районе в контексте интересов стран Центральной Азии. //Проблемы национальной стратегии № 4 (25) 2014, 65-85 стр.
8. Экономика СУАР на пути быстрого развития. http://uyghurtoday.com/2017/07/19/ehkonomika-suar-na-puti-bystrogo-razvitiya/
9. Инициатива "Пояс и путь" открывает огромные возможности для развития транспортной инфраструктуры в Синьцзяне.
10. http://russian.news.cn/2017-05/10/c_136271462.htm
11. В 2018 году Синьцзян выделит более 450 млрд юаней на ускоренное развитие ведущих инфраструктуры отраслей.
12. http://russian.news.cn/2018-01/08/c_136879639.htm

УДК 930.2: 94(574): 316.3

З. Майданали
КазНУ им. аль-Фараби

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ КОЧЕВЫХ ОБЩЕСТВ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме формирования социально-политических институтов кочевого общества. Представлен историографический обзор исследовательских парадигм современной исторической науки. Анализ современной историографии по проблемам преемственности и трансформации политической организации кочевых обществ показал, что развитие и эволюция кочевых обществ сопровождалось сходными и особенными чертами функционирования. Дискуссии и противоречивые заключения современной науки отражают уровень теоретико-методологических подходов и показывают недостаточность логических инструментов для понимания природы социально-политической организации кочевых обществ.

Ключевые слова. социально-политические институты, кочевые структуры, научные парадигмы, наследование, традиции, преемственность.

THE SOCIO-POLITICAL ORGANIZATION OF NOMADIC SOCIETIES: CONCEPTUAL APPROACHES AND TRENDS

Abstract. The article deals with different conceptual positions and approaches to the problem concerning the formation of social-political institutes of the nomadic society and presents historiographical review of the e[ploratory of the modern historical science. Analysis of the modern historiography the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies has shown that the development and evolution of nomadic societies accompanied by similar features and special operations. Debate and conflicting conclusions of modern historical science reflect the level of theoretical and methodological approaches and show lack of logical tools for understanding the essence and nature of the social and political organization of nomadic societies.

Keywords. social-political institutes, nomadic structures, the scientific paradigm, inheritance, traditions, continuity.

КӨШПЕЛІ ҚОҒАМДАРДЫҢ САЯСИ - ӘЛУЕМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ТҰЖЫРЫМДАР МЕН ҮРДІСТЕРДІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақалада көшпелі саяси-әлеуметтік жүйелердің қалыптасуы мәселелері бойынша концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылады. Тарихнамалық сараптау қазіргі тарих ғылымының зерттеу парадигмалары көрсетіледі. Көшпелі қоғамның саяси құрылымының өзгерісі мен көшпелі қоғамның дамуына байланысты ерекшеліктері мен қызметі қазіргі тарихнамалық сараптамада «дуальдік» мәселенің зерттелу деңгейін айқындайды. Көшпелі қаумдыстықтардың саяси - әлеуметтік құрылымдары және мұрагерлік дәстүрлердің «дуальді» табиғаты қазіргі ғылымдағы теориялық - әдістемелік көзқарастардың деңгейін және логикалық инструменттердің әлсіздігі мен қарама - қайшы тұжырымдар пікірталастарын қарастырады.

Түйін сөздер. саяси-әлеуметтік институттар, көшпелі құрылымдар, ғылыми тұжырымдар, мұрагерлік, дәстүрлер, сабақтастық.

Введение

Современная историческая наука не может плодотворно развиваться без использования достижений предшествующих этапов исторической науки, выработанных исследовательских методов и накопленных знаний. Раскрытие основных этапов развития исторической мысли позволяет определить научные направления, оценить достигнутые результаты. На сегодняшний день существует большая необходимость в изучении концептуальных проблем социально-политической трансформации кочевых обществ, определении природы и сущности формирования политических институтов, изменения социальной структуры кочевников. Историографическое осмысление этих аспектов ставит пред нами следующие задачи, во-первых, что современные историки вкладывают в значение "государство", "кочевое государство", во-вторых, необходимо раскрыть особенности исследовательских парадигм в изучении социально-политических институтов кочевого общества.

Социально-политическая организация кочевых обществ

Европоцентристские теории возникновения и развития государства подразумевают централизованную политическую власть, которая монополизирует (или делегирует) управление и регулярно взимает налоги на более или менее определенной территории. В исторической наукесинхронные политические процессы считалисьпоследовательными стадиями формирования государства. Понятие "политогенез" было разработано в 1970-х 80-х гг. Л.Е. Куббелем (Куббель,1988:1) обозначавшим этим термином процесс формирования государства. "Государство провозглашает "преимущество применения голой силы для решения социальных проблем". П. Голден (Голден,2004:111) определяет, что государство обладает военной силой, способной защитить его перед лицом внешнего и внутреннего врага. Кроме военных и налоговых чиновников, оно имеет в своем распоряжении другие "эксплицитные, комплексные и формальные" органы управления. Оно руководит и устанавливает правила для общества, в котором производительные силы являются достаточно развитыми для того, чтобы породить, в различной степени, социальную дифференциацию, стратификацию и создать излишки, необходимые для содержания государства. Социальные связи основываются не на узах родства и обычаях". Следуя логике своих умозаключений, он полагает, что когда кочевые государства разрушались, племена и роды, составлявшие их, всего, лишь перегруппировывались, иногда под руководством родов, происходивших от "харизматического" правящего дома, или под руководством новых родов, но чаще всего не как государства. Резюмируя свои концептуальные положения, ученый предполагает: "Они возвращались к определенной точке континуума между безгосударственностью и государственностью в ожидании нового катализатора, который мог бы снова подтолкнуть их кгосударству"(Голден,2004: 112). На эти же исследовательские принципы опирается М. Фрид, анализируя систему государственного устройства: "Точка концентрации является одним из основных принципов организации: иерархия, дифференцированная степень доступа к основным ресурсам, повиновение официальным лицам, защита территории. Оно сохраняет себя "и физическими, и идеологическими средствами, путем поддержания военных сил и путем создания идентичности среди других подобных организационных единиц"(Fried,1967: 235 p). Западные исследователи, рассматривая основные признаки государства, приходят к выводу, что в своей основе государство должно быть "совокупностью организаций, наделенных властью принимать обязательные для народа решения, и организаций, юридически располагающихся на определенной территории, которые внедряют эти решения, используя, при необходимости, силу"(Голден , 2004 :108). В свою очередь Дж. Флетчер, отмечает, что государственность не является институтом, который жизненно необходим для существования кочевого общества, вторит ему и П. Голден исходя из своих теоретико-методологических построений, он скептически относится к идее, что номады могут самостоятельно создавать государственность, хотя и не отрицает, что во Внутренней Азии под влиянием китайской цивилизации степные империи принимали форму раннегосударственных обществ (Флетчер Дж, 2004: 7-8)

Современный американский антрополог и историк Дж. Барфилд полагает, что возникновение номадной государственности построено на противоречиях(Барфилд ,2009: 38-39). На вершине кочевой империи существует организованное государство, руководимое самодержцем, но оказывается, что большинство членов племени сохраняют свою традиционную политическую организацию, которая основывается на родственных группах различных рангов. По мнению исследователя для разрешения этих противоречий были предложены две серии теорий, которые должны были показать, что племенная форма – это только оболочка для государственности либо что племенная структура никогда не ведет к настоящему государству. Другими словами данные изыскания позволяют раскрыть этапы и динамику развития исторической мысли в рассмотрении различных аспектов кочевой государственности, которые, по мнению зарубежных исследователей лишь временно доминировали над племенной политической организацией. Прогресс в изучении особенностей сложения кочевой государственности показывает, что добиться этого невозможно без учета мировоззренческих знаний о прошлой социальной реальности и комплексного подхода к социально-историческому знанию. В статье "Альтернативы социальной эволюции" российские ученые Д.М. Бондаренко, Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев отмечают, что "государство не является единственно возможной постпервобытной эволюционной формой. …это всего лишь одна из многих форм постпервобытной социально-политической организации: эти формы альтернативны по отношению к друг другу и способны трансформироваться друг в друга без каких-либо потерь в общем уровне сложности"(Крадин ,2001:369-396) Анализируя, основные принципы генезиса и эволюции социально-политических структур, ученые приходят к заключению: "Таким образом, эволюционный путь, в рамках которого ретроспективно угадываются известные нам черты государства, является лишь одним из возможных "направлений" политогенеза. Но так как позднее большинство альтернативных социально-политических структур было уничтожено, поглощено государствами, или трансформировалось в

государство, возможно, есть основания признать "государственную ветвь" политогенеза "основной", а альтернативные пути - "боковыми".

Номадолог Н.Н. Крадин определяет, что по уровню сложности большинство типичных кочевых империй Евразии больше соответствует уровню "вождеств". Еще радикальнее по данной проблеме позиция Э.С. Кульпина, исследователь резко отрицательно относится к возможности возникновения государственных институтов в кочевом обществе: "Во все времена кочевники были маргиналами цивилизационного развития, которое традиционно связывается с развитым земледелием, ремеслом, городской культурой. Довольно часто, если не, как правило, кочевники становились паразитической социально-политической надстройкой на теле государственной и общественной самоорганизации временно завоеванных ими земледельческих народов"(Кульпин, 2004:67) Сторонники эволюционного, поступательного развития кочевого общества считают, что кочевники могли создавать собственную государственность. К ряду таких исследователей относятся С.Г. Кляшторный, Е.И. Кычанов, В.В. Трепавлов, А.М. Хазанов, Т. Холл, которые своими научными трудами внесли значительный вклад в разработку концепции "раннего государства" у кочевников. Исходя, из своих мировоззренческих установок ученые пришли к выводу, что кочевая государственность - итог постепенного внутреннего развития общества. А.М.Хазанов (Хазанов, 2006: 480) считает, что сам термин "кочевые государства" в известной мере является условным. Они были кочевыми, потому что были основаны кочевниками или потому что кочевники занимают в них доминирующие позиции. Однако, так или иначе, но все они были связаны с ассиметрическими отношениями с оседлыми обществами. Исследователь подчеркивает, что "в силу неавтаркичностии специализированного характера кочевой экономики она всегда должна была дополняться земледельческими и ремесленными продуктами, а главными центрами производства последних были города"(Хазанов,2004: 318). Исследователь основывается на постулате, что для того чтобы кочевники создали государство, необходим был какой-то внешний катализатор (обычно оседлое государство). Соседние оседлые государства были слишком слабы политически (но это не означало обязательно военной слабости), чтобы представлять для кочевников реальную угрозу. В свою очередь, кочевники, для которых неопределенность конфедеративных связей была нормой, никогда серьезно не угрожали окружающим государствам. Моделируя историческую действительность кочевого мира, А.М. Хазанов (Хазанов, 2004: 318) разрабатывает несколько основных принципов сосуществования, взаимодействия городов и кочевого общества: 1. Торговля и поддержание разного рода контактов, включая религиозные и культурные, с городами в оседлых странах. 2. Завоевание этих стран или контроль над определенными оседлыми территориями, что почти автоматически влекло за собой использование их городов для самых различных нужд завоевателей: экономических, административных, культурных и т.д. 3. Создание собственного городского сектора в кочевых государствах. Таким образом, раскрывая, специфические черты этого процесса, обращает внимание на то, что оседлые государства нередко рассматривали торговлю с кочевниками как инструмент внешней политики, средство экономического давления.

А.М. Хазанов всесторонне анализирует, систему политической власти в кочевом обществе и считает, что она в значительной степени оставалась диффузной и в основном связанной с военными и организационно-регулятивными функциями. Соответственно они были рыхлыми, текучими по составу и недолговечными, за исключением тех случаев, когда они подвергались трансформации в результате специфических взаимоотношений с внешним миром. Иными словами, в самих кочевых обществах потребности политической интеграции были недостаточно сильны, чтобы приводить к необратимым структурным изменениям (Хазанов, 2006: 479). Несколько иной точки зрения и другие акценты расставляет Е.И.Кычанов. Изучая проблему возникновения и развития социальной дифференциации исследователь заключает: "Вождизм (чифдом) и присвоенные им функции распределения общественного продукта – это и есть сложение господствующего класса и приобретение им особого положения в распределении продукта (Кычанов,1997: 5). Представитель западной антропологической школыДж. Флетчер, реконструируя жизнь кочевников в условиях постоянной мобильности, показывает несущественный характер надплеменной социальной организации и слабой интегрированности степных политий, которая была нестабильна и часто вообще распадалась. "Члены племени считали себя принадлежащим к единому народу (ulus), который существовал в прошлом и в любое время мог быть восстановлен под новым или старым названием. Термин улус использовался для обозначения племени или, более вероятно, надплеменной общности, даже если последняя существовала только в умах людей. Улус мог также обозначать существующую надплеменную политию – либо слабо организованную "конфедерацию", либо жестко организованную "империю". Надплеменное общество балансировало взад и вперед между надплеменной анархией (воображаемым единым народом) и надплеменной политией, которая, в свою очередь, флуктировала между слабой конфедерацией и (намного реже) устойчивой автократией" – фиксирует автор(Флетчер Дж,2004: 221-222). Автор вскрывает сложные механизмы трансформации и изменений в традиционных кочевых структурах,

показывает характерные для кочевого общества параллельные, пограничные и переплетающиеся механизмы взаимодействия, которые обеспечивали устойчивость системы. В этой связи возникает вопрос о новых концептуальных построениях применительно к изучению такого политического образования как "кочевые империи".

В рассмотрении проблемы возникновения кочевых империй или "архаических империй" для исторических исследований характерна "дихотомия" (двойственность). Современные авторы, проводя реконструкцию "степных империй" считают, что для создания империи были необходимы два важных средства. Первое из них было структурным, а второе – идеологическим. Структурным средством была десятичная военная организация, которую степные правители использовали, и это являлось мощным оружием в руках степного правителя, и значительно усиливало его власть. Идеологическим средством усиления контроля хана была вера в Тенгри – бога кочевников. В работах современных историков прослеживается идея всемирного верховного бога и содержит в себе возможность единой универсальной сферы на земле вероятность того, что верховный бог может назначать единого правителя для установления своего правления над всей этой универсальной сферой (Флетчер Дж.2004: 231). Н.Н. Крадин, анализируя природу "кочевых империй"(Крадин, 461) выделяет следующие признаки: 1. многоступенчатый иерархический характер социальной организации, пронизанный на всех уровнях племенными и надплеменными генеалогическими связями; 2. дуальный или триадный (на крылья и центр) принцип административного деления империи; 3. военно-иерархический характер общественной организации "метрополии", чаще всего по "десятичному принципу"; 4. ямская служба как особый способ организации административной инфраструктуры; 5. специфическая форма наследования; 6. особый характер взаимоотношений с земледельческим миром. В исторических исследованиях современных российских авторов С.Г.Кляшторного, Т.И.Султанова всесторонне рассматриваются и факторы имперской традиции в истории сложения древнетюркской цивилизации. Ученые, опираясь на методы ретроспекции и сравнительного анализа, считают: "Между тем все, что мы можем определить как признаки присущие цивилизации (и прежде всего, достаточно развитая письменность и запечатленная в этой письменности историческая память), явилось следствием создания Тюркского эля. Так сами тюрки называли свое государство, которое мы называем Тюркским каганатом или Тюркской империей" (Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. 2004).

Представленный историографический обзор позволяет выявить противоречия в исследовательской практике, специфические черты в изучении разных аспектов диалектического развития кочевого социума и преемственность исследовательских парадигм. Разные акценты и нюансы исследовательской практики, тем не менее, подчеркивают природу эволюционных изменений в кочевой среде, но при наличии регулярных контактов с урбанистическими обществами. Зачаточные формы государственности существовали в большинстве кочевых обществ и движение к ее элементам, которые получали необходимый стимул, сразу же становилось эффективным. Общим для современных исследователей при всей разности достигнутых результатов является мнение о том, что кочевые общества обладали внутренними силами, способными создать государство, но, несомненно, главную роль сыграло внешнее воздействие, исходящей точкой и катализатором политического развития кочевников являлось оседло-земледельческое общество. Следует отметить такую особенность исследовательской работы, что даже противоположные теории могут не исключать друг друга, а служить дополнением и показывать вектор развития концептуальных подходов и выработанных методов. Разнообразие подходов и мнений привело к раскрытию генезиса социально-политических изменений в кочевой среде, развитие исторической мысли позволяет определить ее основные направления, новые исследовательские горизонты. Современное движение исторического знания требует дальнейшего осмысления природы кочевого общества, понимания сути происходивших процессов, которые были непосредственно связаны с трансформацией внутренних механизмов кочевого общества. Эффективность теоретико-методологических построений применительно к изучению кочевой государственности заключена в спонтанных, неподготовленных и неожиданных поворотах исторической действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. - М., 1988.С. 1.
2. Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи//Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004. С. 111.
3. Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи//Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004. С. 112.
4. Fried M.H. The Evolution of Political Society: an essay in political anthropology. New York. 1967. 235 p.

5. ГолденП. Кипчакисредневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи//Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004. С. 108.
6. Флетчер Дж. Средневековые монголы: экологические и социальные перспективы// Монгольская империя и кочевой мир. Введение. Улан-Удэ, 2004. С. 7-8.
7. Барфилд Т. 2009, 38-39 Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э.-1757 г. н.э.) Спб., 2009. С. 38-39.
8. Крадин Н.Н. Кочевничество в современных теориях исторического процесса// Время мира. Альманах. Вып. 2. Новосибирск. 2001. С. 369-396.
9. Кульпин Э.С. Цивилизация Золотой Орды// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004. С.167.
10. Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. Волгоград, 2006. С.480.
11. Хазанов А.М. Кочевники и города в евразийском степном регионе и соседних государствах//Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. А., 2004. С. 318.
12. Хазанов А.М. Кочевники и города в евразийском степном регионе и соседних государствах//Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. А., 2004. С. 318.
13. Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. Волгоград, 2006. С.2006. С.479.
14. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М., 1997. С.5.
15. Флетчер Дж. Средневековые монголы: экологические и социальные перспективы// Монгольская империя и кочевой мир. Введение. Улан-Удэ, 2004. С. 221-222
16. Флетчер Дж. Средневековые монголы: экологические и социальные перспективы// Монгольская империя и кочевой мир. Введение. Улан-Удэ, 2004 .С. 231.
17. Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. С. 491.
18. Кляшторный С.Г., СултановТ.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Спб., 2004.

УДК 930.2: 94(574): 316.3

З. Майданали
КазНУ им. аль-Фараби

ХАРИЗМА И ВЛАСТЬ В КОЧЕВЫХ ИМПЕРИЯХ (ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ)

Аннотация. В статье рассматриваются концептуальные заключения о таком политическом факторе как "харизма". Выявлены разные подходы и принципы исследования проблемы существования и функционирования властных структур в кочевом обществе. Показан прогресс исторического знанию в изучении проблем социально-политических структур кочевого общества. Анализ современной историографии по проблемам преемственности и трансформации политической организации кочевых обществ показал, что необходимы специальные научные изыскания в отношении институтов власти и властвования, которые образуют особую сферу человеческой деятельности и соответственно особую область культуры и деятельности социальной структуры в целом. В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме роли «харизматических» лидеров в системе власти кочевых образований, представлен историографический обзор исследовательских парадигм современной исторической науки.

Ключевые слова. харизма, кочевники, научные парадигмы, структура, власть, управление.

CHARISMA AND POWER IN NOMADIC EMPIRES (HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM)

Abstract. Main conceptual positions to problem the political factor of "charisma" in a nomadic society are considered in the article. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the political system in a nomadic society. The onward development to modern history thought in study social-political sphere of the nomadic formation is shown.Analysis of the modern historiography on the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies has shown that special research in respect of the institutions of power and dominion, which form a special sphere of human activity and, accordingly, a particular area of culture and social structure as a whole. The article deals with different conceptual positions and approaches to the problem the role of the "charismatic" leaders in the power system of the nomadic society and presents historiographical review of the modern historical science.

Keywords. charisma, the nomads, the scientific paradigm, structure, power, management.

ХАРИЗМА ЖӘНЕ БИЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯЛАРДА (ТАРИХНАМАЛЫҚ САРАПТАУ)

Аңдтапа. Мақалада саяси фактор ретінде "харизма" мәселесі бойынша негізгі концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылған. Бірқатар әдіс-тәсілдер арқылы саяси жүйенің құрылуы мен қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Көшпелі құрылымдардың саяси-әлеуметтік жағдайын зерттеуде тарихи ойдың дамуы көрсетіледі. Жалпы әлеуметтік құрылымның жағдайы мен адам қызметіндегі ерекше сферасы мен ерекше мәдениеттің өлкесі ретінде билік және билік орнату мәселесі арнаулы ғылыми ізденістерді қажет ететінін, қазіргі тарихнамалық сараптау көшпелі саяси құрылымның сабақтастығы мен трансформациясы мәселелері арқылы көрсетеді. Тарихнамалық сараптау қазіргі тарих ғылымының көшпелі қоғамның билік жүйесінде "харизматикалық" тұлғалардың қалыптасу мәселелерін көрсетеді, ізденіс парадигмалары мен концептуалдық тұжырымдар мен көзқарастарын айқындайды.

Түйін сөздер: харизма, көшпелілер, ғылыми тұжырымдар, құрылым, билік, басқару.

Введение

Развитие исторической науки показывает недостаточность логических инструментов для понимания сущности и природы трансформации идеологической сферы кочевого общества, которое представляет собой сложные и внутренне структурированные системы, что ставит перед исследователями неоднозначные задачи по изучению и реконструкции сложного комплекса взаимоотношений. Современная историография обращает особое внимание на постоянные процессы изменений в социально-политической структуре кочевых объединений, которое сопровождалось разрушением традиционных социальных институтов и появлением новых.Актуализация в современной исторической науке таких пластов как политико-правовая система и роль харизматической личности, и конструирование на их основе новых исторических методов позволяет представить целостную модель сложного процесса развития кочевой государственности.В словаре исторических терминов харизма - это (греч. charisma - милость - божественный дар), исключительная

одаренность; харизматическийлидер - человек, наделенный в глазах его последователей авторитетом; харизма основана на исключительных качествах его личности - мудрости, героизме, "святости". Как определяет один из лучших методологов исторической науки И.Н. Ионов: "Для подкрепления ценностей цивилизации прибегали к мифологическим моделям культуры, при этом создавались утопии, вначале сильные, как у Платона, Ксенофонта, Т. Мора и Ф. Бэкона, а затем все более слабые…"(Ионов, 2007: 3).

Период формирования "кочевых империй" отличался резкими, находящимися в состоянии непрекращающегося процесса, изменениями в социально-политической структуре, сопровождаемой разрушением традиционных социальных институтов. Учитывая динамичность политических процессов в номадных образованиях, соотношение подсистем было неустойчивым и подвижным. Выдающийся ученый К. Иностранцев в своем труде "Хунну и гунны" отмечал: "…три великие кочевые империи: Хунну, Ту-гю и монголов являлись пестрой смесью различных племен и родов, под верховенством одного рода. …Когда мы хотим узнать происхождение, какого-нибудь кочевого народа, то это значит, что нам необходимо определить, к какой группе племен или даже расе принадлежала династия, а с нею и ядро народа. Поэтому нам нужно по возможности определить, каково было происхождение того племени или рода, которое уже давно было известно в Китае и с течением времени усилилось настолько, что образовало могущественную кочевую империю"(Иностранцев, 1926: 92). Исследователь четко указывает на необходимость идентификационного подхода и реконструкции этнического, социального и политических пластов внутренней структуры кочевого общества. Востоковед В.В. Бартольд полагал, что степное лидерство могло основываться на выборе самих кочевников, сделанном политическими силами внутри кочевого общества. Выборы были дополнением к системе насилия в любом кочевом обществе, потому что набирающие силу лидеры притягивали своими военными и грабительскими успехами добровольных сподвижников (Бартольд, 1963 : Т 1).

Анализируя систему власти и управления в кочевой среде современный российский исследователь В.В.Трепавлов, приходит к заключению: «Высшие посты в кочевых государствах (каганы, ханы-правители уделов, верховное военное командование) обычно представлялись людям, принадлежавшим к одному правящему клану: Люаньди у хуннов, Ашина у древних тюрок, Яглакар у уйгуров, Елюй у киданей и т.д. соответственно вся держава расценивалась как достояние данного рода, и остальные роды и племена, включенные в нее, считались подданными клана-гегемона» (Трепалов, 1993: 102). Антрополог Т. Дж. Барфилд исследуя политическую организацию Монгольской империи, отмечал: «Чингис хан создал степную империю путем организации своей собственной партии, не полагаясь на лояльность племен. Чингис хан пытался создать институализированное государство, в котором не действовали бы конфедеративные принципы»(Барфильд, 2009: 294.).

Современные исследовательские парадигмы, проводя реконструкцию "степных империй" подводят к выводу, что для создания империи были необходимы два важных средства. Первое из них было структурным, а второе – идеологическим. Структурным средством была десятичная военная организация, которую степные правители использовали, и это являлось мощным оружием в руках степного правителя, и значительно усиливало его власть. Идеологическим средством усиления контроля хана была вера в Тенгри – бога кочевников. В современной историографии прослеживается идея всемирного верховного бога и содержит в себе возможность единой универсальной сферы на земле вероятность того, что верховный бог может назначать единого правителя для установления своего правления над всей этой универсальной сферой. В общеисторическом, глобальном ракурсе она сформулирована Л.Е. Куббелем и заключается в "общей тенденции…в сторону разделения и появления специализированных носителей отдельных видов власти", в данном случае военно-административной и сакрально-жреческой. Автор обозначил три основные первичные ветви разделения власти – жрец, военачальник и вождь.Причина появления указанной тенденции видится в усложнении социальных структур, невозможности для одного харизматического предводителя в полной мере осуществлять все функции управления. Специализация власти, таким образом, оказывалась тем глубже, чем более развитыми и структурированными оказывалось общество. …Но в таком раннесоциальном мире, как кочевой, этот процесс, как правило, тормозился в самом начале" (Барфилд, 2009: 302-303.).

Причину в появлении указанной тенденции В.В. Трепавлов видит в усложнении социальных структур, невозможности для одного харизматического предводителя в полной мере осуществлять все функции управления и специализация власти, таким образом, оказывалась тем глубже, чем более развитыми и структурированными оказывалось общество. Исследователь выявляет сложный, и неоднозначный характер процесса, который изначально происходил в кровнородственном коллективе, а завершался в государстве. Дифференциацию кочевого общества, к военной знати (вождям и старшим дружинникам) отходила военная и управленческая сфера деятельности, за шаманством (жречеством), сформировавшихся из хранителей родовых культов, числились идеологические полномочия (Базаров, 2004)

Другой методологический подход предлагает Крадин Н.Н., так исходя из его исследовательской парадигмы вожди племен были инкорпорированы в десятичную военную иерархию, однако во внутренней политике они были в известной степени независимы от центра. Автономность племен зиждилась на: 1. Хозяйственной самостоятельности; 2. Нестабильности главных источников доходов (грабительские войны, перераспределение дани и других внешних поступлений, внешняя торговля); 3. Всеобщем вооружении, ограничивавшем возможности политического давления сверху; 4. Возможности откочевки, дезертирства недовольных политикой центра племенных группировок под покровительством земледельческой знати или восстания с целью свержения неугодного правителя. Определенную роль в институализации власти правителей кочевых обществ играли выполняемые ими функции священных посредников между социумом и Небом (Тенги), которые обеспечивали покровительство и благоприятствование со стороны потусторонних сил. Согласно религиозным представлениям номадов, правитель степного общества (шаньюй, каган, хан) олицетворял собой центр социума и осуществлял ритуалы, которые обеспечивали обществу процветание и стабильность (Трепавлов, 2004 : 95) .

Современная методология определяет новые подходы в изучении функций правителя, которые становились шире, а иерархия подчиненности и зависимости, например в монгольском обществе намного сложнее и разнообразнее. Согласно научной концепции Т.И. Султанова верховная власть средневековых монголов, основывалась на праве царствования любого представителя "алтануруга" Чингисхана и утверждалась на курултае царевичей и высшей аристократии. При этом в улусах-государствах преемственность власти коррелировалась с учетом политических традиций и конкретных обстоятельств(Крадин, 2006: 491).Обобщая всесовременныеисследовательские изыскания С.А.Васютин, справедливо отмечает: "…разработанная кочевниковедами в последние десятилетия концепция "двойственной природы" кочевых империй, несомненно, позитивна, но даже она не может дать исчерпывающие ответы. По-видимому, надо учесть, что управленческие системы номадных империй, как явление сложное и многогранное, не могут быть описаны с помощью однозначных дефиниций. …Определенная внутренняя дифференциация управленческих институтов и политических мероприятий в кочевых империях позволяет говорить о разных пластах в догосударственной и раннегосударственных политических культурах номадов" (Султанов Т.И. , 2000:228.)

Российские авторы Скрынникова Т.Д. и Крадин Н.Н. определяют характер власти правителей степных империй как «…более консенсуальный, лишенный монополии на легитимный аппарат принуждения. Шаньюй, хан или каган — прежде всего редистрибутор, его мощь держится на личных способностях и умении получать извне престижные товары и перераспределять их между подданными. Данное обстоятельство сближает империи кочевников с такой предгосударственной иерархической формой политической интеграции, как вождество» (Васютин , 2005: 270). Через классификацию передававшихся традиций, западный исследователь П. Голден, выделил из них культовые (церемония коронации; представления о священных узах кагана и всего правящего рода с божественными силами; понятия священного центра державы), политические и социальные (титулатура; деление государства на две части-крыла при старшинстве восточной; владение домениальными землями по рекам Орхону и Селенге). В вождестве, где административные обязанности уже начинали закрепляться и наконец, утверждались за определенной частью коллектива, происходила кристаллизация и усложнение наметившихся на предыдущей стадии "полюсов" власти. К военной знати (вождям и старшим дружинникам) отходила военная и управленческая сферы деятельности, за шаманством (жречеством), сформировавшимся из хранителей родовых культов, числились идеологические полномочия власти. Когда кочевые государства разрушались, племена и роды, составлявшие их, всего лишь перегруппировывались, иногда под руководством родов, происходивших от "харизматического" правящего дома, или под руководством новых родов, но чаще всего не как государства. Они возвращались к определенной точке континуума между безгосударственностью и государственностью в ожидании нового катализатора, который мог бы снова подтолкнуть их к государству (Васютин , 2005: 270). В свою очередь и героический эпос повествует, что «…участие божественных сил в организации ханства сводится к следующему: 1. Небо порождает героя; 2. Небо заранее предназначает ему жизненный путь; 3. Небо вручает ему ханскую власть и помогает ему в осуществлении намерений; изредка приходит на помощь и Земля». Функции героя сводятся к следующим моментам: 1. хан – предводитель улуса, т.е. глава рода (если улус состоит из общин родственников) или глава разноклановогo населения (если улус является совокупностью общин унаследованных, присоединившихся и присоединенных, завоеванных); 2. хан – воин, защитник улуса, предводитель ополчения; 3. хан – вершитель правосудия, мудрый блюститель обычаев(Базаров, 2004). Научная ценность результатов научно-исследовательского практик заключается в определении культурных, политических и социальных параллелей в историческом развитии идеологических основ кочевников Евразии и акцентирования внимания на проблемах их преемственности и трансформации.

Систематизация и анализ всей совокупности имеющихся в отечественной и мировой науке исторических знаний и научных гипотез по проблематике изучения процессов политогенеза на территории Евразии показывает, чтомобильность, динамичность политических процессов в кочевых обществах приводило к неустойчивости и подвижности всей структуры и кардинальные изменения вели к трансформации всей системы в целом. Исследовательская практика показывает, что необходимо учитывать проблемы преемственности, аналогий и особенных черт государственных традиций в кочевых обществах и обращать особое внимание на такой феномен как «харизматическая личность». Новые концептуальные подходы в изучении идеологических основ власти и роли правящей элиты в политических системах кочевников Евразии будет способствовать совершенствованию теоретической базы исторических исследований, выделение приоритетных направлений и прогнозирования перспективных направлений научных изысканий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ионов И.Н. (2007) Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. М.,С. 3.
2. Иностранцев К. (1926) Хунну и гунны (Ленинград).С. 92.
3. Бартольд В.В.(1963)Сочинения. Том 1. М.
4. Трепавлов В.В.(1993) Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. М., С. 102.
5. Барфилд Дж. Т. (2009)Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. -1757 г. н.э.). С.294,302-303.
6. Базаров Б.В., Крадин Н.Н. Скрынникова Т.Д. (2004) Введение: кочевники, монголосфера и цивилизационный процесс// Монгольская империя и кочевой мир (Улан-Удэ).
7. Трепавлов В.В. (2004)Вождь и жрец в эпическом фольклоре тюрко-монгольских народов…// Монгольская империя и кочевой мир. 1 том.(Улан-Удэ). С.95.
8. Крадин Н.Н.(2006) Кочевники, мир-империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги. (Волгоград) .С.491.
9. Султанов Т.И. (2000)Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть". А., С. 228.
10. Васютин С.А.(2005)Лики власти (к вопросу о природе власти в кочевых империях) // Монгольская империя и кочевой мир. (Улан-Удэ).т.2, С. 270.
11. Скрынникова Т.Д., Крадин Н.Н (2006). Империя Чингисхана. -М.
12. Голден П. (2004) Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи// Монгольская империя и кочевой мир. (Улан-Удэ).

Ерболат Мамырайхан
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Мәңгілік Ел» идеясы негізінде Қазақстандағы қала халқының әлеуметтік-экономикалық мәселелері мен этнодемографиялық жағдайы сөз болады. Сонымен қатар Тәуелсіздік алған кезден бергі қала тұрғындарының сандық және сапалық өсімі ел дамуының саяси, әлеуметтік шарттарымен үйлесімде талданады. Елдегі ұлттардың көрсеткіштері мен ахуалы көрсетіледі. Қазақстанның үлкен қалалары мен шағын қалаларының қазіргі заман талаптарына бейімделуі мен олардың ұлттық болмысымызды танытудағы орны сарапталған.

Кілт сөздер. Мәңгілік Ел; қала халқы; демогафия; Тәуелсіз Қазақстан; этнос; урбанизация.

Аннотация. В этой статье, На основе идеи Назарбаева «Мәңгілік Ел» будут обсуждены социально-экономические проблемы и этно-демографическая ситуация городского населения в Казахстане. Также, начиная с обретения независимости, количественный и качественный рост городского населения анализируется в соответствии с политическим, социальным и политическим развитием страны. Отражены показатели и национальности страны. Проанализирован адаптация к современным требованиям крупных городов и малых городов Казахстана и их место в демонстрации их национальной идентичности.

Ключевые слова. Мәңгілік Ел; городское население; демогафия; Независимый Казахстан; этнос; урбанизация.

Summary. In this article, based on Nazarbayev's idea of "Мәңгілік ел", social and economic problems and the ethno-demographic situation of the urban population in Kazakhstan will be discussed. Also, since gaining independence, the quantitative and qualitative growth of the urban population is analyzed in accordance with the political, social and political development of the country. Indicators and nationalities of the country are reflected. The adaptation to modern requirements of large cities and small cities of Kazakhstan and their place in demonstrating their national identity is analyzed.

Key words. Mangilik El; urban population; demography; Independent Kazakhstan; ethnos; urbanization.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» (17 қаңтар, 2014 ж.), «Нұрлы жол – болашаққа жол» (11 қараша, 2014 ж.) атты Жолдауларында «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын қалыптастыру туралы ойын көпшілік талқысына ұсынған еді. Бұл ұсыныс ғылыми ортада, халық арасында, яғни әлеуметтік аукымда кең қолдауға ие болды [1, 1б]. Себебі тәуелсіздік алған жылдардан бастап ұлттық консолидацияны күшейтіп, Қазақстанның өзіндік бірегейлігін арттыруға жол ашатын мұндай бастаманың қажеттілігі айқын сезілген еді.

«Мәңгілік Елдің» өзегінде қарапайым, түсінікті және біздің әрқайсымыз үшін ең қымбат ақиқаттар - отбасымыздың амандығы, қонақжайлық және еңбексүйгіштік, тұрақтылық, қауіпсіздік және бірлік, ертеңгі күнге деген сенім ұғымдары орныққан» [2, 4б].

Аталмыш идея елдегі әлеуметтік институттар мен қоғамдық бірлестіктер тарапынан жиі талқыланып, оның басым бағыттары, маңызы атап көрсетілді. Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы тұрғындарына Үндеуінде «Қазақ халқының мыңжылдық тарихи тәжірибесінен, тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан жолынан туындаған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы жарияланды» деп көрсетілген. Ассамблея өкілдері «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жүзеге асыру үшін екі маңызды факторды алға тартты: 1) Қазақстан халқы алдында тұрған стратегиялық міндеттердің орындалуы Қазақстанда жасақталған бірегей модель – қоғамдық келісім мен ұлттық бірлік моделі негізінде ғана жүзеге асуы мүмкін; 2) тұрақты түрде өркендеуші Қазақстанды құру, қасиетті жерімізде берекелі қоғам құру сынды озық міндеттерді орындау үшін ұйымдасып, бірігу қажет (Астана, 17 қаңтар, 2014 ж.) [3, 3б].

Тарихшылар мен саясаттанушылар айтуына қарағанда «Мәңгілік Ел» идеясының түп-төркінін Қазақстан тарихының өн бойынан кездестіруге болады. Кеңпейілділік, төзімділік, мейірбандық, береке-бірлік ынтымақ сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар Қазақстан аумағында өмір сүрген барша ұлт пен ұлысты әлемдік өркениетке апарып жалғаған алтын көпір тәрізді болды. Н.Ә.Назарбаевтың бұл бастамасы көнеден келе жатқан текті дүниетанымды қайта жаңғыртып, қазіргі заман тұрғысынан модернизациялауды көздейді. Сонымен қатар бұл Тәуелсіз Қазақстанның консолидация, ұлттық бірлік саласында орасан зор

әлеуетке ие екендігін танытатын идея. Осы тұрғыдан алғанда, «Мәңгілік Ел» идеясы – Қазақстанның ұлттық кодының кілті» болып табылады [4, 4б].

«Мәңгілік ел» идеясында басты ұстаным ретінде екі ұғым атап көрсетілген: Тәуелсіздік және Астана. Бұл екеуі де Қазақстанның қазіргі кезеңдегі ең үлкен құндылықтары. Тәуелсіздік – қазақ халқының тарихи мақсат-мұраты, Астана болса, осы мақсат-мұраттың жемісі. Сонымен қатар «Мәңгілік Елдің» тұғыры берік болу үшін ұлттық идеяның орны айқындалып, даралана түседі. Себебі ұлттық идея – елді біріктіруші негізгі құрал. Қазіргі жаһандану заманында оның өзектілігі арта түседі. Сондықтан ол бүкіл қоғамды жұмылдырушы фактор болуы тиіс. Ұлттық идеяны іске асыру бүкіл қоғам мен әрбір Қазақстан азаматының игілігі тұрғысынан еліміздің одан әрі өскеленділкпен дамуын қамтамасыз ету үшін жаһанданудың осы заманғы сынақтарына төтеп бере алуы керек. Түптеп келгенде, ұлттық идея Мемлекет басшысының «Мәңгілік Ел» идеясында қадап айтылған, сипаттары жан – жақты тұжырымдалған қоғамды құру ісіне қызмет етуі керек. Ұлттық идеяны шын мәнінде жүзеге асыру үшін Қазақстанда ғұмыр кешіп жатқан ұлттардың өзара бірлігі, ынтымағы маңызды роль ойнайды. Ұлттардың өзара келісімі мәселесі Қазақстанның мемлекеттік саясатында ерекше орын алады. Азаматтық ұлт пен этникалық ұлт арасындағы қақтығыстың ғылыми түсініктемесін американдық зерттеуші Энтони Д. Смит біршама дәл берген. Э.Д. Смит ұлт пен этностың айырмашылығын табу өте қиын дейді. Дегенмен, «Мемлекеті бар этностарды ұлт деп атауға болады да, ал мемлекеті жоқ этностарды этния деп атаймыз» - деп жазады [5, 91б]. Бұл логика бойынша егер этниялар мемлекет құрса, онда олар ұлт болып кете алады. Э.Д. Смит Еуропалық ұлттардың қалыптасуын Э. Геллнер, Б. Андерсон, Ф. Риггс, Х. Кон концепцияларымен ұқсас түрде, яғни капитализмнің, әкімшілік тұтастықтың ықпалымен түсіндіреді. Бірақ, ол Шығыстағы ұлттық процесстердің Еуропадағы ұлттық үрдістерден айырмашылығы көп екенін байқаған. Яғни, ол контруктивистік теорияның өкілі бола тұра примордиалистік тұжырымның ерекшеліктерін біршама толық талдаған ғалым. Э.Д. Смиттің айтуынша Еуропада шіркеудің ықпалы мен жергілікті дәстүрді ертеректе, яғни XYI ғасырда қалыптасқан білім жүйесі түбегейлі алмастырды. Сондықтан, ұлттың қалыптасуы Батыста территориялық-әкімшілік билік пен тіл бірлігінің, білім жүйесі мен басқа да өмір салттарын стандарттау арқылы жүрді. Сөйтіп, индустриалды мәдениетті қалыптастырушы мемлекетке деген адалдық дәстүрге, дінге деген адалдықтан жоғары қойылды. Э. Д. Смит,- «Шығыстағы ұлттар империя қыспағынан құтылған соң этникалық ұлттарға айналды, өйткені, олардың менталитеті, діни дүниетанымы өз халқының әдет-ғұрпын, дәстүрлерін сақтап, қорғауға итермеледі» деп жазды [5, 92б]. Өйткені, Шығыс халықтарының ұлт жайлы түсінігіне нативизм қатты әсер етті. Нативизм - тарихи дәстүрлер қанға, бойға сіңеді, адамның бүкіл болмысына, түпкі табиғатына топырақтан жұққан мінез бен қасиет, дәстүр мен әдет-ғұрыптар әсер етеді деген түсінік. Бұл Қазақстанға да тән құбылыс. Жергілікті халықтың ежелгі сенім-нанымдары мен дәстүрлерін отаршылдарға қарсы күресу үшін мобилизациялық құрал ретінде пайдалану Шығыс елдеріндегі ұлт ұғымын Еуропадағы азаматтық ұлт тұжырымының логикасынан мүлде алшақтатып әкетті. Сөйтіп, Шығыс адамдары өз елдерінде секуляризацияға ұшыраған ортақ білім жүйесі, индустрия мен ортақ заңдар жүйесі ежелден қалыптаспағандықтан ұлттық ортадағы этникалық дәстүрлі қарым-қатынастар мемлекеттік тұтастықтың кепілі деп түсінді. Шығыста заң кодекстері мен билік институттарын, білім жүйесін Еуропалық тәжірибеге ұқсатып құрғанда әдет-ғұрыптарды, мистикалық түсініктерді де араластырып, кірістіріп отырды. Ислам елдеріндегі, Қытайдағы құқықтық қатынастарды реттеу тәжірибесінен осыны көреміз. Бұл этникалық ұлттардың мемлекеттерінде стандартты кодекстер мен институттар болмайды деген сөз емес, тек олар Шығыс халықтарының идеологиялық ұлттық бірлігін қамтамасыз етуде шешуші роль атқармайды. Шығыс елдерінде стандартты құқық кодекстері мен мемлекеттік институттардан гөрі этнографиялық дәстүрлер мен діни түсініктер, дәстүрлі институттар (ақсақалдар соты, шариғат, мешіт, ұлттық аңыздар т.б.) ұлттық тұтастыққа пайдалы әсер етеді. «Бірақ, - дейді Э.Д. Смит, - Шығыс елдерінің көбіне этнос пен мемлекеттің тұтастығы бірдей нәсіп болмаған. Мысалы, Түркия көпұлттылық әсерінен этникалық пантүркизм идеясынан бас тартуға мәжбүр болды. Шағын территорияға, азаматтық құқықтарға, бірыңғай азаматтық кодекске, зайырлы саяси мәдениетке және азаматтардың сенім бостандығына сүйеніп қазір қуатты мемлекет құрды. Бірақ, ұлттың территориялық және этникалық тұжырымдарының дуализмі әлі шешілген жоқ», - дейді [5, 93б].

«Мәңгілік Ел» идеясында көрсетілгендей, ұлттық бірлікті қамтамасыз ету үшін Қазақстанда тұрмыс кешіп жатқан 130-дан астам ұлт пен ұлыстың өзара бірлік пен ынтымақ ішінде өмір сүруі маңызды. Тәуелсіздіктің тұғырын берік қылу этнодемографиялық мәселелердің де оңтайлы шешімін табуға тікелей тәуелді. Тарихқа көз салатын болсақ, Қазақстан жұртшылығының этнодемографиялық құрамын, мәдени бейнесін XIX-XX ғасырдағы славян нәсілі өкілдерінің көшіп келуімен байланыстырған жөн. 1897 жылы жүргізілген санақ бойынша Қазақстан халқы - 4,2 миллион адам, ішіндегі 3,4 миллионы қазақ болыпты. Яғни, жергілікті ұлт жалпы халықтың 82 пайызын құраған. Ол кезде елімізде орыстардың саны 454 мың, жалпы халықтың 11 пайызы, украиндықтар 80 мың, жалпы халықтың 2 пайыздайы ғана. Бұдан кейін Қазақстанға ақ патшаның империялық саясатымен Ресейден, Украинадан, Белоруссиядан 1 млн 150 мың

адам көшіп келіп, қоныстанды. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін жүргізілген ұжымдастыру науқанында қазақ жеріне 250 мың шаруа жер аударылды. 1920-30 жылдары жүрген «индустриалау» кезеңінде қазақ даласына 1 миллион 200 мың адам тағы көшірілді. КСРО заманында славяндарды есептемегенде 800 мың неміс, 507 мың шешен, ингуш, қарашайлар, 102 мың поляк, 19 мың кәріс жер аударылыпты. 1940-шы жылдары Қазақстанға қырым татарлары, түріктер, гректер, қалмақтар және тағы басқа этнос өкілдері жіберілді. Ұлы Отан соғысы кезінде елімізге 350 мың адам және көшірілді. Осы жылдары Қазақстан Кеңес Одағының халықтарды күшпен жер аударатын «түрмесіне» айналды. 1950-ші жылдары әлемде теңдесі жоқ ірі науқан - тың игеру басталды. Осы кезде Республикамыздың теріскей облыстарына 1,5 миллион адам, құпия әскери объектілерге 150 мың адам көшіп келді. Сөйтіп, XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ жеріне сырттан келген 5 миллион 600 мың адам қоныстанды. Оның үстіне өткен ғасырдың 30-шы жылдары 1,5 миллион қазақ аштан қырылса, 1,3 миллион қазақ босқын тауып, шетелге ауды. Аштықтың алдындағы 1930 жылы республикамызда 5 миллион 873 мың адам тұрса, 1933 жылы осы халықтан 2 миллион 493 мың ғана адам қалды. Сөйтіп, ұжымдастыруы, аштығы, жер аударуы бар, өндіріс пен тың игеру науқаны бар 1962 жылы қазақтардың өз жеріндегі үлес салмағы 29 пайызға төмендеді. 29 пайыз қазақтың 1960 жылға дейін 90 пайызы ауылда тұрды. Мемлекеттік істердің, қоғамға берілетін үлгі, бағдарламаның қалалы жерде әзірленіп, жүргізілетіні белгілі және орыстандыру саясатының да ықпалы бар. Орыс тілді кеңестік-атеистік мәдениет Қазақстанның мемлекеттік мәдениетіне айналды. Кеңес заманында Одақтың барлық түкпірінде орыс ұлты өкілдері мемлекетті нығайтушы, ел тағдырына жауап беруші адамдар болып саналды. Сөйтіп, Қазақстанда төмендегідей этно-демографиялық жағдай қалыптасты. Біріншіден, географиялық орналасуы жағынан екі этникалық аймақ бөлектеніп шықты. Славян нәсілінің өкілдері еліміздің теріскейін жайлайды. Қазақтың көпшілігі елдің оңтүстігінде отыр. Екіншіден, орыс ұлты өкілдері қалалы жерлерде тұрады да, қазақтар көбіне кей ауылға қоныстанған. Қазіргі жағдайды төмендегі көрсеткіштер арқылы біле аламыз. 1970 жыл мен 1979 жыл аралығында қазақтар 1 миллион адамға көбейіп, 5,3 миллион болып, халықтың 36 пайызына жетті. Орыс этносының өкілдері бұл уақыт ішінде 470 мыңға көбейіп, 6 миллионға өсті. Жалпы халықтың 40,8 пайызы болды. 1979 жылы ғана славян нәсілінің өкілдері Қазақстан халқының көпшілігі мәртебесінен айырылды. 1989 жылы қазақтардың саны (6,5 миллион) бірінші рет орыс ұлты өкілдерінің санынан (6,2 миллион) асты. 1992 жылдан бастап Қазақстандық орыстар Ресейге көше бастады. 1999 жылғы санақ бойынша елімізде қазақтардың үлес саны 52 пайыз, орыс ұлтының үлесі 34 пайыз болды. Ал 2009 жылғы санақ бойынша қазақ халқының үлес салмағы 63%-дан асты.

Елдің этнодемографиялық дамуындағы бұл үдеріс мемлекет құрушы ұлт – қазақтардың басқа этностарды топтастырудағы рөлін, қоғамдағы келісім мен бейбітшілікті қамтамасыз етудегі жауапкершілігін айқындап тұрса керек.

Ол Қазақстандағы этносаралық қатынас мәдениетінің бейбітшілік, мәдениеті, рухани келісімге ұласу динамикасын көрсетіп тұр. Оның негізі қазақ халқының менталитетіндегі қонақжайлылық пен толеранттылық құндылықтары тұр [6, 33б]. Егер славян, неміс, грек этносы өкілдерінің де миграциясын ескерсек, Қазақстанда түркі-мұсылман жұртшылығы (қазақ, ұйғыр, өзбек, тәжік, татар т.б.) енді бір 10-15 жылдан кейін халықтың 2/3 бөлігі болады. Қазақстан халқының этнодемографиялық құрамы осылай өзгеретін болса, Қазақстан мемлекетінің мәдени келбетіне, яғни ұлттық идентификациясына да бұл процесс әсерін тигізбей қоймайды. Сонымен, Қазақстан жоғарыда берілген тарихи оқиғалар мен миграциялық процестердің салдарынан халқының негізгі дені қазақ пен орыс ұлты өкілдерінен тұратын биэтникалық мемлекет болып қалыптасты. Осының нәтижесінде қазір еліміздің тілдік-мәдени идентификациясы шешілуі қиын, күрделі мәселеге айналып тұр. Осы жағдайда еліміз жаһандану дәуіріне кіруде.

«Мәңгілік Ел» идеясында айтылған негізгі қағидалардың бірі Астана қаласын дамыту мен көркейту, оны ұлттық жеңісіміздің символына айналдыру. Бұл жерде Астана қаласымен бірге Қазақстанның барлық қалаларын дамыту мен көркейту мақсаты көзделгендігі анық. Қазақстандағы урбанизация процесінің тарихы тым тереңде болмаса да, Кеңес одағы кезінде қатты дамыды. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары қалалардың өмірі күйзеліп, тұрмыс-тіршілігі құлдыраса да, кейіннен біртіндеп қайта қалпына келтіріліп жатыр. Бұрынғы өндірістік-өнеркәсіптік орындар қайта іске қосылып, ел экономикасын дамытуға қарқынды үлес қосып отыр. Бұлардың барлығы Қазақстан қалаларының инновациялық-технологиялық тұрғыдан әлі де жетілдіруді қажетсінеді. Мемлекет тарапынан да қаланың экономикалық-әлеуметтік ахуалын жетілдіру туралы бірқатар заңнамалар қабылданды. Мәселен, 2012 жылы «Моноқалаларды дамытудың 2012 – 2020 жылдарға арналған бағдарламасы» қабылданды. Осының негізінде «Даму» кәсіпкерлікті қолдау қоры шағын қалаларда кәсіпорын, бизнес ашқысы келетіндерге несие, субсидия беруді жолға қойды. Бұлардың барлығы «Мәңгілік Ел» идеясында айтылған инновация негізіндегі тұрақты экономикалық өсімді жандандыратыны белгілі.

Кез келген мемлекеттің қала желісінде ірі және өте ірі қалалар барынша маңызды роль ойнайды. Өсіп келе жатқан қыстақты еске салатын басқа шағын қалалардан ерекшелігі – оларда нағыз қалалық өмір салты

үстемдік құрған. Орта қалалармен салыстырғанда ірі және өте ірі қалаларда жұмыс мүмкіндіктері мол, әлеуметтік инфрақұрылымның даму аймағында айтарлықтай басымдылықтар бар. Олар негізінен әлемдік нарық шеңберінде қоғамдық еңбек бөлінісіне жоғары деңгейде тартылған. Технологиялық жаңалықтарды шоғырландырады, бүкіләлемдік ақпараттық және инвестициялық тасқынға, жаһандану үдерісіне қосылу үшін үлкен мүмкіндікке ие. Сондықтан урбанизацияны талдау кезінде ірі және өте ірі қалалардың даму үдерістеріне әрқашан баса назар аударылады [7, 57б]. Урбанизацияның жаһандану шартындағы ерекшеліктері мен тенденцияларын, оның елдің индустриальды-инновациялық дамуындағы өскелең ролін зерттеу маңызды ғылыми және тәжірибелік мәселені құрайды.

Тәуелсіздік алғалы жиырма жеті жыл өтті. Осы уақыт аралығында республиканың қарқынды дамуы бойынша жасалып жатқан жұмыстар жүйесінде Қазақстанның қала елдімекендері көрнекті орын алады.

Қалалар орасан ғылыми-өнеркәсіптік потенциалға ие бола отырып, инновациялық және технологиялық байланыстардың орталығы ретінде көрініс табады. Осы потенциалды тиімді пайдалануға, қалалар дамуының стратегияларын дұрыс анықтау мен бағыттауға көбінесе қазақстандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі тәуелді.

Қазақстан әдетте бес ірі экономикалық аймаққа бөлінген: Батыс (Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Атырау және Маңғыстау облыстары), Солтүстік (Астана, Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Павлодар облыстары), Шығыс (Шығыс Қазақстан облысы), Оңтүстік (Алматы, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Алматы облыстары) және Орталық (Қарағанды облысы). Егер қалалар мен қыстақтарды да ескеретін болсақ, онда барынша урбандалған қалалар ретінде Шығыс және Орталық аймақтарды айтуға болады. Бұл аймақтарда кеншілер тұратын қыстақтар әжептәуір мол. Өндірістің арқасында қыстақтар мен қала типіндегі қыстақтар көптеп салынған. Орташа дәрежеде урбандалған қалалар ретінде Солтүстік және Оңтүстік аймақтарды көрсетуге мүмкіндік бар. Ал Қазақстанның батыс өңірлеріндегі қалалар болса шашырай орналасқан. Егер жоғары деңгейдегі қала қыстақтарымен шектелетін болсақ, онда салыстырмалы түрде Қазақстандағы урбанизация «лидерлері» ретінде Оңтүстік пен Солтүстік аймақтарды атауға болады. Шығыс пен Орталық Қазақстан аймағы орташа дәрежеде урбандалғандығы жоғарыда айтылды. Ал Батыс Қазақстан аумағы төменгі деңгейде орын алғандықтан, оларды аутсайдар деп айтса да болады.

10 мың шаршы метрге шаққанда барлық қала типіндегі қыстақтардағы тұрғындар саны бойынша аймақтардың деңгейлік бөлінісі қалалардың кеңістік концентрациясы бойынша бөлінісімен сәйкес келетіні қызықты. Орташа алғанда 1999 жылдың 1 қаңтарындағы санақ мәліметтеріне сәйкес 10 мың шаршы метрге шаққанда қалалар мен қала типіндегі қыстақтарды бірге алғандағы тұрғындар саны 33 мыңға жеткен. Бұл көрсеткіш Оңтүстік аймақта арта түседі, яғни 10 мың шаршы метрге шаққандағы жан басы – 44 мың адам. Одан кейін 36 мың адаммен Солтүстік аймақ келеді. Шығыс Қазақстан аймағында – 32 мың және Орталық Қазақстанда – 27 мың адам қоныстанған. Батыс Қазақстан аймағы болса 16 мың адаммен соңғы орында тұрақтаған. Бұл Орталық аймақтан бөлек барлық жерде қала типіндегі қыстақтар қала тұрғындарына қатысты өте болмашы мөлшерде екендігін көрсетеді. Аймақтар мен ел кеңістігіндегі қалалық орындардың тұрғындары бөлінісінің жалпы сипатына айтарлықтай әсер ету үшін бұл жеткіліксіз.

Тәуелсіз Қазақстан жоғары урбандалған мемлекеттер қатарына жатады. Өйткені 2009 жыл санақ қорытындылары бойынша қала тұрғындарының үлес салмағы 54,1%-ды, ауыл тұрғындары – 45,9%-ды құраған. 1999 жылы олардың арақатынасы сәйкесінше 56,4 % және 43,6%-ды құрады [8, 64б].

1999-2009 жылдар ішінде Қазақстанның бір аймағынан екіншісіне қоныс аударуы ауқымды сипат алды. Басым түрде бұған Қазақстан Республикасының жаңа астанасы – Астана қаласы болып таңдалуы қатты ықпал етті. Мұнда елдің барлық мемлекеттік аппараты көшірілді. Сонымен қатар он жыл ішінде қала динамикалық өсу қарқынын көрсетті. Түрлі жаңа нысандар бой көтеріп, өзіндік стилін тапқан шаһар ретінде тарихқа енді. Жекелеген аймақтардың да ұласпалы қарқынды дамуы тұрғындардың көші-қон үдерісін жаңа сапаға көтерді. Алматы қаласы мен Атырау, Ақтау, Шымкент, Ақтөбе, Қызылорда және т.б. облыс орталықтары болған қалалардың әлеуметтік-экономикалық деңгейінің артуы, жаңа жұмыс орындарының ашылуы миграцияның негізгі бағытының ірі қалаларға жөнелуіне себеп болды [9, 41б].

Әсіресе мұнай және газ кен орындарының ашылуы, құрылыс саласындағы серпін, экономиканың әртүрлі салаларында жаңа жұмыс орындарының жасалуы, оның ішінде сауда-саттық пен қызмет көрсету аясының үлкен стандарттарға ұласуы бұл аймақтарға негізінен еңбекке жарамды жастағы ішкі мигранттар тасқынының ағылуына жол ашты. Жұмыс іздеген тұрғындар осы аймақтарға, қалаларға көшіп келді. Олар уақытша тұрып қана қоймай, үлкен қалаларды тұрақты мекен-жай ретінде таңдады. Өйткені экономикалық және әлеуметтік әл-ауқаттың артуы осы қалаларда деп есептеді.

Өзінің тұрақты мекен-жайынан қоныс аудармаған түпкілікті тұрғындардың үлкен үлесі Атырау облысында байқалды (86,0%). Бұл көрсеткіш бойынша Қызылорда (84,3%), Оңтүстік Қазақстан облысы (78,9%) және Жамбыл облысы (73,0%). Ақмола облысы (49,6%), Маңғыстау облысы (48,1%) және Алматы қаласы (49,3%) жартыдан төмен, ал Астана қаласы тұрғындарының тек үштен бірі ғана жергілікті тұрғындар

санатына жатады. Елдегі қалған аймақтарда өзінің тұрақты мекен-жайынан қоныс аудармай тіршілік кешіп жатқан тұрғындар саны 51,4%-дан 63,8%-ға дейінгі аралықта теңселіп тұр [9, 44б].

1999-2009 жылдар арасындағы он жыл уақыт ішінде ел аумағында бір аймақтан екінші аймаққа көшіп-қонып жүрген тұрғындардың үлес салмағы тұтас алғанда 39,8%-ды құрады. Бұл бойынша Астана қаласына келгендердің үлес салмағы барынша жоғары (67,6%), Алматы қаласы (50,4%), Атырауда (51,0%), Ақтөбеде (48,3%), Батыс Қазақстанда (45,5%), Қызылорда облысында (41,1%) және Алматы қаласында (40,6%).

Қос санақ арасы өткен уақыттағы ел ішіндегі тұрақты мекен-жайдың ауысуы кезіндегі айтарлықтай мобильділік негізінен еңбекке жарамды жастағы тұрғындарға, сонымен қатар төмендегі жас тобындағы тұрғындарға тиесілі болып келеді: 0-9 жас – 76,6%, 10-19 жас – 61,6%, 20-29 жас – 60,8%. 70 жас пен одан жоғарғылардың миграциялық белсенділігі төменгі дәрежеде.

Қаладағы қазақ тұрғындарының абсолютті мөлшері 1989-1999 жылдары 1111 мың адамға артып, 1999 жылдың 1 қаңтарында 3601 адамға көбейді. Осының нәтижесінде Қазақстандағы қазақтардың жалпы мөлшерінде қалалық қазақтардың үлесі 38,3%-дан 45,1%-ға дейін жетті. Егер 1989 жылы республиканың барлық қалалық тұрғындарының арасындағы қазақтардың үлес салмағы 26,3%-ды құраса, онда 1999 жылы бұл көрсеткіш 43%-дан асты. 2009 жылғы Ал екінші ұлттық санақ нәтижелері бойынша қазақтардың үлес салмағы 63%-дан асты. Одан бері 9 жыл өткенін есте ұстайтын болсақ, қалалық қазақтардың саны 70%-ға жетуі ықтимал деп болжам жасауға болады. Тіпті бұл көрсеткіштен сәл асуы да мүмкін.

Қорыта айтқанда, қала тұрғындарының абсолютті мөлшерін толықтыру қалаларға қала шетіндегі елдімекендерді қосу, ауылдық елдімекендерді қалаға айналдыру, табиғи өсім мен ауылдық-қалалық миграция есебінен жүреді. Бізге қолжетімді мәліметтерде қандай да бір село тәуелсіздік кезеңінде қала немесе қала типіндегі қыстақ мәртебесін алды деген дерек жоқ. Егер мұндай жағдай орын алса, онда қаладағы қазақ тұрғындары есебінен жүзеге асқан үстеме әрі кеткенде бірнеше мың адамға артқан. Екі қаланың құрамына 12 село қосылған. Бұдан бөлек, 6 қалаға селолық аудандардың территориялары біріктірілген. Оларда тұрғындар санының белгілі бір мөлшері өмір сүреді деп ұйғаруға болады. Мұндай жолмен алынған қала тұрғындары үстемесі салмақты бола түседі, бірақ 50 мың адамнан аса қоймайды. Әрі қарай 1991-2000 жылдары Қазақстандағы қала тұрғындарының табиғи өсімі 360,5 мың адамды құрады. Және бірқатар уақыт ауысымынан кейін (1989 - 1999) өсім мөлшері де осындай болып қалды. Қалалық қазақ тұрғындарын толықтырудың үш алғашқы тәсілі жиыны 400-420 мың адамды берді. Екі ұлттық санақ жүргізілген 1989 – 1999 жылдар арасындағы 690 – 710 мың адам деп саналатын қалалық қазақтар өсімінің айтарлықтай үлкен бөлігін ауылдық-қалалық миграция қамтамасыз етті.

Ауыл тұрғындарының қалаға көшуі оның әлеуметтік табиғатының бір сәтте автоматты түрде өзгеруін білдірмейді. Ауыл тұрғындары қала ортасына бейімделу үшін ауылдағы қалыпты өмір сүру дағдысынан қалалық өмір салтына өтті және жұмысқа орналасу үшін қажетті мамандықтарды игерді. Тек қомақты табыс қана алып келмей, адамның әлеуметтік мәртебесін көтеретін мамандық алу үшін қалада бірнеше жылдар қажет болды. Әрине, көп нәрсе көшіп келген адамның мінез-құлқы мен ерекшеліктеріне, көшіп келмей тұрып алған әлеуметтік тәжірибесінің мазмұнына тәуелді. Кейбір мигранттар қалаға екі-үш жыл ішінде тез бейімделеді; басқалары адаптация үшін бүкіл ғұмырын арнауы мүмкін. Бірақ бірінші ұрпақ өкіліндегі мигранттардың негізгі бөлігі қалада өмір сүріп, ауылдан алып келген қасиеттері мен дағдыларының көбісін сақтап қалады. Бұл өз кезегінде тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқының тарихи мақсат-мұратына жетуді жалғастыратын ұрпақтың негізгі әлеуеті қалада да жинақталып жатыр дегенді көрсетеді. Сонымен бірге, «Мәңгілік Ел» идеясының өзегін құрайтын ақиқаттардың қала халқының тыныс-тіршілігінде жалғасын тауып, Қазақстанның ұлттық кодын сақталуына қолайлы жағдайдың туындағанын көрсетеді. Қазақтар және басқа да этнос өкілдерінің, бір сөзбен айтқанда, Қазақстан халқының бірлігі мен келісімге негізделген қарым-қатынасының нәтижесі қазақ жерінде «Мәңгілік Ел» идеясының ел дамуындағы бағалы құндылық ретінде бауырмалдық пен біртұтастықты негізге алатынының көрінісі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Интервью Президента РК Агентству «Хабар»: «Размышления у подножия Улытау» (24 августа 2014 года) // pravo.zakon.kz/4648972-ervju

2. Обращении Ассамблеи народа Казахстана к гражданам страны» (Астана,17 января 2014г.)

3. «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі (Толық мәтін). http://www.inform.kz/kz/mangilik-el-patriottyk-aktisi-tolyk-matini_a2897386

4. В чем значение формулы «Казахстан - Мәнгілік Ел»?//altyn-orda.kz/v-chem-znachenie

5. Смит Э.Д. «Образование наций». Этнос и политика. Хрестоматия. - Москва, Издательство «УРАО», 2000.

6. Макашев Е.С. «Этнополитика и межэтническая ситуация в РК». (1991-2001 годы). Казахстанская модель этнополитики. – Алматы: КИСИ, 2002.

7. Панарин С. Казахстан: города и урбанизация в межпереписной период (1989 - 1999) / Люди, 2003.

8. Казахстан 1991–2001 годы. Информационно-аналитический сборник. - Алматы, 2001.

9. Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года». Аналитический отчет. Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011.

Мейрманова Гүлжан Асановна
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада негізгі этнографиялық зерттеулердің принциптерімен бірге қолөнерге қатысты мәліметтерді жинау ерекшелігі деректік негізде қарастырылады. Автор этнографиялық жазбалар мен қатар мәлімдемелері сияқты далалық деректеріне сүйене отырып, өлкедегі қолөнер түрлері мен сақталуының негізгі факторларын жахандану жағдайынан деген тұжырым жасайды.

Экспедицияның тақырыбы мен тапсырмасына байланысты тұрақжайларды, қолөнершілерді зерттеуде жинақталған материалдардың көрнекілігін қамтамасыз ететін әртүрлі тәсілдер қолданылады. Басты тәсілдер: іріктеу және жаппай зерттеу тәсілі. Сонымен қатар, этнографиялық зерттеулер тарихына толық тоқталған. Мақалада далалық жағдайда адаптациялану мәселесі де қарастырылады.

Түйін сөздер. ҚР МОМ, қолөнер, мәлімет берушілер, «қар үйіндісі» әдісі.

ТИПОЛОГИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается основные принципы этнографических исследовании при опросах по теме ремесло казахов. Полевое исследование описывается как изучение людей, действующих в естественных условиях их повседневной жизни. Полевое исследование привлекательно для тех, кто любит наблюдать за людьми или предпочитает свободный подход в проведении исследования. Автор непосредственно общается и наблюдает за людьми, которых изучает. Взаимодействуя в течение ряда месяцев или лет, он (она) многое узнает о них: историю их жизни, увлечения и интересы, привычки, надежды, страхи и мечты. Также в качестве метода рассматривается выборка полевого исследования в которых используется метод "снежного кома".

Ключевые слова. ЦГМ РК, ремесло, респонденты, метод "снежного кома".

G. A. Meirmanova
KazNU. Al-Farabi, Almaty

TYPOLOGY OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH

Abstract. in this article, the basic principles of ethnographic research are examined in regard to the subject of the Cossacks. A sophisticated research describes how people are learning about the natural phenomena in their lives. The free search engine is for anyone who likes to watch for, or prefers a free approach in research. The author is incompetent and watching for the people, who are learning. Interacting with the number of months or years, the ten most commonly acquainted with the history of their lives, their affection and interest, their ambivalence, their trustworthiness, their trust, and their intoxicants. Alternatively, the method is considered to be a selective method for the use of a "polluted coma" method.

Key words. ZGM RK, respondents, respondents, method of "snow coma".

Кіріспе

Далалық этнографиялық зерттеу - бұл күнделікті өмірдің табиғи жағдайындағы адамдарды танып білу. Дала зерттеушісі басқа адамдардың әлеміне еніп, қалай өмір сүріп жатқанын, қалай сөйлейтінін, қалай әрекет ететінін, қандай іспен айналысатынын, көңіл-күйлеріне қатысты деректер жинауға тырысады ... Роберт Эмерсон [1].

Дала зерттеулерінің тарихы.

«Сапалылардың» далалық зерттеулері этнографияға ұқсас, яғни бақылаумен де айналысады. Оларда математика немесе күрделі статистикасы жоқ, абстрактілі дедуктивті гипотезаға бағдар жоқ. Оның орнына бұл табиғи ортада тікелей әлеуметтік қарым-қатынас («бетпе-бет») болып табылады.

Зерттеу жұмыстары адамдарға бақылау жасауды ұнататын немесе зерттеу жүргізудің еркін тәсілін қалайтын адамдар үшін қызықты. Ғалым зерттеп жатқан адамды тікелей бақылайды және онымен байланыста болады. Бірнеше айлар мен жылдар бойы өзара қарым-қатынас жасау арқылы олар туралы көп нәрсе біледі: олардың өмірін, қызығушылығын, әдеттерін, мақсаттарын, қорқынышы мен армандарын анықтай алады. Мысалы, Н.Н. Миклухо-Маклайдың папуас Жаңа Гвинея аборигендері арасында өмір сүруін айтуға болады [2].

Зерттеу кезіндегі сұрақтар

Дала зерттеулері қашан жүргізіледі? Зерттеу тақырыбы өзара әрекеттесетін адамдардың тобын оқытуды, түсінуді немесе сипаттауды талап етеді. Ол кезде басқа әдістер (сауалнамалар, эксперимент) қолданылмайды бірақ, көше бригадаларын зерттеу кезінде пайдаланылуы мүмкін. Джек Дугластың пайымдауынша, әлеуметтік ғалымдардың білгісі келетін көптеген нәрселерді тек зерттеушіні осы салаға тікелей шақыру арқылы алуға болады [3].

Дала зерттеушілері адамдарды белгілі бір жерде зерттейді. Этнографиялық зерттеу, сонымен қатар тәжірибе алуға қол жеткізудің жалғыз жолы - қарқынды сұхбат пен бақылау жүргізу кезінде белгісіз аморфтық әлеуметтік тәжірибені зерттеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Зерттеудің тақырыбы, мысалы, шабуыл жасаған тұлғаның сезімі немесе күйеуі өзіне қол жұмсаған жесірдің жағдайы болуы мүмкін.

Терминологияны үйлестіру мақсатында біз зерттеген адамдарымызды тобымыздың мүшелері деп қабылдаймыз.

Этнографиялық зерттеудің қысқаша тарихы

Басталуы. Дала зерттеулері саяхатшылардың қашықтан жүру туралы жазбаларына негізделген[4]. 1200 жылдары саяхатшылар мен миссионерлер шетелдік мәдениеттер мен халықтарды сипаттады. Адамдар бұл сипаттамаларды басқа мәдениеттер туралы көбірек білу үшін оқыды. Кейінірек, он тоғызыншы ғасырда Еуропадағы сауданың қарқынды дамуына байланысты, білімді саяхатшылар көбейді және осындай еңбектер саны артты.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары антропологияның пайда болуымен, XIX ғасырдың аяғында басталды, Алғашқы антропологтар саяхатшылардың, үкімет шенеуніктерінің немесе миссионерлердің еңбектерін ғана оқыған, олар бірақ зерттелген адамдармен тікелей байланыста болмады. Этнографтар экзотикаға бағытталған және көп жағдайда нәсілшіл және этноцентрлік болды. Саяхатшылар жергілікті тілдерде сирек сөйледі, сондықтан аудармашылардың көмегіне жүгініп отырған. 1890 жылдары. Еуропалық антропологтар басқа елдерді зерттеу мақсатында алыс елдерге бара бастаған [5].

Британдық әлеуметтік-антрополог Бронислав Малиновский (1844-1942) адамдар тобында ұзақ уақыт өмір сүрген және жиналған деректер туралы жазған алғашқы зерттеуші болды. 1920 жылдары ол жаңа әдіс ретінде қарқынды далалық жұмыстарды ұсынды және зерттеушінің тұжырымдарынан жергілікті тұрғындардың тікелей байқауымен және жергілікті тұрғындар арасындағы айырмашылықты белгіледі. Оның айтуынша, әлеуметтік ғалымдар жергілікті тұрғындармен тікелей өзара әрекеттесуі керек, олардың арасында өмір сүруі, әдет-ғұрыптар, идеялар мен әлеуметтік процесстерді зерттеуі керек.

Зерттеушілер өздерінің ортасын зерттеу үшін далалық зерттеулерді пайдаланды. 1890-жылдары Ч.Бут және Б.Веб арқылы жүргізілген Лондондағы кедейлерді бақылау арқылы антропологиядан тыс далалық зерттеулерді бастады. 1890-шы жылы Германияда бақылау жұмыстары пайда болды. П.Горет үш ай бойы зауыттың шәкірті болып жұмыс істеді және зауыттың өмірін зерттеу үшін әр түнде өзіне белгі қойып отырды жасады. Оның жұмысы ғалымдарға, соның ішінде Макс Веберге де әсер етті.

Чикаго әлеуметтану мектебі. АҚШ-тағы әлеуметтанулық зерттеулер Чикаго университетінің әлеуметтану кафедрасында жүзеге асырыла бастады, содан кейін белгілі Чикаго социология мектебі құрылды. Чикаго мектебінің далалық зерттеулерге ықпалы екі кезеңнен өтті. Бірінші кезеңде, 1910-1930 жылдар аралығында, мектепте нақты зерттеулер, бейресми сұхбат, құжаттарды оқу, ресми есептер сияқты кейстер немесе өмірлік әңгімелерге негізделген әр түрлі әдістер қолданған. 1916 жылы Р.Е. Саябақ Хи Каагодағы қаланың әлеуметтік зерттеу бағдарламасын құрастырды. Өзінің бұрынғы тәжірибесінің репортер ретінде әсер еткенінде ол әлеуметтік ғалымдардың көшелерде, барларда, люкс қонақ үйлерде тікелей бақылаулар мен әңгімелер жүргізіп, кітапханаларды алып тастайтынын айтты. Бірнеше ерте зерттеулер Чикагодағы Әлеуметтану мектебінің негізі болып, кішігірім талдаумен бірге көше өмірін сипаттаушы зерттеу ретінде қалыптасты.

Бірінші кезеңде зерттеудің журналистік және антропологиялық үлгілері біріктірілді. Екінші кезеңде (1940-шы жылдардан бастап 1960-шы жылдардың басына дейін) Чикаго мектебі арнайы техника ретінде арнайы байқау жасады. Ол зерттеушінің өзі өмір сүрген қоғамдағы топтар мен орталарға қатысты кеңейтілген антропологиялық модельді қолданды. Үш қағида: адамдарды табиғи ортаға немесе жағдайға зерттеу; адамдармен тікелей қарым-қатынас арқылы адамдарды зерттеу; әлеуметтік әлем туралы түсінікке жетуге және топ мүшелерінің перспективалары туралы теориялық тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін сапалы қызметкерлерге арналған далалық зерттеулер сауалнамалар мен сандық зерттеулерден бәсекелестікті артқан. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде 1970 жылдарға дейін барлық әлеуметтік зерттеулер арасында сапалы далалық зерттеулердің

үлесі азайған Алайда, 1970-1980 жж. кейбір өзгерістер оларды қайта жандандырды. Біріншіден, когнитивтік психологиядан, мәдени антропологиядан, фольклордан және тілтанудан далалық зерттеулер көп болды. Екіншіден, зерттеушілер осы әдісті растайтын әлеуметтік ғылымның эпистемологиялық тамыры мен философиялық алғышарттарын қайта қарады. Зерттеушілер этнографиялық әдістерге байланысты өз мәліметтерін іріктеді. Олар әдістемелік және жүйеленген ғылыми-зерттеу жабдықтары туралы жазды.

Қазіргі кезде далалық зерттеушілердің арнайы әдістемелері бар. Олар өздерінің перспективаларын «ішінен» түсіну үшін табиғи ортада топ мүшелерімен тікелей байланысады және өзара әрекеттеседі. Сонымен қатар, олар қоғамдық өмірдің белсенді немесе әлеуметтік-конструктивистік көзқарастарында қалады.

Зерттеушілер әлеуметтік конструктивистік перспективаны зерттеу үдерісіне аударады. Олар бір уақытта зерттеуді әлеуметтік әлемнің сипаттамасы ретінде де, оның бір бөлігі ретінде қарастырады. Бұл саладағы зерттеушінінің рөлі қалыптасқан әлеуметтік ортаның бөлігі болып табылады және тек бейтарап ақпарат жинауы мүмкін емес.

Этнография және этнометодология

Әлеуметтік жобалау тәсіліне негізделген этнография мен этнометодологияда сапалы зерттеулер жүргізілді. Оларда далалық зерттеулер жүргізудің дәстүрлі әдіснамасын қарастыруда. Дегенмен, олар әлі күнге дейін далалық зерттеулердің негізі болмады, сондықтан мұнда өте аз талқылануда.

Этнография мәдени антропологиядан шығады [5]. Этнография - бұл мәдениет сипаттамасы және басқа халықтың тұрмыс тіршілігін түсіну. Чарльз Фрэнк былай деп жазады: «Мәдениет, біздің сипаттамамыздың мәні байырғы адамдардың идеяларынан келеді» [6, с.61]. Этнографияда адамдар болжам жасайды деген пікір қалыптасқан, яғни олардың тұжырымдары көпшілікке жарияланады. Адамдар белгілі бір әлеуметтік контекстте мінез-құлық (мысалы, сөйлеу, әрекеттер) арқылы өздерінің мәдениетін (олар ойлайтыны, олардың ойлары, не ойлайтыны) біледі. Мінез-құлықтың көріністері құндылықтарды жеткізбейді. Этнографияның ортасында бұл шын мәнінде қандай нәрсеге қол жеткізілгендігінен байқалады.

Этнографтар топ мүшелерінің ұнататын айқын және жасырын мәдени білімдерін сипаттайды. Толық сипаттама және мұқият талдау бөлек сипатталған мәліметтерді қосуға көмектеседі.

Антрополог Клиффорд Герцт этнографияның маңызды бөлігі ретінде «мағыналы» сипаттаманы - сипаттамалардың әр бөлігін нақты сипаттау (қысқаша сипаттамадан, стандарттаудан, қорытудан немесе айнымалылардан айырмашылығы) деп санайды [7]. Үш минуттық оқиғаның толық сипаттамасы көптеген беттерді алады. Бұл оқиғалардың мән-мағынасын және оқиғалардың драмасын түсінеді, көптеген түсіндірмелер үшін орын қалдырады. Оқиғалар этнографиялық еңбектің оқырманы болып жатқан оқиғалардың мәдени маңызы туралы қорытындыға келуі үшін контексте орналастырылады.

Этнометодология - бұл 1960 жылдары дамыған ерекше тәсіл және өзінің қалыптасқан бірегей әдістемесі бар [8]. Ол теорияны, философия мен әдісті біріктіреді. Кейбір ғалымдар оны социологияның бір бөлігі ретінде қарастырмайды. Михан және Вуд айтады: «Этнометодология - қорытындылар емес, жиынтық емес, әдіс емес, теориясы емес, идеология... Этнометодология - социологиялық деңгейде тыс бар шындық деңгейін анықтау әрекеті болып табылады[9]. Этнометодологияның қарапайым анықтамасы - «ақылды мағынада негізделген білімді зерттеу». Этнометологтар табиғи мағынада қарап, оның дамуын бақылап отырады және табиғатта мінез-құлық пен әлеуметтік өзара әрекеттесуде қолданылады. Этнометодология - феноменологиялық философия және әлеуметтік науқаны негізінде радикалды немесе төтенше нысан өрісі. Ол арнайы, жоғары егжей-тегжейлі талдауды (мысалы, транскрипт қысқа әңгімелер) қамтиды. Чикагодағы далалық зерттеулер мектебімен салыстырғанда, этнометодология бұл әдіске үлкен мән береді және бұл зерттеулер зерттеудің әлеуметтік өмірі секілді қолданылған әдістердің нәтижесі болып табылады.

Этнометодология әлеуметтік маңызы бар дүние нәзік және ауыспалы, тұрақты немесе тұрақты емес екенін білдіреді. Мән ағымдағы процесте үнемі жасалып, қайта өңделеді. Осы себепті этнометодологтар тілдерді, оның ішінде үзілістер мен сөйлеу контекстін талдайды. Адамдар ақыл-ойды түсінуді, жасырын, түсінікті әлеуметтік-мәдени ережелерді қолданып, «әлеуметтік өзара әрекеттесуді» шындықты жасау үдерісі деп есептейді. Адамдар күнделікті оқиғаларды мәдениет пен «кілттерді» әлеуметтік контексттен білу арқылы түсіндіреді. Этнометодологтар күнделікті өмірдегі қарапайым адамдардың (шындық, қоршаған орта) әлеуметтік өмірдің мәнін түсіну үшін жасырын ережелерді қалай қолданатынын зерттейді (мысалы, біреудің қиял-ғажайып немесе жоқ екенін білу үшін).

Этнометодологтар әдеттегі әлеуметтік өзара әрекеттестікті әлеуметтік шындықты және жалпы мағынаны құру ережелерін белгілеу үшін, осы ережелердің қалай қолданылатындығын және жаңаларын қалай жасау керектігін терең зерделейді. Олар, мысалы, стандартталған тестілер мен сауалнама интерьерлері жасырын кодтарды түсінуге және объективті фактілерді бағалаудан гөрі көп мағынаға ие екендігін анықтайды.

Этнометодологтар кейде күнделікті өмірде шындыққа мән беретін адамдарға қарапайым жазылмайтын ережелерді көрсету үшін «бұзу ережелері» эксперименттерін қолданады. Зерттеушілер болжамды әлеуметтік норманы әдейі бұзады. «Құқық бұзушылық» әдетте әдеттегі өмірдің ағыны үшін маңызы бар екенін көрсететін, әлеуметтік шындықтың нәзік екендігін көрсететін, ереженің бар екенін растайтын күшті әлеуметтік реакцияны тудырады.

Сапалы далалық зерттеу дегеніміз не? Дәндік зерттеулерді нақты анықтау қиын, себебі ол аморфты. Бұл әдістердің қатаң жиынтығын қолдану емес зерттеулерге бағытталған бағдар. Дала зерттеушісі ақпаратты алудың әр түрлі әдістерін қолданады. Шатцман және Штраусс бұл анықтаманы береді: «Дала әдісі зерттеуі қажетті ақпарат алу үшін пайдалы болуы мүмкін кез келген техниканы пайдалануды қамтиды» [10]. Дала зерттеушісі ресурстары бар «әдістемелік прагматик»; дарынды жеке, өнертапқыш және өз бетімен ойлануға қабілетті болуы керек.

Дала зерттеулері басқа құбылыстарды (мұхит, жануарлар, өсімдіктер) зерттеу үшін пайдаланылатын натурализмге негізделген. Натурализм орнына өнертабыстарға қарағанда, табиғи әзірлемелер тұрақты мониторинг көздейді және қоршаған ортаны ғылыми құру болып табылады.

Натурализм және тікелей қатысу дегеніміз, сапалы зерттеулер сандық зерттеулерге қарағанда неғұрлым икемді. Сондай-ақ жобаның толық кезеңдерін алдын ала белгілеу мүмкін емес, бірақ олар «гид немесе карта» ретінде бола алады дегенді білдіреді.

Дала зерттеулерінің кезеңдерінде этнографқа қойылатып талаптар:

1. Өзіңізді дайындаңыз, әдебиеттерді оқып шығыңыз, нақты бір нәрсеге назар аудармаңыз.
2. Далалаық зерттеу бағытын таңдап, оған қол жеткізіңіз.
3. Топқа кіріп, топ мүшелерімен әлеуметтік қарым-қатынастарды орнатыңыз.
4. Қоғамдық рөлді қабылдап, қоршаған ортаны мұқият зерттеп, топ мүшелерімен достық қарым-қатынас орнатыңыз.
5. Сапалы деректерді сақтау, тыңдау және жинау.
6. Деректерді талдауды бастаңыз, жұмыс гипотезаларын қорытындыланыз және бағалаңыз.
7. Қоршаған ортаны нақты аспектілеріне назар аударыңыз және теориялық модельдеуді пайдаланыңыз.
8. Ақпарат берушілермен далалық сұхбат жүргізуге тырысыңыз.
9. Далалық зерттеулерді талдауды аяқтап, ғылыми есеп жазу.

Этнографиялық зерттеудегі «сапалылық» деген не?

1. Әдеттегі оқиғалар мен күнделікті әрекеттерді табиғи ортада, сондай-ақ ерекше оқиғаларға байланысты бақылайды.

2. Оқытылған адамдармен және жеке тәжірибесімен тікелей байланыста, бұл саладағы күнделікті қоғамдық өмірдің процессін сезінеді.

3. Зерттелетін ортада өмір сүретін адамның көзқарасын қабылдайды және сол уақытта сырттағы адамға тән аналитикалық тәсілді немесе қашықтықты сақтайды.

4. Жағдайға сәйкес икемді түрде көптеген әдістер мен әлеуметтік дағдыларды қолданады.

5. Зерттеушіні өте егжей-тегжейлі ақпаратпен қамтамасыз ететін егжей-тегжейлі жазбаша жазбалар, сондай-ақ диаграммалар, карталар, фотосуреттер түрінде деректерді шығарады.

6. Оқиғаларды тұтастай алғанда (тұтастай емес, бөліктерде емес) және өздерінің әлеуметтік контекстінде жеке қарастырады.

7. Аудандағы топ мүшелерімен түсінікті және сочувствительно ғана емес, «суық» объективті фактілерді тіркейді.

8. Мәдениеттің сыртқы (танылған, саналы, расталған), сондай-ақ жасырын (кем танылған, болжамды, болжамсыз) аспектілері туралы ескертулер.

9. Қолданыстағы әлеуметтік процестерді бұзып, араласпай, бақылайды
сыртқы жағынан көзқарас орнату.

10. Күшті жеке стресстен, белгісіздік сезімінен, этикалық дилеммалардан және анықсыздықпен күреседі.

Икемділік. Сапалы сипаттамалар сирек қатаң белгіленген кезеңдерде орындалады. Іс жүзінде, икемділік - ғалымның бағытты өзгертуге және түйсігі сақталуына мүмкіндік беретін сапалы өрісті зерттеудің басты артықшылығы. Тәжірибелі біліктілер түсінеді, мүмкіндіктерді қолданады және өзгеретін әлеуметтік жағдайларға тез бейімделеді. Зерттеуші жұмысқа кірісе отырып, ол туралы деректерді бақылауды азайтады және зерттеудің шоғырлануының жоқтығын түсінеді. Бірақ көп ұзамай зерттеуші

қоршаған ортаға біріктірілген, нақты мәселелер мен тақырыптар бағытталған және деректерді бақылайды .

Сапалы далалық зерттеу мұқият тыңдауға, жазба жасауға және жүйелі түрде жазуға мүмкіндік береді. Егістікке кірмес бұрын, жаңадан келген адам жағдайдың әдеттегі мәліметтерін қадағалап, оларды жазады. Тәжірибе жинақтаған кезде мәліметтер мен жадтан жазуды жақсартуға болады. Күнделікті жазбалар мен жеке күнделік - өріс жазбаларын оқытудың жақсы тәжірибесі. Далалық зерттеулер белгілі бір гипотезамен емес, жалпы тақырыптан басталады. Зерттеуші кейбір бастапқы, мүмкін болатын жалған түсініктерге тоқталмауы керек. Ол жақсы дайын болуы керек. Бұл салада жұмыс істеу үшін сұрақтарды дайындау уақытты талап етеді.

Мұқият бақылаудың екі түрі бар:

Біріншісі, жалпы жағдайды түсіну үшін, «зерттеуге қызығушылық танытатын нәрсені қамтуға және неге алып тастауға болатындығын» шешуге дейінгі жағдайлардың, адамдардың және әлеуметтік орталардың кең ауқымын қарастырады.

Екіншісі - зерттеушінің рөліне шоғырланбау. Зерттеуші өзінің негізгі міндеттерін зерттеушіге өзгертпестен, сол салада мүмкіндігінше аман қалу үшін өзінің әлеуметтік орынынан тыс шығуы керек.

Дала зерттеушісінің рөліне дайындық тағы бір нәрсе - өзіңді білу. Бұл салада жұмыс зерттеушінің жеке басын және оның дүниетанымына әсерін тигізуі мүмкін.

Этнографиялық зерттеу жүргізетін орынды таңдау және оған қол жеткізу

Экология немесе өріс «платформа» - оқиғалар орын алған немесе іс-шаралар орын алған жағдай. Әлеуметтік топ бірнеше жерде өзара әрекеттесе алады. Орынды таңдаған кезде, далалық зерттеуші үш факторды қарастыруы керек: деректердің байлығы, танымалдылы, қолжетімділігі. Зерттеушіге «күзетшілермен» қарым-қатынас орнату маңызды. «кеңістікке» қол жеткізуді бақылау үшін ресми немесе бейресми билігі бар адамдар. Дала зерттеушілері оларға қол жеткізу туралы келіссөздер жүргізе алады.

Этнографиялық зерттеудегі стратегия

Жоспарлау. Этнографиялық әдісті енгізу, есікті ашқаннан гөрі, садақтарды тазалауға ұқсайды. Келіссөздер. Әлеуметтік қарым-қатынастар саласындағы жұмыс барысы туралы келіссөздер жүргізіледі. Келіссөздер арадағы байланыс орныққанша және арадағы келіспеушілікті жойып, мәліметтерге қол жеткізгенше топтың әр мүшесімен бірге жүргізіледі. Зерттеушінің «ашықтығы». Ол қандай дәрежеде шешім қабылдауға болатынын, өзіңіз туралы және зерттеу туралы айтып береді. Оның жеке хобби, мүдделері, өмірбаяны, туралы айтып, ол сенім мен ашықтық туралы бір қарым-қатынас орнатуға болады.

Зерттеу жұмысына қарай қаншалықты ашық болу керек екендігін зерттеуші өзі шешеді.

Жер таңдалып оған қол жеткізгеннен кейін, зерттеуші топ мүшелерімен достық қарым-қатынас орнатып, әр мәселені толыққанды зерттеуі қажет. Бәрінен бұрын зерттеуші келесі сұрақтарды өз-өзіне қоюы қажет : " Мен қалай танысамын ? Мен үшін өлшеу құралы ретінде болу қаншалықты маңызды? "

Өзін-өзі таныстыру. Біз өзімізді сыртқы ортаға өзіміздің келбетіміз арқылы таныстырамыз: қалай сөйлейміз жіне қалай әрекет жасаймыз . Бұл мүмкіндіктер оларға символдық хабарларды («Мен салмақты және еңбекқор ғалым емеспін», «және т.б.») жібереді.

Зерттеуші құрал ретінде. Зерттеуші далалық деректерді зерттеу құралы болып табылады. Бұл екі нәрсе білдіреді: бірінші, қажеттілік, тұрақты жазбалар жүргізу кезінде сезімтал болуың қажет. Екіншіден, зерттеушінің жеке адамға қатысты салдары. Дала жұмыстары басқа адамдармен және жеке тәжірибемен байланысты. Олар өздері бағалы және далалық деректерді түсіндіру болып табылады. Оның орнына, объективті болуы және жеке реакциялар елемеуге, кіреберіс зерттеушілер деректерге ретінде саласындағы оқиғаларға туындаған олардың сезімдеріне қараңыз.

Бөлшектің позициясы. Әдеттегідей, біз әдетте арнайы ештеңе көріп тұрған жоқпыз. Мәдениет соқтығысуларының немесе «мәдениет шоктың» екі артықшылықтары бар: ол оңай мәдениет элементтерін түсінуді құрайды, сонымен қатар, ол өзін-өзі ашуға ықпал етеді. Зерттеуші, осы артықшылықтарын пайдалану үшін алшақтану позициясын қабылдайды. Бұл ұстаным мынадайды қамтиды: әр қарапайым дәстүрге сырт адамның көзімен қарауды.

Алшақтатылу ұстанымы зерттеушіні өзінің әлеуметтік әлемін қайта қарауға ынталандырады. Зерттеушіні басқа ортада ығыстырып тастау ой мен әрекеттің дұрыс жолын бұзады.

Достық қатынастарды орнату. Шатцман мен Штраус айтуынша «зерттеуші бәріне сенеді және бір мезгілде ештеңеге сенбейді».

Сенім. Дала зерттеушісі достық қарым-қатынас орнату үшін коммуникативті дағдыларды және жеке харизманы қажет етеді.

Түсіну. Дала зерттеушісі топ мүшесінің көзқарасын түсінуіне жеткенде, ол келесі кезеңге ауысады - топ мүшелерінің ұстанымына негізделген ойлау және әрекет етуді үйрену. Бұл басқа адамның көзқарастарын түсінуі: «сіз басқа адамның ішкі жан дүниесіне кіресіз және онда жүре аласыз».

Этнографиялық экспедициядағы қырым-қатынастар

Күнделікті өмірде көптеген әлеуметтік рөлдерді ойнауға болады. Сіз таңдаған рөлдердің кейбіреулері және басқалары сізге арналған (ресми, бейресми). Зерттеуші бар рөлдерін алуға және жаңа құруға немесе бар рөлді өзгертуге құқылы.

Таңдалған рөлге қатысты шектеулер**.** Зерттеушінің сипаттамалары өзгермейді, мысалы, жас, жыныс, тартымдылық, нәсіл. Өзгертуге болатын қасиеттер бар (шаш, киім).

Жағдайларды мұқият зерделеу. Зерттеуші, өзінің стресстік жағдайына қарсы тұра алатын адам.

Бақылау. Бұл саладағы зерттеуші негізінен мыналарды қамтиды: ескертулер, қадағалау және мұқият тыңдау. Оның сезімін көру, есту, сезіну. Зерттеуші «барлық ақпарат көздерін сіңірген» құралға айналады. Ол өзінің «атмосферасын» түсіру үшін кеңістікті мұқият зерттейді (бұл жібінің түсі қандай, жиһаз қалай ұйымдастырылғаны, суреттер, плакаттар және т.б.).

Зерттеуші адамдарға (жасына, жынысына, нәсіліне, дене бітіміне), сыртқы көріністерге (шашты тазалау, шашты ұстау, қырыну сапасы, дезодорантты пайдалану,) назар аударады. Ешкім оған «қалыпты» көрінбейді. Мұндай мәлімдеме зерттеушінің әлеуметтік әлемді бейтаныс адамның көзімен көрмейтінін білдіреді.

Адамдардың іс-әрекеттерін қадағалайды (олар отырса немесе тұрса, олар қаншалықты жылдам жүрсе), ауызша емес сөйлесу үшін (қимылдар, бет-әлпет, адамның қалай тұратынын, қалай топта орналасқанын, көзбен байланыс жасайтындығын). Зерттеуші іс-әрекеттің орын алған жағдайын бақылайды: «кімнің кетіп бара жатқаны, бөлме ыстық болғаны». Бұл мәліметтер оқиғалардың мағынасы мен себептерін түсінуге көмектеседі.

Тыңдау. Дала зерттеушісі сөздерді тыңдауды, сөз тіркестерін, екпін жасауды, сөйлеудегі қателіктерді мұқият тыңдайды. Мысалы, адамдар жи айтатын сөзі: «Сен білесің», «әрине». Зерттеуші осы сөз тіркестерінің мәнін түсінуі керек.

Сленгті. Бір-бірімен өзара әрекеттесетін адамдар жалпы белгілер мен терминологияны дамытады. Олар жаңа сөздерді жасап, қарапайым сөздерге жаңа мәндерді тағайындайды. Арнайы оқиғалар, жорамалдар немесе қарым-қатынастар себепті жаңа сөздер пайда болады. Зерттеушілер өз әлемінде қолданылатын сөздер мен рәміздер бақыланатын субъектілердің әлемінде өзгеше мағынада болуы мүмкін деген болжамдардан басталуы керек. Сондай-ақ, олар жаңа сөздерге және білетіндерден басқа жағдайларда қолданылатын сөздерге назар аудару керек. Жаргон зерттеушіге топ мүшелеріне және олардың әлемді қалай көретініне кілттерді береді.

Ескертулер.Далалық зерттеулер деректері негізінен өріс ескертпелері болып табылады. Этнограф И.Фетерманның пікірі бойынша [12], далалық зерттеулердің «кірпіштері мен ерітіндісі» жақсы. Далалық жазбалардың толық көлемі даланың сыртында жасалған карталар, диаграммалар, суреттер, сұхбаттар, таспа жазбалары, бейне жазбалар, аналитикалық жазбалар (түйіндер), элементтер, қысқа жазбалар және егжей-тегжейлі жазбалар болуы мүмкін. Зерттеуші далалық зерттеуде болғаннан гөрі жазба жазуды дұрыс көреді.

Жазбаларды жазу - бұл өздігінен тәртіпті қажет ететін зәрменді, іш пыстырарлық рәсім. Жазбалар жадыдан жасалған толық сипаттама мәліметтерін қамтиды. Зерттеуші кеңіштен шыққаннан кейін бірден жазбаларды жазып алуға әдетті болуы керек. Топтың мүшелері жасырын қалуға құқылы, зерттеуші бүркеншік аттарын пайдалана алады. Жазбаларды жазу зерттеушінің ақыл-ойының жай-күйіне, назар аудару деңгейіне, саладағы жағдайға әсер етеді.

Қорытынды

Зерттеуші осы сәтте өзара әрекеттесетін кішігірім топты зерттеуге шешім қабылдағанда, сапалы өрісті зерттеу өте үлкен артықшылықтарға ие болуы мүмкін. Қазіргі уақытта өзара әрекеттесу кезінде микро деңгейде зерттеу үшін құнды. Бұл макро деңгейде және әлеуметтік құрылымдардағы процестерді зерттеуге қатысты тиімді болмайды. Бұны ұзақ уақыт өткен немесе онжылдықтар бойы созылған үдерістерді зерделеу үшін қолдануға болмайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Г. Громов Методика этнографических экспедиций. - М., 1966.
2. Материальная культура Башкир. Программа для сбора этнографического материала. - Уфа, 1975.
3.Атановский С.Н., Белицер Н.В. О сравнительно-историческом и структурном методах в этнографии. Методологические вопросы общественных наук. -Л., 1968. Вып.1.
4.Вопросы методики этнических и этно-социологических исследований. - М., 1970.
5.Першиц Ю.И. О методике сопоставления показателей однонациональной смешанной брачности. // СЭ. 1967. № 4.

6.Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры. // Советская этнография. 1970. № 4.
7.Арутюнов Ю.В. и др. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. М., 1984.
8.Слепенков И.М. Методологические принципы и методика конкретно-социологического исследования. М., 1974.
9. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. - М., 1987.
Ю.Кахк Ю.Ю.
10. Математические методы в исторических исследованиях //Вопросы истории. - 1989. - № 2. - С. 42-59.
11. П.Пименов В.В., Васильева Э.К., Христолюбова Л.С. Современные этнокультурные процессы в Удмуртии. (Программа и методика исследования) // СЭ. - 1970. - № 2. - С. 57-68.
12. Жлоба С.П., Чернякевич И.С. Теория и практика полевых этнографических исследований: Пособие для студентов исторических факультетов. Брест: БрГУ им. А.С. Пушкина, 2007. – 285 с.
13.Итс Р.Ф. Введение в этнографию /Учебное пособие. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. 168 с.
14. Козьмин В.А. Полевая этнография. СПб, изд.СПб, 2001. - 288 с.
15. Артыкбаев Ж. Этнология и этнография. – Астана: Нұр, 2001. 185 с.
Гаген-Торн Н.И., Громов Г.Г. К методике изучения одежды в этнографии СССР // СЭ. - 1933. - № 3-4. – С. 125-130.
16. Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры. // Советская этнография, 1970. - № 4. – 40-48 сс.
17. Мейрманова Г.А., Исаева А.И. Этнологиялық зерттеу әдістері. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 185 бет.
18. Арутюнов Ю.В. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. - М., 1984. – 190 с.
19. Слепенков И.М. Методологические принципы и методика конкретно-социологического исследования. М.: Наука, 1974. - 285 с.

Мұқаметханұлы Нәбижан, Қанат Гүлнар
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.

СУ БЕЙХАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ » МОНОГРАФИЯСЫ ЖӨНІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада белгілі қытай тарихшысы, профессор Су Бейхайдың қоғамдық қызметі, ғылыми шығармашылығы және оның қазақ тарихы мен мәдениетін зертеген еңбектері таныстырылып, «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты монографиясына шолу (обзор) жасалады. Мақала авторлары аталмыш еңбектің әрбір тараулары бойынша талдау жасап, оның жаңалықтары мен жетістіктерін және олқылықтарын атап көрсетеді. Сонымен бірге, Су Бейхайдың жалпы ғылыми шығармаларына жоғары баға беріп, оның қазақ халқына терең сүйіспеншілік орнатқан, қазақтың тарихы мен мәдениетін терең зерттеген бірден бір қытай ғалымы болғанын атап көрсетеді. Өйткені бір де бір басқа ұлт өкілдері қазақтар жөнінде Су Бейхайдай көп еңбек жазған емес. Оның еңбектері қазақ тарихнамасынан мәнгі маңызды орын алады деп санайды.

Түйін сөздер. Су Бейхай, қоғамдық қызмет, Қазақ мәдениетінің тарихы, олқылықтар, құнды еңбек.

Мухаметханулы Набижан, Канат Гульнар
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы

СУ БЕЙХАЙ И ЕГО МОНОГРАФИЯ «ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ»

Аннотация. В статье представляется общественная деятельность, научная творчество, труды по истории и культуре казахов известного китайского историка, профессора Су Бейхая. А так же, произведен обзор на монографию Су Бейхая «История культуры казахов». Авторы статьи сделали анализ по каждой графе, отметили новизну, приимущества и упущения данного произведения. Дали высокую оценку научной творчестве Су Бейхая в целом, отмечают Су Бейхая одним из китайских ученых, который глубко изучал историю и культуру казахов, чьи труды способствовали уважению и любви казахского народа. Так как, не один представитель другой национальности в Китае не писаль столько трудов по историй и культуре казахов, как Су Бейхай. Авторы считают, что исследования Су Бейхая занимает важное место в историографий казахов.

Ключевые слова. ученый историк, общественная деятельность, История культуры казахов, ценное исследование.

Muhametkhanuly Nabizhan, Kanat Gulnar
Kazakh National University named after al-Farabi, Kazakhstan, Almaty

SU BEIHAI AND HIS MONOGRAPH "THE HISTORY OF KAZAKH CULTURE"

Abstract. This article represents social activity, scientific creativity, works on the history and culture of Kazakhs of the famous Chinese historian, Professor Su Beihai. Also, a review on the monograph by Su Beihai "The History of Kazakh Culture". The authors of the article made an analysis for each column, noted the novelty, advantages and omissions of this work. They highly appreciated the scientific work of Su Beihai as a whole, mark Su Beihai as one of the Chinese scholars who deeply studied the history and culture of Kazakhs, whose works contributed to the respect and love of the Kazakh people. No representative of another nationality in China has written so many works on the history and culture of Kazakhs, like Su Beihai. The authors believe that the research of Su Beihai occupies an important place in the historiography of Kazakhs.

Key words. scientist, historian, public activity, History of Kazakh culture, valuable research.

Кіріспе

Қытай тарихшысы Су Бехайдың есімі қазақстандық тарихшыларға біршама таныс. Өйткені ол жарты ғасырдан астам ғұмырын қазақтың тарихы мен мәдениетін зерттеуге жұмсаған, өшпес ғылыми еңбектер жазып қалдырған ғалым. Әсіресе, оның «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты монографиясы мен «Қазақтың тұтас тарихы» деген көлемді екі томдық еңбегінің қазақ тарихнамасында алатын орны айырықша. Біз бұл мақаламызда ғалымның қоғамдық қызметі және оның қазақ тіліне аударылған «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты монографиясына шолу жасауды жөн көріп отырмыз.

Су Бейхайдың қоғамдық қазыменті мен ғылыми шығармашылығы

Су Бихай, (Әсілгі аты-жөні Ван Рэньнань, 1915 жылы 23 қарашада Қытайдың Цзиянсу провенциясы Уши ауданында (қаласында) дүниеге келіп, 1999 жылы 30 мамырда Үрімжіде өмірден өткен), - Қытай Халық Республикасы (ҚХР) Шыңжаң университетінің профессоры, белгілі тарихшы, таңықты қазақтанушы ғалым.

Су Бейхайдың қоғамдық қызметі және оның қазақ тарихы жөнінде жазған еңбектері туралы зерттеу мақаласын ғалымның 90 жылдығына орай жазғанбыз [1]. Одан бері он жыл өте шыққан екен, осы аралықта ғалымның жарияланбаған еңбектері жарық көріп келеді. Өткен жылы (2017 ж.) тарих ғылымының докторы Жігер Жәнәбілұлының баспаға дайындауымен, Су Бейхайдың көзі тірісінде көп қағажу көріп баспадан шықпай қалған 4 томдық «Қазақтың тұас тарихы» («哈萨克通史- Hasake tongshi») атты өте көлемді еңбегі үлкен екі том болып Алматыда қытай тілінде баспадан шықты. Бұл Жігер Жәнәбілұлының мұғалымына көрсеткен үлкен сый-құрметі әрі қазақ тарихнамасына қосқан сұбелі үлесі сіпетті. Риза боласыз, қуаттайсыз.

Профессор Су Бейхайдың зерттеу саласы өте кең болған. Ол қазақ тарихын зерттеумен қатар, Қытайдың Баты сөңір (Циюй) тарихын, Шыңжаң тарихын, ұйғыр, моңғол тарихын да зерттеді. Нәтижеде оның қаламынан 13 томдық ғылыми еңбек пен 200-ден астам ғылыми танымдық мақалалар дүниеге келді.

Ғалымның осындай мол ғылыми жетістіктерін, оның бастан кешкен бұралаң өмір жолымен байланыстырып қарайтын болсаңыз, оның қажыр-қайратына, еңбекқорлығына қатты тәтті боласыз.

Профессор Су Бейхайдың отбасы туралы қолымызда нақтылы деректер жоқ. Бірақ оның Қытайдың біршама дамыған провинциясы Цзиянсу өлкесінің Уши ауданында (қаласында) туып өсіп, 1939 жылы Цзиянсу педагогикалық институтының тарих факультетін бітіргеніне қарағанда, ол біршама дәулетті отбасында дүниеге келген деп ойлаймыз. Өйткені ол кезде қарапайым кедей-кепшіктердің ұрпақтары ондай жоғары оқу орайына ие бола алмайтын-ды.

Су Бейхайдың студент кезі – Қытайдың аса ауыр қиындықтарды бастан өткіріп жатқан жылдары болатын. Ол жылдары Жапон басқыншылары Қытайға кең көлемде шабуыл жасаған еді, әсіресе, Цзиянсу өлкесі жапондықтардың қатты қырғындары мен ойрандауына ұшыраған өлке болатын. Сондай өмір мен өлім арпалысын бастан кешкен жас Су Бейхайда тәбиғи түрде патриоттық сана-сезім мен ғылымға деген құлшыныс ерте пайда болды деуге негіз бар. Өйткені жапондық шапқыншылар өзінің озық технологиясының арқасында қалың қытайды жаулады және оларға отарлық үстемдік жүргізген-ді.

Су Бихай өзінің қоғамдық қызметін Қытайдың батысындағы ең мешеу де кедей өлке - Ганьсудан бастайды. Ганьсу провенциясы кедей болғанымен кезінде жапондықтардың оғы жауып тұрған Цзиянсумен салстырғанда әлде қайда қауіпсіздеу еді. Су Бейхай 1939 жылы осы өлкенің Увэй қаласындағы пединститутқа тарих мұғалымы болып қызметке орналасып қоғамдық қызметін бастайды. Сонымен оның өмірі де, өмір сүрген ортасы мен мәдени ортасы өзгерді, құлазыған шөлейт өлке және әртүрлі ұлттардан құралған қоғамдық ортада ол жаңа қызметін бастады.

Осындай жағдайға байланысты Су Бейхай өзінің оқыған мамандығы бойынша Қытайдың Батыс өңір тарихы мен ондағы ұлттарды зерттеуді өзінің даму бағыты деп белгілесе керек-ті. Содан бастап ол Қытайдың батысында тұратын аз санды ұлттардың тарихын зерттеуге ден қояды. Оның назары алдымен Ганьсудағы қазақтарға ауады. Өйткені ол кезде Алтайдан Ганьсуға ауып барған қазатардың өмірі өте аянышты еді. Ал жергілікті билік қазақтың қандай халық екенін де білмейтұғын. Соған байланысты болса керек, Су Бейхай «Қазақ ұлты жөнінде қысқаша шолу» [2] деген тырнақалды мақаласын өлкелік орган газетінде жариялап, Ганьсуға босып барған қазақтарға үлкен жанашырлық білдіріп, оларға қамқорлық жасау жөнінде үкіметке ұсыныс айтады.

XX ғасырдың 1940 жылдары Шыңжаңның жағдайы күрделіне түседі. Шыңжаң билеушісі Шың Шысайдың (Шэн Шицай) жүргізген аз санды ұлттарды жаныштау, КСРО-ға, Қытай Коммунистік партиясына қарыс тұру, Гоминьдан өкіметін қолдау саясаты үлкен дүрбелең туғдырды. Бір жағынан АҚШ пен Ұлыбритания күштері Шыңжаңға кірді; екінші жағынан КСРО қолдаған «Үш аймақ революциясы» жеңіске жетіп «Үш аймақ үкіметі» құрады. Сонымен Шыңжаңда екі үкімет қатар өмір сүрген жағдай қалыптасты. Сөйтіп қоғамдық саяси күрестер мен ұлтаралық қарама-қайшылықтар шиленісе түскен кезде, Шыңжаң билігі қазақ және басқа да ұлттарды жақсы білетін, зерттеуші мамандарды қарастырады. Бұл талапқа Су Бейхай сай келе кетсе керек-ті, оның үстіне ол сол кездегі Гоминьдан үкіметін қолдау идеясындағы адам болған еді. Сондықтан ол 1945 жылы Увэй пединститутынан Үрімжідегі Гоминьданның Шыңжаң құрлық армиясы Училишесіне оқытушы болып ауысып келеді.

Су Бейхай Шыңжаңда жаңа қызметін бастаған алғашқы жылы қазақтың көрнекті мәдени және қоғам қайраткері Нығымет Мыңжанмен танысады және онымен әріптестік достық қатынас орнатады. Ол өзінің Нықаң туралы жазған мақаласында: «Мен 1945 жылы 1 қаңтарда Үрімжі қаласына келген соң, алғаш танысқан адамым Нығымет Мыңжани мырза болды. Ол терең ойлы, өте білімділігімен мені өзіне баурады. Содан бастап қазақ тарихын онымен бірге зерттеп келеміз», - деген еді.

Су Бейхай Шыңжаңға келе салысымен қалыптасқан тарихышы маман ретінде, биліктің назарына ілікті. Ол қосымша Шыңжаң Полиция училищесінің, Шыңжаң институтының оқытушысы (1948 жылдан

доцент), Шыңжаң қорғаныс бас штабының кеңесшісі және аударма, зерттеу бөлімінің меңгерушісі (1945-1949 ж.) сияқты маңызды міндеттерді атқарды. Мұны Су Бейхай өмірінің үшінші кезеңі деуге болады. Бұл кезеңде Су Бейхай іргесі ыдырап, шаңырағы шайқалып тұрған Гоминьданның Шыңжаң билігін сақтап қалу үшін бүкіл ынта пейілімен жанкешті жұмыс жасады. Сондай-ақ ол қазақтанушы маман ретінде өлкелік өкімет органдарына Шыңжаңдағы қазақтарға қандай саяси шаралар қолдану жөнінде ұсыныс пікірлер беріп отырды. Ол өзінің «Үш аймақ үкіметін іштен ыдырату үшін Оспан Исламұлын ішке тартып, оны қаруландырып, Үш аймақ әскеріне қарсы қою керек» деген ұсынысының қабылданғандығын маған мақтанышпен айтқаны бар (Н.М.). Бұл кезде Су Бейхай биліктің саяси тапсырмаларын атқарумен қатар, ол жоғарыда атаған оқу орындарында оқытушылықпен және қазақты зерттеумен шұғылданды. Ол өзі айтқандай, қазақ тарихын зерттеуді сол кезде Шыңжаң өлкелік үкіметте жауапты қызмет атқарып жүрген және қазақ тарихын зерттеумен айналысып жүрген үлкен талант иесі Нығымет Мыңжанимен бірлесіп жүргізеді. Екуі бірлесіп қазақтың құнды дерек материалдарын қытай тіліне аударады. Мысалы, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қазақ шежіресі» [3], Абай Құнанбаевтың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» [4] және «Қазақ адам аттарының құрылымдық негіздері» [5] т.б. Бұл аудармалар Су Бейхайдың қазақ мәдениетін терең тануына мүмкіндік жасады.

1949 жылы қазан айында Қытайда заман өзгеріп, билік ауысты. Қытай Компартиясы азаматтық соғыста жеңіске жетіп, ҚХР үкіметін құрды, Гоминьдан билігі жеңіліп Тайваньға ығысып кетті. Ал Шыңжаңдағы Гоминьдан лилеушілері бейбіт түрде Компартияға берілді. Су Бейхай сол гоминьдаңдықтар қатарында Копартияға өздігінен тізебүкті және кеңшілікке ие болып, жаныштаудан аман қалды.

Шыңжаңда ҚКП билігі құрылғаннан кейін, яғни 1950-1958 жылдары аралығында Су Бейхай Үрімжідегі ҚКП Шыңжаң бюросы зерттеу бөлімінің зерттеушісі, Шыңжаң Бірінші тамыз Аграрлық институтының оқытушысы және Шыңжаң халық баспасының редакторы қатарлы қызметтер атқарды. Осы жылдары Қытайда жүрілген саясаи науқандарға байланысты Су Бейхай өзінің зерттеу еңбектерін жариялай алмағаны белгілі. Бірақ оның тек бір ғана мақаласы «Қазақтың этногенезі» [6] деген ғылыми журналда жарияланған екен.

1958 жылы бүкіл Қытай көлемінде жүргізілген «Оңшылдарға қарсы күрес» науқанында Су Бейхай «тарихи қылмысы» үшін тұтқындалып, 1976 жылы түрмеден босап шықты, 1979 жылы ақталып, Шыңжаң университеті тарих факультетінің доценті қызметіне орналасты. Демек, ғалымның он сегіз жылы абақтыда өткен. Бірақ ол оған мұқалып мойымаған екен.

Ғалым бостандыққа шыққаннан кейінгі жиырма жыл ішінде Шыңжаң университетінде профессорлық қызметті атқара жүріп, жанкешті ғылыми-зерттеулермен айналысып, 8 аспирант дайындап шығарды (оның біреуі Елге оралған белгілі тарихшы Бақыт Еженханұлы), 13 томдық ғылыми еңбек пен 200-ден астам ғылыми танымдық мақала жариялады. Осы еңбектерінің жартысына жуығы қазақтарды зерттеген дүниелер. Соның ең маңыздыларын айтап айтар болсақ: «Батыс өңірдің тарихи географиясы» (2 т., 840 мың иероглиф); « Құмыл, Тұрпан ұйғырлардың книяздары (бірлесіп жазған, 200 мың иер.); «Жібек жолы және Күшар мәдениеті» (500 мың иер.); «Ұығыр тарихын зерттеулер» (500 мың иер. Жарияланбаған); «Батыс өңір мәдениеті» (600 мың иер. жарияланбаған); «Шыңжаңдағы ұлттардың ислам діні тарихы (500 мың иер. жарияланбаған); «Шыңжаң жартас суреттері» (570 мың иер.); «Қазақ мәдениетінің тарихы» (450 мың иер.); «Қазақтың тұтас тарихы» (4 тамдық, 920 мың иер. көзі тірісінде жарияланбаған. 2017 жылы Алматыда баспадан шықты). Осы еңбектердің соңғы үшеуі немес жеті томы және 74 ғылыми мақаласы қазақтарды зерттеуден жазылған құнды дүниелер.

«Қазақтың мәдениет тарихына» шолу

Профессор Су Бейхайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты қомақты монографиясы 1989 жыл «Шыңжаң униерситеті» баспасынан басылып шықты. Бұл монография Қытайда қазақ мәдениет тарихын зерттеудегі үлкен жаңалық ретінде қазақ оқырмандарының мен тарихшылардың өте жақсы бағасын алды. Бұл еңбектің қазақ тіліне аударамасы 2001жылы Алматыда, 2005 жылы Үрімжіде баспадан шығып оқырмандардың қолданысына енген-ді.

Су Бейхай жөнінде тарихшы, ғалым Жақып Мырзақанов оны Гумилевпен салғастырып былай дейді:«Гумилев пен Су Бейхай кезінде екі ірі елде тұрып, жалпы түрік тектес халықтар (ұлттар) мен олар өмір сүрген өңірлерді зертеулерінде ұқсастықтар бар. Бірақ меніңше, олардың нақтылы зерттеуінде өздеріне тән ерекшеліктер де болды. Гумилев жалпы байырғы этностарды, әсіресе көне түріктерді зерттеуге ден қойды. Ал Су Бейхай көбінше Қытай тарихнамаларындағы «Батыс өңірдің» тарихи географиясын, жартас суреттерін зерттеумен бірге, негізгі күшін қазақтың жалпы тарихы мен мәдениетін зерттеуге жұмсады. Оның көптомдық «Қазақтың тұтас тарихы» мен «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбектері бар. Ол өзінің еңбектерімен Жапония, Қазақстанда ерекше құрметке бөленгені жұртқа аян. «Тәңіртаудың құпия тарихы -

бір қытай оқымыстының ізі» атты арнаулы телефильмінің Жапонияда көп рет көрсетілуі, ал, Қазақстан жағынан «Құрмет грамотасымен» марапатталғаны осының айғағы» [7] –дейді.

Су Бейхайдың «Қазақтың мәдениет тарихы» атты монографиясы Қытай еліндегі қазақ мәдениетіне қатысты жазылған тұңғыш монография, онда жалпы қазақ ұлтының мәдени қайнарынан тартып, қалыптасуы мен дамуын, ұлттық ерекшелігін егжей-тегжейлі пайымдалған.

Қазақ халқын дала ұрпағы десек, сол ұлан байтақ кең даладағы жартас беттерінде жарқырып жатқан сурет таңбаларды көшпенділерге немесе қазақтың арғы ата-бабаларының мәдени мұрасы деп танығаң ғалым Су Бейхай болды. Сол көшпенділердің тұқымы қазір де сонда өсіп-өніп отырған қазақ аудандарындағы жартас суреттер (петроглифтер) ұлттық мәдениеттіміздің қайнар көзі деп таныған және оны ғылыми түрде дәлелдеген алғашқы ғалым - Су Бейхай болды деуге негіз бар. Ғалым өзінің аталмыш монографиясында қазақ мәдениетінің қайнар көзін сол жартас суреттерінен (петроглифтерден) бастап, XX ғасырдың ортасына дейінгі даму барысын қарастырды. Олай болса, ғалымның «Қазақтың мәдениет тарихы» монографиясының нақты мазмұндарын саралап көрейік.

Аталмыш монография кіріспе, он алты тарау және соңғы сөзден тұрады (қытайша басылымы 555 бет). Кітаптың алдыңғы берттерінде сол кездегі ҚХР СҰАР Партия комитетінің екінші хатшысы Жәнәбіл Сымағұлұлы және Бейжиң Ұлттар униерситетінің профессоры Чэн Юйнлин алғы сөздері және автордың өз кіріспе сөзі берілген. Еңбектің «Қазақтың этногенезі, атауы және патриархаттық жүйесінің жалпы жағдайы» деп аталған бірінші тарауында, автор қазақтың арғы тегін б.з.д. мың жылдықтағы сақтардан, үйсін, қаңлы және яньцайлардан (аландардан) қарастырып, олар жөнінде жазылған қытай жазба деректерін дәлелге келтіреді. Қазақ атауы жөнінде тараған аңыздар мен түсіндірмелерді салысытып талдау жасап: «Қазақ деген сөз толық мәнінен айтқанда, «кең далада емін-еркін көшіп-қонып жүретін батыр, ержүрек кісілер деген мағынаны білдіреді». Меніңше мұндай түсіндіру қазақ ұлтының тарихына едәуір үйлеседі. Өйткені «қазақ ұлты тарихтың әр кезеңінде әртүрлі күрестерде жауына бас иіп көрмеген, қиян-кескі машақатты күрестер жүргізіп, қазақ даласында еңсе көтерген халық, сондықтан олар құрметке лайық ержүрек еркін өскен батыр ұлт» [8]деп тұжырым жасайды.

Монографияның екінші тарауы «Алғашқы дала мәдениеті» деп аталған. Бұл тарауда ғалым етре заманда қазақтар өмірсүрген ортаның жаратылыстық және географиялық жағдайына, ерте тас дәуірінен жаңа тас (палеолит)дәуірінен Қарасу мәдениетіне дейінгі дала мәдениетіне шолу жасайды.

Еңбектің үшінші тарауы «Қазақтың мал шаруашылық аудандарындағы жартас суреттерінде (петроглифтерде) бейнеленген ерте заман мәдениеті» деп аталған. Мұнда зерттеуші, жартас суреттерінің пайда болу және оның дамуын теориялық тұрғыдан пайымдай келе, оларды «Қазақтың арғы ата-бабаларының алғашқы өсіп-өрбу жағдайы көрсетілген сурттер» деген тараушада, Қытай Шыңжаңның солтүстік батыс өңірінен табылған жартас суртерінің (петроглифтер) алуан түрлі кескіндерін дәлелге келтіріп пайымдайды. Автор жартас суреттерінде бейнеленген қимыл қозғалыстар кескіндердеріне сүйене отырып, олардың діни нанымдарын, ерте замандағы әлеуметтік экономикалық тұрмысын, қатынас құралдары – арба жасап қолдануын жеке-жеке талдап көрсетеді.

«Сақ мәдениеті» деп аталған төртінші тарауда, ғалым алдымен сақ пен қазақтардың байланысына талдау жасайды. Сонымен қатар, ол Енесей, Алтай өңірлеріндегі мәдениетінің Сақ және Ортажазық (Қытай) мәдениетімен байланыстарын қарастырып, сақтардың әлеуметтік экономикасы мен мәдениетін ашып көрсетіп, археологиялық қазбалардан шыққан сақтардың маңызды мәдени жадігерлеріне талдау жасайды, Қытайдың Шуньчию, Чжанго дәуірлерінде хұндар және динлиндер сарматтармен экономикалық және мәдени байланыстар жасаған деп тұжырымдайды.

Монграфияның бесінші тарауы «Шежіре, таңба және ұрандар» деп аталған. Бұл тарауда зерттеуші қазақ халқының көшпелі өмір сүру ерекшеліктеріне негізделе отырып, қазақ шежіресінің ерекшеліктерін, жеті ата арасында қыз алыспау дәстүрін пайымдай келіп, шежіренің тарихи деректік құндылығын қытай жазбаларындағы мәліметтермен салыстырып бағалайды. Сонымен бірге, қазақтарда таңбаның пайда болуын жеке меншік мүддені сақтаумен байланыстырып түсіндіреді. Ғалым ұранның пайда болу мен қолдануына да жан-жақты талдау жасап, оның жауынгерлік маңызын ашып көрсетеді.

Еңбектің алтыншы тарауы «Үйсін, Қаңлы мәдениеті (б.з.д. 2 ғ. – б.з. 6 ғ.)» - деп аталған. Бұл тарауда автор үйсін мен қаңлылардың қоныстанған өңірлерін, тіл-жазуын, қолөнеркәсіп өндірісін баяндап, олардың діни сенімдерін табиғатқа сыйну, төтемге табыну, ата-баба аруағына тағзым ету және бақсы-балыгерлік деп жіктеп жүйлеп пайымдайды. Ал «Будда діні» деген тараушасында қаңлылардың б.з.д. II ғасырда буддизмге сенгені, солар арқылы буддизмнің Қытай жеріне тарағанын мол жазба деректер арлықы дәйектейді. Сондай-ақ осы тараудың «Отбасы, неке, жерлеу ғұрпы» деген бесінші тараушада, қытайдың жазба деректері мен археологиялық материалдарына сүйене отырып, үйсін, қаңлылардың қоғамдық сипатын анықтап, неке тәртібіне, жерлеу салытна талдау жасап, оларда «рух өлмейді» деген ұғымның болғанын пайымдайды. Автор «Үй-жайы, киім-кешегі және тұрмысы» деп аталған алтыншы тараушада, Хань патшалығының Үйсінге

ұзатқан ханшасы Шичжунның еліне жазған хатында суреттелген үйсін патшасының отырған үйі мен ішіп-жейтін тағамдарын негізге ала отырып, олардың киыз үйде тұрып, ет, сүт тағамдарымен қоректенетін, киім-кешектерінің мал өнімдеренен жасалатынын анықтап, сол дәуірдегі тұмыс салтының қазіргі қазақтарда сақталып отырғанын ашып көрсетеді.

Монографияның жетінші тарауы «Қазақтың патриархаттық-феодалдық мәдениеті (6-11 ғғ.)» деп аталады. Бұл тараудады «Дамыған мал шаруашылығы», «Діни сенімі» (шаманизм, буддизм, ислам), «Тіл-жазуы» (1, қазақ тілі түркі тілдердер тармағына жасаты, олар түркі жазуын қолданды; 2, Хуэйгу (ұғыр) жазуын қолдануы және тарихи деретер), «Философиясы, әдебиеті», «Дала Жібек жолы және сауда-саттық», «Қала мәдениетінің дамуы», «Қытай мәдениетінің қазақ мәдениетіне ықпалы» деген тараушаларға бөліп, тақырыпты айтарлықтай ашып көрсеткен. Ал Қытай мәдениетінің қазақ мәдениетіне ықпалына тоқталғанда, ғалым сонау б.з.д. 3-2 ғасырлардан бастап қазақ даласына барған қытайлардың және тұтқындалып, барымталанып апарылған қытайлардың көп болғанын қытай жылнамалары арқылы дәлелдеп, олардың мәдени ықпалын, түркі қағанаты кезіндегі түрікше және қытайша қатар жазған жазуы бар теңгені (манитаны) және де басқа деректерді айғаққа келтіре отырып пайымдайды, түркі тілінің қазақ тіліне ықпалын пайымдап, «6-11 ғасырлар аралығында қытай мәдениетінің қазақ мәдениетіне әсері, өнідіріс құралдары, егіншілік техникасы, киім кию, қағаз, баспа, музыка салаларында қалдырған мәдени іздері, қытай және әлем тарихынан жарқырып көз тартады» деген қортынды шығарады [9, 224-225 б.].

Еңбектің сегізінші тарауы «Батыс Лияу дәуіріндегі қазақ мәдениетінің дамуы» деп аталған. Бұл тарауда автор алдымен Батыс Лияу билігінің аумағын және ондағы ұлттарды анықтаған. Ол 1156 жылдан кейінгі Батыс Лияу билігінің аумағы «Алтай тауы, Тарбағатай тауы, Іле, Жетісу және Балқаш көлінің солтүстігі. Батысы мен батыс оңтүстігі қаңлыларды негіз еткен кең-байтақ сахара. Оның саяси, экономика және мәдени орталығы бастан-аяқ қазақ даласының өңтүстігіндегі Шу өзеніндегі Қосорда болды» [10, 228 б.] деп санайды. Сондай-ақ автор «Батыс Лияу патшалығының негізгі базасы және оның басқарған өңірі қазақ даласы болды. 1211 жылы қазақтың найман руының ханы Күшлік ақыры патша тағын тартып алды, содан кейін сөз жүзінде Батыс Лияу патшалығы деп аталғанымен, іс жүзінде оның билеушісі қазақ болды» [11, 229-230 б.]-деп тұжырымдайды. Осы тараудың екінші тараушасында Батыс Лияу патшалығының жүргізген діни бостандық саясатының нәтижесінде әртүрлі діндердің қатар өмір сүргендігін және XII-XIII ғасырларда ислам дінің дамып басымдылыққа ие болғандығын пайымдайды. Автор үшінші тараушаны «Қытай мәдениетінің қазақ мәдениетіне терең ықпалы» деп алған. Зерттеуші бұл мәселені Батыс Лияу патшалығының қытай мәдениетін терең қабылдауы, олардың патшалық титулдарында қытай үлгісіндегі лауазымдар қоюынан және олардың іс-қағаздарын қытай тіл-жазуында жүргізгенімен түсіндірмек болады, бірақ мәдени ықпалдың нақты айғақтарын келтіре алмаған. Сондықтан болар ғалым «Кең-байтақ қазақтың мал шаруашылық аудандарында қолданған тіл-жазу әрине түркі тіл-жазуы болды» деп атап көрсетеді. Төртінші тараушаны «Қазақ даласының шаруашылық, мәдениетінің дамуы» деп атаған. Мұнда автор әлеуметтік экономикалық өндірістердің дамуын қарастыра келіп, «Батыс Лияу патшалығы кезінде қазақ даласының мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, қолөнеркәсібі, қала және сауда-саттық сияқты салалардың біршама дами түсуі – билеуші таптың білім мен мәдениетке көңіл бөлуінен болды» [12, 244 б.] деп түйіндейді.

Монографияның тоғызыншы тарауы «Моңғол-Юань патшалығы үстемдігі дәуіріндегі қазақ дала мәдениетінің дамуы» деп аталған. Ғалым бұл тақырыпты шаруашылық тұрмысы, қолөнеркәсіп өндірісі, сауда-сатық, тіл-жазуы, діни нанымы (бұл тараушаны несториян діні, шаман діні, ислам діні деп жіктеп пайымдайды) және ғылым, мәдениеті деген тараушаларға бөліп қарастырған. Соның ішінде соңғы тараушадсында айтарлықтай жаңалықтар пайымдалған. Автор қазақ даласында Кимек қағанаты дәуірінде өздерінің тарихшы және жазушысы Кимек Жанаң Ибын Қаханның болғанын және оның шығармасына талдау жасайды. Қыпшақ даласындағы қазақ ру-тайпаларының барлығы ортақ қыпшақ тілін қолданды, сол негізде қыпшақ әдеби тілі қалыптасты. Қыпшақ тілі тек Қыпшақ даласындағы рулардың ғана тілі емес, ол қазіргі қазақ тілінің қалыптасуына маңызды рөл атқарды. Сол кездегі араб, парсылар мен кейбір еуропалықтар да үйренген, кейбіреулері қыпшақ тілін жеттік игерді. Алтын орда дәуірінде қыпшақ тілі орда тілі болды деп пайымдап, қыпшақ тілінде жазылған әдеби және анықтамалық еңбектерді таныстырады. «Моңғол – Юань үстемдігі дәуіріндегі қазақтар VIII ғасырда Сыр бойында өмір сүрген қазақтың атақты күйшісі ақын Қорқыттың музыка өнеріне мұрагерлік етіп дамытты. Сондықтан 1227 жылы Найман руының Кербуғаның «Ақсақ құлан» күйі дүниеге келді» [13, 282 б.] деп санайды.

«Моңғұл – Юань патшалығы үстемдігі дәуіріндегі қазақ ұлтының қытай мәдениетіне қосқан үлесі» деп аталған еңбектің онынші тарауында, ғалым қазақтардың «Тарих ғылымы жағындағы маңызды үлесі» деген тараушасында меркіт, қаңлы руларынан шыққан «Лияу патшалығы тарихы», «Цзин патшалығы тарихы» («Алтын патшалығы», «Сун патшалығы» тарихын жазуға өшпес үлес қосқан, Тото Мазатайұлы (1314-1355 жж.) Темірташ пен Тайбұқаны қазақ деп еспетеп, олардың саяси, әскери өмірі мен қытай

мәдениетін терең игеріп, орда тарихын жазуға жетекшілік еткен еңбегін қазақтардың қытай мәдениетіне қосқан үлесі-деп санайды. Екінші тараушасында қытай тілді ақын, сазгер Бұхумның (1254-1300 жж.) қаңлы тайпасынан шыққанын және оның пәзиялық және сазгерлік мұраларын таныстырады. Үшінші тараушаны «Қазақтың қарұлық тайпасынан шыққан айгілі ақын Нашан» деп атап, Нашанның (Нашин, 1309-1368 жж.) қазақ даласынан Юань дәуірінде қытай жеріне барғанын, қытай мәдениетін қызыға оқып, үлкен ақынға айналғанын баяндап, оның өлеңдеренен отанды, халықты сүйю, халықтың қайғы-қасыретіне жанашырлық таныту мен практикалық кеңес ұсынған мысалдарды келтіріп талдау жасайды. Бұл тараудың төртінші тараушасы «Қытай хаткерлік өнеріне қосылған керемет үлестер» деп аталған. Мұнда автор қаңлы тайпасының – қазақ тайпасы екендігін дәлелдеу арқылы, қаңлыдан шыққан Наунау (Қаңлызышан), Қаңлыхуэйхуэй, Қара, Таштемір, Чиңтоң, Қаңлыбұқа, Тайбұқа қатарлылардың қытайдың хаткерлік өнеріне қосқан үлестерін анықтап көрсетеді.

Монографияның он бірінші тарауы «Қазақ хандығы дәуіріндегі мәдениеттің дамуы» деп аталған, оның бірінші тараушасында «Тұтас қазақ халқының жауынгерлік ұраны – «Абылайдың» жарыққа шығу барысын», Абылай ханның өмірі және оның қоғамдық саяси қызыметімен байланыстырып байымдайды. Екніші тараушасында «Қазақ хандығының қоғамдық құрылымын» танысьырған. Үшінші тараушада «Қоғамдық шаруашылығы мен тұрмысы» деген атпен қазақтың дәстүрлі мал шауашылығы, егін шаруашылығы, қолөнеркәсіп, сауда-сатық салалары бойынша таныстырылған. Ал «Діни нанымдары» деп аталған алтыншы тараушада, қазақтар арасындағы шаман діні қалдықтары мен ислам дінін айта келіп, патшалық Ресейдің отарлау мақсатында қазақтарды православие дініне шоқындыру мақсатында дін таратқанын баяндайды. Бұл тараудың жетінші тараушасы «Патриахаттық феодал ақсүйектер үшін қызмет ететін заңдар» деп аталған. Мұда автор қазақ заңдарының таптық сипатынан тартып, феодалдық жер меншіктену құқығы және борыш заң институттарын, қылмыс заңы – құн заңына таптық сипатта талдау жасап пайымдайды. Ал қазақтың философиясы, тарих ғылымы және әдебиеті жөнінде XV ғасырдағы Асан-қайғыдан тартып Қазтуғаннан, Шал жырауларға дейінгі қазақтың көрнекті ақын жырауларын таныстырады.

Еңбектің он екінші тарауы «Жаңа және қазіргі заманғы мәдениет пен көркемөнер» деп аталған. Бұл тарауда ғалым астрономия және күнтізбе (календарь)-ден бастап, жұлдыздар және оның көшпенді мал шаруашылықтың қатынасы пайымдап, тарихтағы бірнеше түрлі күнтізбе есептеу әдістерін, хайуанаттар атымен аталған жыл қайыру, ай – үркер календарын, ортақ календарлар, календарлардағы ай, апта аттарын қолдану жолдарын пайымдайды. Ал «Музыка» деп аталған екінші тараушада, қазақтың музыка аспатарын, күйлерін таныстырады. Үшінші тараушасы «Опера және би» деп аталған, мұнда автор негізінен қытай қазақтарындағы операның, би өнерінің пайда болуы мен дамуын пайымдайды. Төртінші тараушада мәдениет, оқу-ағарту және дәрігерлік – денсаулық сақтау мәселесі қарастырылған. Автор XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап қазақ мектептерінің көптеп ашылуын және дәрігерлік пен денсаулық сақтау істерінің дамығандығын нақтылы сандық мәліметтер негізінде баяндайды. Сонымен қатар, зерттеуші қазақ халқының өнеркәсіп өнерін, ою, кесте, өрнек салу өнерінің ерекшеліктері мен эстетикалық талғамдарына талдау жасайды. Сонымен қатар Шыңжаң қазақ аудандарында салынған мешіттер мен діни қимылдардың өрістегенін баяндайды.

Монографияның он үшінші тарауы «Дала әдебиетінің ерекшеліктері» деп аталған. Ғалым қазақ әдебиетінің ерекшелігін оның өмір сүрген географиялық ортасымен байланыстырып қарастырады. Ол «3 милннан асатын шаршы келеметр қазақ даласының (Қытай, Кеңес одағы және Моңголия қазақтарының дала өңірі), асқар таулары көк тіреген, асау толқынды өзендері жөнкіліп аққан, қалың орманы сыңсыған, құмды шол-жазирасы көсіліп жатқан, жабайы аңдары шұбырған, төрт түлігі мыңғырған, шағаладай ақ үйлері самсыған жұлдыздай шашырап тігіліп, дарқан даланы жарасымды тыныштыққа бөлегендей. Бірақ қазақ даласы Еуразияның қолқа жүрегіне орналасқандықтан стратегиялық маңызы айырықша еді. Сондықтан бұл арада тарихта талай-талай қанды соғыстар болып, семсер-қылыш сілтеген, ат кісінеп жылаған болатын. Ұлтының өмір сүруі үшін қазақ халқы ұлы табиғатпен алысып, ата жауымен шайқас жасау барысында шыңдалып қаһарман халыққа айналды. Батыр жігіт, қас сұлу, жүйірік ат – қазақ халқының ақындық шабыт қайнары. Міне, осылардың барлығы бір арнаға тоғысып, қазақ халқының өзіне ғана тән дала әдебиет ерекшелігін қалыптастырды» [14, 426 б.] –деп, тұжырымдайды. Осы тараудың бірінші тараушасында «Ауыз әдебиеті», екінші тараушасында «Қиса-дастандары», үшінші тараушада «Айтыс», төртінші тараушаны «Дала өрісі – махаббатың кеншісі» деп атап, қазақ ақындарының табиғат лерикасы өлеңдері мен махаббат жырларын пайымдайды.

«Жаңа және қазіргі заманғы жазуы мен әдебиеті» деп аталған монографияның он төртінші тарауында, ғалым араб әріпі негізіндегі қазақ жазуын, қазақ халқының қазіргі заманғы әдеби тілін таныстыра келіп, «Жаңа замандағы қазақтың көрнекті ақыны Абай» деген тараушамен, Абай Құнанбайұлының өмір баяны мен қоғамдық қызметі және оның шығармашылық жетістіктерін, Абай шығармаларының қазақ әдебиетіндегі орны мен ықпалын жан-жақты пайымдайды. Ал «Жаңа заман әдебиеті» деген тараушасында, Қытайдағы

қазақ ақындарын таныстырады. Атап айтқанда, Әсет Найманбай, Ақыт Ұлымжыұлы, Жүсіпбекқожа Шайқысламұлы, Төлебай Бөжекұлынан Асылханға дейінгі атақты ақындарды таныстырады. Бесінші тарауша «Қазіргі заманғы әдебиет» деп аталған. Бұл тараушада Нұртаза Шалғынбай, Қызыр Мамырбек, Көдек Маралбай,Таңжарық Жолды, Асқар Татанай, Нығымет Мыңжани қатарлы аса көрнекті ақын, жазушылардың шығармаларын қарастырып, сол дәуірдегі Қытай қазақ әдебиетінің даму процесін баяндаған.

Еңбектің он бесінші тарауы «Отбасы, неке және жерлеуі» деп аталған. Бұл тарауда ғалым 1949 жылға дейінгі қазақ отбасының дәстүрлі құрылымдары мен отбасындық қарым-қатынастарды, неке ерекшеліктерін, қызы-жігіттің танысуынан үйленге дейінгі өтелетін рәсімдер мен тойларды, салынатын қалың мал мен берілетін жасауларға дейін баяндай келе, балалы болу, сәбидің дүниеге келген күні өткізілетін шілдеханадан тартып, есейіп-ержеткенге дейінгі мерекелік салттар мен берілетін тәрбие мазмұндарын таныстырады. Сонымен қатар, қазақтар есімінің қайнары мен құрылымын, туыстық атаулар, өлген адамды жерлеу рәсімдері мен қайтыс болғандарға берілетін ас-нәзірлер түрлерін және оның мәнін баяндайды.

Еңбектің он алтыншы тарауы немесе ең соңғы тарауы «Тұрмыс салты» деп аталған. Бұл тарауда ғалым қазатың тұрғын үйлерін, ас-тағамдарын, киім-кешектерін, мереке-мейрамдары мен құрмет салттарын жүйелі түрде жан-жақты таныстырған. Сонымен бірге қақатың дәстүрлі ойын-сауықтары мен спорт түрлерін де өз сала-саласы бойынша кең көлемде баяндаған.

Түйін

Жоғарыдағы қысқаша шолудан профессор Су Бейхайдың қоғамдық қызметі мен «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты монографиясының қамтыған бай мазмұнын көруге болады. Ғалымның қазақ халқының мәдениет қайнар көзін Еуразия даласындағы байырғы мәдениеттердің археологиялық қазба мұраларынан, жартас суреттерінен қарастырған концепциясы қолдап-құптауға тұратын ғылыми концепция. Сондай-ақ оның жазба деректер негізінде қазақтың этногенезін сақтардан тартып, үйсін, қаңлы және алан елдері негізінде, ұзақ тарихи кезеңдерде толықтанып, бірегейленіп, біртұтас ұлт болып қалыптасу барысында өзіне тән мәдениет қалыптастырды дейгенге саятын көзқарасы да, тарихи заңдылыққа сай келетін тұжырымдар деп санаймыз.

Ғалым мәдениеттердің өзара ықпалдастығына да көп көңіл бөлген, әсіресе қытай мәдениетінің қазақтарға ықпалы мен қазақтардың қытай мәдениетінің дамуына қосқан үлестері жөнінде келтірген тың деректері еңбектің жаңалығын арттыра түскен.

Дегенмен еңбектен автордың кейбір негізсіз пайымдары да байқалады. Мысалы, қазақ даласында ежелден қытайлар кең көлемде қоныстанып отырған, әсіресе, Батыс Лияу патшалығы дәуірінде көп болды деген сөздеріне нақты дәйектер келтірмеген. Сондай-ақ Абылай хан жөнінде де біржақты пайымдаулары да тарихи шындыққа жанаспайтынын айтуға тиіспіз. Бірақ автордың бұлай жазуын түсінуге де болады.

Жалпы, Су Бейхай мырза қазақ халқына терең сүйіспеншілік орнатқан, қазақтың тарихы мен мәдениетін терең зерттеген бірден бір қытай ғалымы болып табылады. Ол қазақ халқын батыр да парасатты, аққөңіл де адал халық деп санайды. Сондықтан болар, ол алпыс жылдай қазақ халықын зерттеумен айналысты, өшпес құнды еңбектер жазып қалтырды. Сонымен ол қазақ халқының үлкен құрметіне ие болды. 1998 жылы ҚР ҰҒА Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, академик Манаш Қозыбаев Су Бейхайды арнайы шақырып Халықаралық конференцияға қатыстырып, баяндама жсатты, иығына қазақтың шапанын жауып, алғыс білдіргені және «Құрмет грамотасымен» марапатталғаны қазақ халқының ол кісіге деген ризалығын білдіреді. Әрине, Су Бейхай қазақ халқының құрметтеуіне лайық, өйткені бір де бір басқа ұлт өкілдері қазақтар жөнінде дәл Су Бейхайдай көп еңбек жазған емес. Оның еңбектері қазақ тарихнамасынан мәнгі маңызды орын алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нәбижан Мұқаметханұлы. Су Бейхайжәне оның қазақ тарихын зерттеген еңбектері жөнінде. Ізденіс: тарих және замана. - Алматы: «Мерей». -2014, 128 б.

2.Су Бейхай.Қазақ ұлты жөнінде қысқаша шолу. «Ганьсу минго бао» газеті. 11-13 қыркүйек1940 ж.

3.Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қазақ шежіресі» қытайша аудармасы « Замана -现代» -«Xiandai» журналы. 1948, № 1.

4.Абай Құнанабаев «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» қытайша аудармасы«Шыңжаң газеті» – «Xinjiang ribao - 新疆日报», 11 науырыз 1949 ж.

5. Су Бейхай.Қазақ адам аттарының құрылымдық негіздері. «Шыңжаң газеті» – «Xinjiang ribao - 新疆日报», 11 науырыз 1949 ж.,№ 8.

6.Су Бейхай. Қазақтың этногенезі. «Гуманитарлық журнал» - «Renwen zazhi - 人文杂志»ю -1957, № 8.

7. Жақып Мырзақан сұхбат. «Түркістан гәзеті», 25 қазан 2014.

8. Су Бейхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. Үрімжі: «Шыңжаң университеті баспасы». -1989, 30 б.

Мұқаметханұлы Н., Серғазы Е.
Әл –Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚЫТАЙДЫҢ БАТЫС БӨЛІКТІ ИГЕРУ СТРАТЕГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҢЖАҢДА АТҚАРЫЛУЫ

Аңдатпа. Мақаланың бірінші бөлімінде Қытайдың Батыс бөлігін игеру стратегиясы қалыптасуының әлеуметтік-саяси алғы шарттары, стратегияның атқарылатын кеңістігі мен уақыты және кезеңдері пайымдалған. Сонымен қатар қазірге дейін ҚХР үкіметінің Батыс бөлікті игеру жобалары, қаржы көлемі және оны іске асыру жағдайы қарастырылған. Ал мақаланың екінші бөлімінде, Батыс бөлікті игеру стратегиясы аясында Шыңжаңды қауырт игеру саясаты, заң-ережелері, жоспары, қаржы көлемі, көздеген мақсаты мен қазірге дейін қол жеткізген нәтижелері пайымдалған. Мақала Шыңжаңды қауырт игерудегі трансшекаралық өзендер суының азаюының Қазақстанға тиімсіз болатынын атап көрсетіп, Қытайдың Батыс бөлігін игерудің, әсіресе Шыңжаңды қауырт игеру барысында әлеуметтік экономикасының дамуы Қазақстан үшін пайдалы болады деген қорытынды шығарады.

Түйін сөздер. Батыс бөлікті игеру, стратегия, Шыңжаңды қауырт игеру, экономикалық даму, Қазақстанға тиімді.

Мухаметханулы Набижан, Сергазы Е.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОГО КИТАЯ И ЕГО РЕАЛИЗАЦИЯ В СИНЬЦЗЯНЕ

Аннотация. В первой части статьи определяются социально-политические причины реализации стратегии освоения Западных районов КНР, время и этапы осуществления стратегии. Рассматриваются проекты правительства КНР по освоению Западных районов, финансовые вопросы и общие положения осуществления проекта. Во-второй части статьи рассматриваются политика развития Синьцзяна в рамках стратегии освоения Западных районов, законодательные акты, планы, объемы финансирования, преследуемые цели и достигнутые результаты развития на сегодняшний день. В статье отмечается, что уменьшение объемов воды трансграничных рек невыгодно Казахстану, но тем не менее, делается вывод о том, что освоение Западных районов КНР, особенно социально-экономическое развитие Синьцзяна очень выгодно Казахстану.

Ключевые слова. освоение Западных районов, стратегия, развитие Синьцзяна, экономическое развитие, выгодно Казахстану.

Muhametkhanuly Nabizhan,Sergazy E.
Kazakh National University named after al-Farabi

DEVELOPMENT STRATEGY OF WESTERN CHINA AND ITS IMPLEMENTATION IN XINJIANG

Annotation. In the first part of the article, the socio-political reasons for the implementation the development strategy of the Western regions of the PRC, the time and stages of implementing the strategy are determined. The projects of the PRC government on development of the Western regions, financial issues and general provisions of the project implementation are considered. In the second part of the article, the development policy of Xinjiang is considered as part of the development strategy of the Western regions, legislative acts, plans, amounts of funding, the goals pursued and the results of development to date. The article notes that the decrease in the water volume of Transboundary Rivers is unprofitable for Kazakhstan, nevertheless, that the development of the Western regions of the PRC, especially the social and economic development of Xinjiang, is very beneficial for Kazakhstan.

Key words. development of the Western regions, strategy, development of Xinjiang, economic development, beneficial to Kazakhstan.

Кіріспе

Қытайдың батыс бөлігіне орналасқан Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданы Қазақстан және жеті мемлекетпен шектеседі, сонықтан оның Қытай үшін стратегиялық маңызы айрықша. Өйткені Шыңжаң Қытайдың Орталық Азия және Батыс елдерімен байланысқа шығатын бірден бір маңызды өткелі болып табылады. Сондықтан Қытайдың батыс бөлігінде, әсіресе Шыңжаңда жүргізген стратегиялық жобаларының

Қазақстанға, Орталық Азия елдеріне тікелей әсер етуі сөзсіз. Сондықтан Қытайдың Шыңжаңда іске асыратын саясаттарын зерттеудің ғылыми теориялық та, практикалық та маңызы зор деп санаймыз.

1. Қытайдың Батыс бөлікті игеру стратегиясының қалыптасуы

Қытайдың Батыс бөлік («Xi bu – 西部») дегені – Қытайдың батыс жағына орналасқан 12 провинциялар мен автономиялы аудандары. Олар: Чуңчиң, Сычуань, Гуйчжоу, Юньнань, Тибет, Шаньши, Ганьсу, Цинхай, Ниншия, Шыңжаң, Ішкі Моңғол, Гуаңши. Бұл аумақ Қытайдың жалпы жер көлемінің 71 пайызын, жалпы тұрғындар санының 29 пайызын, оның ішінде аз санды ұлт халықтарының 71 пайызын қамтиды.

Бірақ бұл өңір Қытайда әлеуметтік экономикалық дамуы жағынан салыстырмалы түрде артта қалған өлкелер болып саналады. Оның тарихи себептері де бар, дегенмен 1978 жылы Қытай реформа және даму кезеңіне қадам басқанан кейін, теңіз жалағалауындағы, орталық оңірлердегі провинциялар тез қарқынмен дамығандықтан, бұл аумықтың олардан артта қалып қалғаны анық байқалды.

Баршаға аян, ҚХР реформасы алдымен ауыл шаруашылық өндіріс жүйесін жаңғыртудан басталып, рет-реті бойынша бүкіл мемлекет көлеміндегі экономикалық салаға, одан кейін басқа салаларға реформа жүргізіліп, дамудың «ғажайыбын» жарыққа шығарған-ды.

Қытайдың әлеуметтік экономикалық дамуын тарихи кезеңдерге бөліп қарайтын болсақ, онда 1949 жылдан 1978 жылға дейінгі мезгіл, Қытай әлеуметтік дамуының алғашқы кезеңі болып саналады. Ал одан кейінгі кезде жүргізілген реформа процесі төрт кезеңді басып өтті. Бұл туралы «Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы» атты монографияда мынадай бірнеше кезеңдер атап айтылған: 1978 желтоқсан айынан 1984 жылдың қыркүйек айына дейін реформаның бірінші кезеңі; Реформаның екінші кезеңі – 1984 жылдың қазан айынан 1992 жылдың қаңтар айына дейінгі мезгіл; үшінші кезеңі 1992 жылдың ақпан айынан 2003 жылдың қыркүйек айына дейінгі мезгіл; төртінші кезең 2003 жылдың қазан айында шақырылған ҚКП XVI съезін III пленумынан басталады. XXI ғасырда қытай мемлекеті нарықтық экономикасы дамыған әлемге экономикалық ықпалы тереңдей түскен алып ел ретінде әлемге көрінді» [1].

Қытай экономикалық реформаларының сәтті болуының бір сыры «еркін экономикалық аймақтардың дамуында» еді. Қытай үкіметі еркін экономикалық аймақтарды алдымен Шығыс Оңтүстік теңіз жалғалауынан, одан соң Яньцзы өзені бойындағы Орталық аймақтардан, одан соң Шығыс Солүстік аудандардан ашып, аса зор әлеуметтік-экономикалық дамуға қол жеткізді. Бірақ сонымен қатар Қытайдың жалпы ішкі әлеуметтік дамуында теңсіздіктер орын алып, қоғамдық қайшылықтар пайда болды. Өйткені, әлеуметтік экономика және ғылым-техника саласында Қытайдың Шыңғыс Оңтүстігі мен Шығыс Солтүстік аймақтарының дамуы қарқынды болды да, Батыс және Батыс солтүстік аймақтарының дамуы салыстырмалы түрде баяу дамып, олардан алшақтап қалды. Ел ішіндегі әлеуметтік экономикалық дамудағы аймақтық айырмашылықтарды қысқарту үшін және одан туындайтын қоғамдық қайшылықтарды шешу үшін Қытай үкіметі арнайы аса ірі жоба жасауына тура келді.

1999 жылы Бейжиңде өткен Бүкіл мемлекеттік Халық құрылтайының (Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы кеңесінің) IX кезекті II пленумында сөйлеген сөзінде ҚХР төрағасы Цзян Цымин: «Орталық Комитет Орталық-батыс бөлікті игеруді тездету бағдарламасын анықтады. Сондай-ақ оған ел ішіндегі қажетсінуді – сұранысты экономикалық дамудың басты шарты ретінде қабылдап, белсенді түрде қаржы саясатын қолданады. Бұл біздің дамуымыздың ұлы стратегиялық иедясы болып табылады» [2] – деген еді. Содан кейін Қытай мемлекеттік жоспарлау комитеті Батыс бөлікті игерудің нақты жоспарын жасауды қолға алды.

1999 жылы маусым айында Шиань (Сиань) қаласында Қытайдың Батысындағы бес провинция мен автономиялы аудандарының басшылары қатысқан үлкен конференция өтті. Оған Қытай басшысы Цзян Цымин арнайы келіп қатысып сөз сөйлейді. Ол өз сөзінде: «Батыс бөлікті игерудің экономикакалық, мәдени, саяси, әскери және әлеуметтік ерекше маңызын айтып тауса алмаймыз. Батыс бөлікті игеруді тездету – ұлы жүйелі құрылыс, сондай-ақ, ол бұрын-соңды болмаған машақатты тарихи міндет. Белді бекем байлап, бірнеше он жылда, тіпті, толық XXI ғасыр бойы күрес жүргізу арқылы, шаруашылығы шалқыған, қоғамы дамыған, тұрмысы орныққан, ұлттары ынтымақтасқан, тау-өзендері жайнаған Батыс аймақ құрамыз» [3], - деп атап көрсеткен болатын. 1999 жылы қыркүйек айында өткен ҚКП XV кезекті төртінші пленумда «Батыс бөлікті игеру стратегиясы» қабылданып, 2000 жылдан бастап жүзеге асыру көзделді. Сонымен 2000 жылы 16 қаңтарда ҚХР үкіметі жанынан Батыс бөлікті игеру басшылық тобы құрылды. Оның жетекшісі болып, сол кездегі Қытай үкіметінің премьер-министрі Чжу Жунцуи (Жоу Роңжи) болды, оның орыбасары болып орынбасары Вэнь Цзябао тағайындалды. Соған сәйкес орталық – батыс бөліктегі провинциялар мен автономиялы аудандық үкіметтердің қасынан Батыс бөлікті игеру басшылық топтары құрылып, ұлы стратегиялық жоспарларды іске асырудың нақты жобаларын жасап, оларды іске асыруды қолға алды.

Мемлекеттік даму және реформа комитетінің дерегіне жүгінсек, «2000-2008 жылдары мемлекет Батыс бөлікті қауырт игеру үшін жаңадан игеруге тиісті түйінді құрылыстардың саны 102 жеткен, оған жұмсалатын қаржының көлемі 170 миллиарт 400 мың юань (17400多亿元)болған。Су министрлігі 2000-2009 жылдар аралығында мемлекеттің Батыс бөліктегі су құрылыстарына ажыратқан қаржысы 127 милрд (1270亿元)юань болған. Мемлекет жоспарында Батыс бөлікті қауырт игеруде жаңа 18 ірі жобаны іске асыру, оған жұмсаған жалпы қаржысы 4689 милн юань (4689亿元) болған.. 2009 жылға дейін мемлекеттің қолдауымен, өздерінің тырысшаңдығы және шетелдермен ынтымақтасуының арқасында Батыс бөліктегі қала мен қыстақтардың бет-бейнесі айтарлықтай өзгерді, экономикалық өсімнің қарқыны тездей түсті, дамудың сапасы мен өнімділігі жақсарып, тарихтағы ең жақсы даму кезеңіне қадам басты. Экономика тұрақты түрде біршама тез дамып, инфрақұрылымның әлсіз тұстары үздіксіз жақсарып келеді, экологиялық ортаны қорғау мен құрылыстар нығая түсті, ауыл шаруашылық өндіріс пен өмір сүру шарт-жағдайы айтарлықтай жақсарды, әлеуметтік істер дамуындағы әлсіз жақтары біртіндеп өзгеріп келеді» [4].

2006 жылы 8 желтоқсанда ҚХР Министрлер Кеңесі тұрақты комитеті мәжілісі тексеріп бекіткен «Батыс бөлікті қауырт игеру «Он бірінші бес жылдық» жоспарын» жариялады. Онда алға қойылған мақсаттары: Батыс бөліктің экономикасын әрі жақсы әрі тез дамыту; халықтың тұрмыстық деңгейін тұрақты түрде көтеріп отыру; әлеуметтік инфрақұрылымды және экологиялық ортаны қорғау мен құрылыс істерін жаңа жетістіктерге жеткізу; түйінді аудандар мен түйінді өнеркәсіптердің дамуын жаңа деңгейге көтеру; білім беру, денсаулық сақтау сияқты әлеуметтік қызмет көрсетуді теңестіру ісін жаңа кезеңге көтеру; социалистік жарасымды қоғам құруға нық қадам басу»-болған.

2009 жылы 10 қазан күні Министрлер Кеңесі аппараты «Министрлер Кеңесі аппараты халықаралық қаржы дағдарысына төтеп беруде Батыс бөліктің экономикасын тұрақты түрде біршама тез қарқынмен дамыту туралы Пікірі» (Мин.Каб. 2009 № 55) жариялады. Бұл «Пікірде»: «Ел ішіндегі сұранысты кеңейту, көмескі даму күштердің іске қосу, айналым кеңістігін ұлғайту, аймақтар арасындағы сәйкесті дамуды ілгерілету. Батыс бөліктегі аймақтар мемлекеттің ішкі сұранысты кеңейту орайын пайдаланып, құрылымдық реттеулерді одан әрі ілгерілетіп, халық тұрмысын жақсартуды қамсыздандырып, реформа жүргізу мен есікті ашық ұстауды тереңдетіп, халықаралық қаржы дағдарысының ықпалын жойып, экономиканың тұрақты түрде біршама тез қарқынмен дамуын үздіксіз сақтау керек» [5], деп көрсеткен.

2010 жылы науырыздың 21-23 күндері Батыс бөлікті қауырт игерудың он жылдығы қарсаңында Қытай басшысы Ху Цзинтао Нинсия Хуэйзу автономиялы ауданына барып қызмет тексеру барысында сөйлеген сөзінде: «Он жылдан бергі құлшынып жұмыс жасаудың нәтижесінде, Батыс бөлікті игеру әлемнің назарын аударған зор нәтижелерге қол жеткізді. Өткен он жыл Батыс бөліктің экономикалық дамуы ең қарқынды, қала мен қыстақ бейнесінің өзгеруі ең тез, халық бұқарасының табысы ең көп болған он жыл болды, сонымен қатар Батыс бөліктің мемлекетке қосқан үлесі ең көрнекті болған он жыл болды. Міне, бұлар Партия Орталық комитетінің Батыс бөлікті қауырт игеру стратегиясы шешімінің дұрыстығын және бірқатар саясаттық шараларының өте табысты болғанын дәлелдейді. Батыс бөлікті қауырт игерудің бірінші он жылдығы жақсы басталды, дамуға берік негіз қаланды, екінші онжылдық жалғасты түрде тереңдей ілгерлеудің шешуші кезеңі болмақ. Орталық комитет тереңдей ілгерлеуді Батыс бөлікті қауырт игеруді жалпылық маңызы бар келелі бағыт ретінде санап, оны «Он екінші бесжылдық» кезіндегі экономикалық әлеуметтік дамудың маңызды міндеті ретінде, оны бұдан да әрі қолдау саясатын қолданып, қаржы көлемін одан әрі арттырып, жобаларды осылай ойыстырып, тіпті де зор қажыр-қайратпен, тіпті де зор күш жұмсап, тіпті де ұтымды шараларды қолданып, батыс бөліктің экономикалық әлеуметтік дамуын әрі жақсы әрі тез дамытып, еліміздің дамуы үшін жаңа даму кеңістігін үлғайтады» [6], деп атап көрсеткен.

Батыс бөлікті қауырт игерудің жалпы жобасы 50 жыл, үш кезеңнен тұрады. Бірінші - негіз қалау кезеңі: 2001 жылдан 2010 жылға дейін. Оның басымдылығы құрылымдарды реттеу, инфрақұрылымдарды, экологиялық ортаны, ғылым және білім беру сияқты негізгі құрылыстарды жақсартып, нарықтық жүйені қалыптастыру мен кемелдендіру, ерекшелігі бар индустрия өнімдерін көбейту нүктелерін жетілдіру, сол арқылы Батыс бөліктің қаржылық ортасын алғашқы қадамда жақсарту, экологиялық ортаның құлдырауын алғашқы қадамда ауыздықтау, экономикалық айналымдарды жақсарту, өсім қарқынын мемлекеттік дамудың орташа деңгейіне жеткізу;

Екінші - қарқынды даму кезеңі: 2010 жылдан 2030 жылға дейін. Соған дейін негізі қаланған инфрақұрылымдардың жақсаруы, құрылымның стратегиялық реттелуі мен институттар құрылысының орнауы негізінде, Батыс бөлікті қауырт игерудің ақтық кезеңіне өту, негізгі құрылымдарды бекемдеу және жетілдіру, ерекше индустрияларды жетілдіру, экономиканың индустрияландыру, нарықтануын, экологияландыру, маманданған аудандардың деңгейін жалпы беттік жоғарылатып, экономикалық өсімнің өрлей түсуін жүзеге асыру;

Үшінші - модернизацияны жалпы беттік ілгерілету кезеңі: 2030 жылдан 2050 жылға дейін. Кейбір алдымен дамыған аймақтар күшін нығайтып, ел ішіндегі және халықаралық модернизацияланған

экономикалық жүйеге ену, шеткері таулы аудандардың, артта қалған егін және мал шаруашылық аудандарды игеруді тездету, Батыс бөліктегі халықтың өндіріс және тұрмыстық деңгейін көтеріп, аралықтағы шағын айырмашылықтарды қысқарту.

2. Батыс бөлікті игеру стратегиясының Шыңжаңда жүзеге асуы

Қытайдың Батыс бөлікті игеру саясаты негізінен қытайдың әлеуметтік даму саясатының құрамдас бөлігі болып табылады. Қытайдың батыс бөлігінің даму жоспары Қытайдың жалпы даму стратегиясында өте маңызды орын алады. Соның ішінде Қытайдың ең батысына орналасқан Шыңжаңды түйінді түрде қауырт игеру көзделген. Соған орай ҚХР үкіметінің Батыс бөлікті игеру стратегиясына сайкес 2000 жылы Шыңжаң үкіметінің жанынан «Шыңжаң батыс бөлікті қауырыт игеру кеңсесі» құрылды. Бұл кеңсе «Батыс бөлікті игеру – Шыңжаңды қауырт игеру жоспарын» жасады. Осы «Жоспар» негізінде Шыңжаң үкіметі «Инвестиция тартудың саясаттық белгілемелерін», «Шетелден инвестиция тартудың бірнеше саясаттық белгілемелері» қатарлы бірқатар заң-ережелік күші бар шешімдер қабылдады. Сондай-ақ, Шыңжаңды қауырт игерудің басты мақсаттарын анықтады.

Онда Шыңжаң «XXI ғасырдың алғашқы он жылында әлеуметтік дамуға қолайлы орта жарату; ішкі дамудың қуатын арттыру, өзін-өзі игеру мүмкіндігін жоғарылату және қауырт игерудің жақсы механизімін қалыптастыру; қауырт игеру арқылы Шыңжаңды бүкіл мемлекет көлемінде ең үлкен сапалы мақта өндірісі, мақта-мата өндіріс, астық өндірісі, мал шаруашылық өндірісі, жеміс-жидек өндірісі, қант қызылшасын өндіретін және оларды өңдейтін базаға айналдыру; мұнай-газ өндірісі және мұнай-газ химия өнеркәсіп өндірісі базасына айналдыру арқылы бүкіл ұлттық экономиканың дамуының тың тірегі етіп құру» көзделген. Бұл мақсатты олар алты түрлі жетекші бағдарлама бойынша іске асырып келеді. Солардың алғашқы үш бағдарламасын атап айтуға тұрады. 1-ші, Табиғи ресурстық потенциялды негізгі өнімдер рыногын кеңейту стратегиясына өзгерту, негізгі инфрақұрылымдық құрылыстарды жақсарту, өндіріс құрылымдарын оңтайландырып, рынок сұранысы бойынша экономикалық қимылдарды жүргізу; 2-ші, экономикалық өнімділікті жоғарылатуды шаруашылық істердің басты мақсаты ету; 3-ші, әлеуметтік жүйеге жаңалықтар енгізу. Сыртқа есік ашуды кеңейту арқылы Шыңжаңды игеруге кең еркін орта қалыптастыру. Осы мақсатқа жетудің нақтылы жоспарлары да жасалған. Мысалы, Шыңжаң XXI ғасырдың алғашқы үш жылында халық шаруашылығының даму қарқынын 8 пайызға жеткізу. Ал 2004 жылдан 2010 жылға дейін ішкі өндірістің жылдық өсу қарқынын 10 пайыздан асыру. Сол үшін Шыңжаң үкіметі су құрылысы, көлік қатынасы, энергетика, байланыс коммуникациясы қатарлы аса маңызды кешендік инфрақұрылымдарды салу арқылы, Шыңжаңды аса зор көлемде игерудің негіздерін мықтап орнату жоспарын жасады. Сонымен қатар, Шыңжаң тұрғындарының тұрмыстық деңгейін жоғарылатудың нақтылы көрсеткіштері де жарияланған. Атап айтар болсақ, қала тұрғындарының адам басындық жылдық пайызын 7 пайызға көтеру; ауыл қыстақтағы шаруалардың адам басындық жылдық таза табысын 150 юань көлемінде жоғарылату жоспарланған.

Осы жоспардың алғашқы үш жылдағы орындалу жағдайы жөнінде үкіметтің мәліметтерінде төмендегідей көрсетілген: Қауырт игеру жоспары іске асырыла бастағаннан бергі Шыңжаңның 2000, 2001 және 2002 жылдағы ішкі өндірісінің жалпы құны 136.5 миллиард юань, 148.5 миллиард юань және 159.8 миллиард юань болды. Яғни ішкі өндірістің жалпы құнының артуы 8.2 пайыз, 8.1 пайыз және 8.1 пайыз. Ал қала тұрғындарының 2000 жылғы табысы 5817 юань - 7.2 пайыз, 2001 жылғы табысы 6590 юань – 13.3 пайыз, 2003 жылғы табысы 6941 юань – 14.4 пайызға өскен. Ауыл-қыстақ тұрғындарының адам басындық таза кірісі 2000 жылы 1618 юань –9.8 пайыз, 2001 жылғы таза табысы 1700 юань – 5.7 пайыз, 2002 жылы таза табысы 1863 юань – 8.9 пайызға көтерілген [7. 416 б.]. Егер соңғы жылдардағы Шыңжаңдағы қала қыстақтардың бет-бейнесінің шыт жаңа өзгергенін, көлік жолдары мен телефон байланысының жақсаруы мен арзандауын ескерсек, жоғарыда келтірілген биліктің сандық мәліметтерінің шындыққа жанасатынын аңғаруға болады.

Демек, бұл Қытайдың Батыс бөлікті игерудің алғашқы сатысындағы жетістіктері. Зор көлемдегі қауырт игеру екінші этаптан басталды. Оның негізгі құрылыстары жоспар бойынша жасалды. Солардың ішінде тек су құрылыстарын атап кетейік. Шыңжаң үкіметі жаңа су құрылыстарын салуды басты орынға қойды. Олар 2010 жылға дейін бірнеше өзендерді арнасынан бұрып ағызатын ірі каналдар мен су қоймаларын салды. Атап айтқанда Үрімжі қаласы мен Қарамайлы қаласының су проблемасын түбегейлі шешу үшін, Қара-Ертіс тен Жоңғар ойпаты арқылы Қарамайлы қаласына ағатын канал іске қосылды. Енді Қара-Ертіске құятын Буыршың өзенінен Үрімжі қаласына бағытталған ірі канал құрылысы қолға алынды. Сонымен қатар, ол шөлейт жерлерді басып өтетін бұл каналдың бойын жағалатып, тез өсетін ағаштар егіп, құмдауыт даладан жасыл белдеу жазира қалыптастырып, оны ағаш материалдар базасы мен сүтті сиыр өсіру базасына айналдыру шаралары да қатар жүргізілуде.

Ал Іле аймағында Іле өзенін бұру каналы мен үлкен су қоймасын салу құрылысы өзінің алғашқы жоспардағы жұмысын аяқтады. Бұл құрылыс Іленің Тоғызтарау ауданы мен Текес ауданның қиылсқан қысаңында салынды. Олардың Іле өзенінің белгілі мөлшерін бұрып ағызатын канал салудағы мақсаты екеу:

біріншіден, Іле өңірінен 120 мың гектар тың жер игеріп, оны Шыңжаң биязы жүнді қойын өсіретін және ет пен сүтті бірдей беретін сиыр өсіретін базаға айналыдыру; Екіншіден, Іле өзенінің негізгі қайнар көзінің бір саласы болған Көксу өзенін Тянь-Шань тауының ар жағына тесіп өткізіп, онда суалып бара жатқан Айбиху көлінің экологиялық проблемасын шешуге пайдалану. Демек, Қытайдың Батыс аймақты игеруде немесе Шыңжаңды қауырт игеруде трансшекаралық Қара-Ертіс пен Іле өзендерінен жаңа каналдар салу мен ірі су қоймаларын жасауы, қалайда ол өзендерден Қазақстанға келетін су мөлшерін азайтатындығы сөзсіз, қазірдің өзінде азая бастады. Тек су мөлшері азайып қана қоймайды, сонымен қатар, ол өзендер бойындағы кәсіпорындардан шығарылатын лас сулар ол өзендерге құйылып кетпеуіне кепілдік жасалмаған. Сонда одан келетін зардапты алдымен Қазақстан тартады. Бұл мәселе екі ел қатынастарына жағымсыз жағдай тудыруы әбден мүмкін. Оны Қытай басшылары жақсы түсінеді. Сондықтан Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қытайға мемлекеттік сапармен барып Ху Цзинтаомен кездескенде, Қытай президентінің: «Қытай трансшекаралық су ресурстарын әділетті әрі тиімді пайдалануды жақтайды», - деген-ді. Әрине, бұл мәселе Қазақстанның назарынан қашанда тыс қалған емес. Нұрсұлтан Назарбаев транс өзендер мәселесін «ҚХР төрағасы Ху Цзинтаомен болған жоғары дәрежелі кездесуінде көтерген. Бұл мәселе бойынша, екі жақты келісімді жүзеге асыру үшін құрылған арнайы комисия жұмыс жасайды. Бірақ аталмыш мәселе қазірге дейін түбегейлі шешімін тапқан жоқ.

Дегенмен, Қытайдың Батыс аймақты игеруі немесе Шыңжаңды қауырт игеру жоспарының іске асырылуы Қазақстан үшін де көптеген тиіміді тұстары бар. Біз бұны толық ескеруіміз және одан пайдалана білуіміз қажет. Атап айтқанда ҚХР орталық үкіметі мен Шыңжаң билігі ішкері өлкелерден және шетелдерден инвестиция тартудың заңдық негіздерін жариялады. Қазір Шыңжаңға Орталық үкіметтің бюджетінен тыс, жергілікті үкіметтер мен ірі компаниялар және жеке саудагерлердің қаржысы құйылуда. Сонымен қатар Шыңжаңға жүз мыңдаған еңбек күштері де ағылып кеуде. Соның нәтижесінде, Шыңжаңның өндірісі дамып, базар нарығы кеңейіп келеді.

ҚХР Шыңжаң ұйғыр автономиялы районы үкіметі 2000 жылы 30 тамызда «ШҰАР шетел инвесторларын инвестиция салуға ынталандырудың бірнеше саясаттық белгілемелерін» мәлімдеген. Ол жалпы 25 тараудан тұратын белгілемеде, инвестиция салатын жетекші өндіріс секторлары, жеңілдік саясаттары және тартылған инвестицияға кепілдік беру мәселелері нақтыланған. Аталмыш белгілеменің 5-ші тарауында: «Шетел кәсіпкерлерінің инвестициясымен құрылған кәсіпорындардың он жылдан артық жұмыс істегендеріне, шетел инвестициясы кәсіпорындары мен шетелдік кәсіпорындардың пайдасынан алынатын жергілікті салықтан босатылады» - деген сияқты, кәсіпкерлерге көптеген жеңілдіктер қарастырылған. Соған орай, қытайлық және шетелдік кәсіпкерлер Шыңжаңға инвестиция сала бастады. Демек, Шыңжаңда қауырт игеру науқаны және соған сәйкес қабылданған заң ережелер мен саясаттық белгілемелер қазақстандық кәсіпкерлердің Шыңжаңға инвестиция салуына өте қолайлы болып отыр деп санаймыз. Өйткені Қытай үкіметі Шыңжаң тұрғындарының жалпы саны таяуда 30 миллионға жетеді деп отыр (іс жүзінде одан да көп болмақ). Тұрғындардың көп болуы әлеуметтік сұранысты арттырады, яғни оның өзі үлкен рынок. Оның үстіне Қытайдағы еңбек күш сапасының жоғары болуы өндірген тауардың өзіндік құнының жоғары болмауына және сапалы болуына кепілдік береді. Қазірдің өзінде Қазақстанда өндірілген азық-түлік пен сусындықтар Шыңжаң базарында жоғары сұранысқа ие. Сондықтан отандық азық-түлік, кәмпит және сусындық өнімдерді Шыңжаңға экспорт етуге бағыттау еліміз үшін пайдалы болмақ.

2005 жылы мамырда Үрімжі қаласында өткен «Қазақстан мен Қытай- сауда және инвестиция әріптестер» атты бизнес-форумда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев сөйлеген сөзінде: «қазақстандық және қытайлық кәсіпкерлердің бірлесіп қатысуы екі жаққа да тиімді, әрі пайдалы болатынын алға тартты. Сондай-ақ, Елбасы, осы мақсатқа қазақстандық кәсіпкерлердің инвестиция салуға қазірдің өзінде дайын екендігін жеткізді». Сондай-ақ оның нақтылы мысалы ретінде Елбасы Үрімжідегі арнайы экономикалық ауданға орын тепкен, шырын өндіретін «Райымбек-фуд» кәсіпорнының шымылдығын ашып берді. Бұл еліміздің Қытайда ашылған ең алғашқы кәсіпорны болды. Ендігі жерде осындай ынтымақтастықты дамытатын 30-дан астам келісімге қол қойылғандығы – екі ел кәсіпкерлердің өзара істестігі әлі кең көлемде дами түсетіндігінен дерек береді.

Елбасының осы реткі сапарында қол қойылған Қазақстаннан Қытайға мұнай құбырын тарту, жүк тасымалы көлемін арттыру сынды келісімдер негізінде, 2005 жылы бері екі елдің өзара барыс-келістері мен өзара ынтымақтастығы дамып келеді.

Қытайдың Батыс өңірі, Шыңжаң өлкесі қауырт игеріліп жатқанына қарамастан, Қытайдың Қазақстаннан астық алуға аса пейілді болып келеді. Өйткені Қазақстан азық-түлігі сапалы әрі жасыл өнімдер санатында болуымен ерекшеленеді.

Қытайлықтар Қазақстан астығын екі түрлі жолмен алып отыруды көздейді. Біріншіден, өндірілген дайын астықты тікелей импорт ету; екіншіден, Қазақстаннан егістік жерді жалға алып, астық егіп оның өнімдерін Қытай рыногына және шетелге шығарып пайдасын көру еді. Бірақ егістік жерлерді Қытайға жалға

беруге халық қатты қарсылық танытқандықтан, Қазақстан билігі ондай қадамға баруға батылдық жасай алмады. Бұл да өз кезегінде дұрыс шешім болды. Өйткені ол жерді жалға беруден екі ел халықтары арасында қарама-қайшылықтың өршуінің алдын алды. Жақын көршілер арасында қашан да оқыс оқиғалар туындаудың алдын алып отыру - қалыптасқан тату көршілік қатынастарды сақтауға пайдалы деп санаймыз.

Түйін

Қытайдың Батыс бөлікті игеру, Шыңжаңды қауырт игеру саясаты – Қытайдың жалпы әлеуметтік дамудағы стратегиялық сипат алатын аса маңызды ұзақ мерзімдік жоба болып табылады. Қытайдың Батыс бөлігінің, әсіресе Шыңжаңның әлеуметтік экономикасының дамуы Қазақстан үшін пайдалы болмақ. Өйткені геоэкономикалық жақтан Қазақстан Қытайдың батыс бөлігімен, Шыңжаңмен сауда-экономикалық байланыста болады. Бай аймақтармен қарым-қатынаста болудың тиімділігін тілге тиек етпесек те түсінікті. Соңғы жылдары Шыңжаң қызметінің басымдылығы саяси қауіпсіздікке бұрылғанымен, Орталық үкіметтің Батыс бөлікті қауырт игеру, Шыңжаңды дамыту саясаты өзгермейді. Себебі, ҚКП XIX съезінде қабылданған қарада «Батыс бөлікті дамыту» [8]. Мемлекеттік Батыс бөлікті игеру жөніндегі сесеп-материалы қарастырылған. Оның үстіне Си Цзиньпин ұсынған «Бір белдеу – бір жол» халықаралық бастамасы да өз жалғасын табады. Бұл жобалар міндетті түрде Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты тереңдете түседі деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жәнібек Кәрібжанов, Нәбижан Мұхаметқанұлы. «Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы». - Алматы: Қазақ университеті. – 2013, -49 б.
2. Зэн Фейюань. Мемлекеттік Батыс бөлікті игеру жөніндегі сесеп-материалы (国家西部开发报告). – Бейжиң. – 2003, 555 б.
3. Бұл да сонда. 556 б.
4. Электронды әдрс...
5. Бұл да сонда.
6. Бұл да сонда.
7. Зэн Фейюань. Мемлекеттік Батыс бөлікті игеру жөніндегі сесеп-материалы7 416 ,7

УДК 94(5)

Г.У. Орынбаева
Центральный Государственный музей РК, Алматы, Казахстан

К ИСТОРИИ ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ И ЗАЛЕЖНЫХ ЗЕМЕЛЬ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПОДХОДЫ

Аннотация. В статье изложен взгляд на проблему изучения темы освоения целинных и залежных земель в Казахстане, который лег в основу разрабатываемой в Центральном музее монографии-каталога. Основные положения концепции исследования следующие. Главным положительным итогом целинной кампании стало решение острой продовольственной проблемы в СССР, имевшей место на протяжении десятилетий как результат волюнтаристской аграрной политики большевиков. Произошедшая же в результате освоения целины модернизация северных регионов Казахстана стала, по словам Президента РК, «модернизацией территории, а не нации». Освоение целины стало логическим завершением проводимой царским правительством еще в конце XIX – начале XX в. политики массовой колонизации казахстанских земель. Игнорирование национальных интересов казахского народа привело к утрате национальных корней, русификации существенной части коренного населения. Пренебрежение же почвенно-климатическими условиями региона стало причиной экологической катастрофы – масштабной эрозии почв. Исследование осуществляется на основе музейных и архивных документов, материалов периодической печати, мемуарных источников и др. Статья предназначена для ознакомления научной общественности с концепцией монографии-каталога.

Ключевые слова. Казахстан, целина, методология, источники, историография.

Г.Ұ. Орынбаева
ҚР Мемлекеттік орталық музейі Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ТАРИХЫ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ЖАҢАША КӨЗҚАРАСТАР

Аңдатпа. Ел тарихындағы кеңестік үгіт-насихаттан ада жаңа қоғамда тереңнен қайта қарап, бекітуді талап ететін, қарама-қайшылыққа толы кезеңдердің бірі – Қазақстанның тың жерлерін игеру болды. КСРО кезінде тың жерлерді игеру арқылы азық-түлік мәселесін шешу сияқты оңтайлы сәттермен қатар, ұлт демографиясына соққы берілді, қазақ тілі мен мәдениеті жойылуға шақ қалды. Бас-аяғы бірнеше жылдың ішінде мыңдаған гектар құнарлы жер экологиялық апатты аймаққа айналып шыға келді. Бұл аграрлық саяси шараның сипаты патша үкіметінің XIX ғ.соңы мен XX ғ.басында жүргізген қазақ жерін жаппай отарлау саясатының нәтижесі еді. Мақалада авторлар Қазақстанның тың және тыңайған жерлерін игеру тақырыбын зерттеу мәселелерін қалай қарастыратынын сөз етеді.

Түйін сөздер. Қазақстан, тың жер, әдістеме, дереккөз, тарихнама.

G. Orynbayeva
Central State Museum of the Republic of KazakhstanAlmaty, Kazakhstan

PROBLEMS AND SCIENTIFIC APPROACHES TO THE HISTORY OF OPENING UP THE VIRGIN AND IDLE LANDS OF KAZAKHSTAN

Abstract. One of the ambiguous and contradictory stage in history of our republic, requiring a deep rethinking and approval in society the new and free from Soviet propaganda dogmas of reading is the development of virgin land in Kazakhstan. On a level with positive moments, the main of which was the solution of the acute food problems in the USSR, as a result of the virgin campaign, another demographic strike was struck on the nation, Kazakh language and culture were on the brink of extinction, and finally, in just a few years thousands of hectares of fertile land have been turned into zones of ecological disaster. The whole process Character and results of this agro-political event lead to the idea that the development of virgin land became a logical conclusion of the king's government conducted at the end of XIX century and the early XX century policy of mass colonization of the Kazakh lands. In the article the authors blur out their vision of the problems of studying the theme development of virgin and fallow lands in Kazakhstan.

Key words. Kazakhstan, virgin land, methodology, sources, historiography.

Введение

Статья Президента Казахстана Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» вызвала большой отклик в казахстанском обществе, в том числе, конечно же, и в среде научной интеллигенции [1]. Работники науки, культуры и других сфер поддерживают Главу государства в том, что невозможно занять место в передовой группе стран, сохраняя прежнюю модель сознания и мышления, и становятся движущей силой предстоящих перемен. При этом очевидно, что изменения в сознании нынешнего казахстанского социума невозможны без коренного переосмысления истории Казахстана XX века, окончательного и бесповоротного отказа от глубоко укоренившихся, все еще живучих советских идеологических схем. Еще в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» – новый политический курс состоявшегося государства» Президент Н.А. Назарбаев отметил: «Нам нужно продолжить работу по формированию исторического сознания нации...» [2].

Одной из таких тем, требующих глубокого переосмысления и требующих утверждения в обществе ее новой, свободной от советских пропагандистских догм, концепции, является освоение целины в Казахстане. В текущем, 2017-м, году Центр изучения истории Казахстана Центрального Государственного музея Республики Казахстан приступил к реализации научно-прикладного проекта «Освоение целинных и залежных земель в Казахстане: социально-экономические, демографические и национально-этнические аспекты», итогом которого должна стать монография-каталог, включающая научное описание музейных коллекций, касающихся темы освоения целины. Дело в том, что в фондах музея накопилось немалое количество подобных материалов, требующих изучения в свете современных научных и идеологических тенденций.

В приведенной в самом начале статье Президента Н.А. Назарбаева перечисляются горькие итоги XX века для нашего народа. Причем, нужно отметить, что все они непосредственно относятся, в частности, и к последствиям целинной кампании в Казахстане 1954-го – 1960-х гг. Так, в результате освоения целины был продолжен слом естественного пути национального развития, коренное население оказалось в демографически невыгодном положении, что привело на грань исчезновения казахский язык и культуру. Кроме того, всего за несколько лет тысячи гектаров плодородных земель были превращены в зоны экологического бедствия. Таковы неутешительные результаты необдуманной целинной кампании в Казахстане и все они указаны Президентом Н.А. Назарбаевым. И правильно подчеркивает далее в статье Глава государства, что произошедшая в результате советских преобразований определенная модернизация была «модернизацией территории, а не нации» [1]. Таким образом, в свете вышеуказанной оценки Президентом исторических итогов XX века для нашей республики необходимо осуществить давно назревшее новое комплексное и окончательно свободное от прежних советских догм исследование освоения целинных и залежных земель в Казахстане. Настоящая тема имеет общенациональное значение, несет выраженную идеологическую нагрузку, поскольку способствуют формированию гражданской идентификации и патриотизма.

Разностороннее изучение истории освоения целинных и залежных земель в Казахстане, его социально-экономических, политических и культурных аспектов должно быть произведено на основе современных теоретико-методологических подходов, с привлечением широкого круга источников (архивных, музейных, материалов периодической печати, статистических данных, личных воспоминаний непосредственных участников освоения целинных и залежных земель и т.д.). Комплексное изучение истории освоения целины в Казахстане, на наш взгляд, включает рассмотрение следующих проблем. Это – разработка теоретико-методологических аспектов проблемы, изучение историографии истории освоения целинных и залежных земель и их оценка в свете новейших подходов, а также источниковедческое исследование архивных и музейных артефактов, несущих информацию по теме, их классификация и анализ на предмет репрезентативности и информативности. Также с точки зрения новых подходов следует произвести исследование социально-экономических и политических событий, фактов, явлений и процессов, имевших место в ходе освоения целинных и залежных земель в нашей республике. Важно также изучение демографических процессов в Казахстане за весь период освоения целинных и залежных земель (1954–1965), их периодизацию, динамику, влияние на социально-классовую, этническую и демографическую структуру населения республики. Одна из задач исследования, никогда не ставившаяся в отечественной науке – на основе документальных и вещественных источников, фотодокументов, хранящихся в архивах и музеях, а также личных воспоминаний участников «целинной эпопеи», произвести этнографические и этносоциологические исследования. К примеру, изучить особенности повседневной жизни и быта первоцелинников: их первоначальное размещение и обустройство, организация жилья, питания, отдых и развлечения; социальный состав и социальный облик целинников, семейные отношения, уровень образования, культурные запросы, настроения. Также, важно рассмотреть характер межнациональных

отношений и взаимодействий на целине; влияние демографического фактора – резкого превалирования инонациональных групп, в основном славянских, на культуру и быт казахов Северного и Центрального Казахстана; изучение изменений в материальной и духовной культуре казахов, проживавших в регионе освоения целинных земель.

Рассматриваемая проблема в первую очередь актуальна в связи с утверждением современных теоретико-методологических и идеологических установок, необходимостью использования новых исследовательских подходов при ее разработке. С обретением и укреплением независимости страны изменилось общее видение истории прошлого нашего народа. Развенчание советских исторических мифов пропагандистского характера, ликвидация остаточных проявлений колониального сознания, устремление к научной истине и соответствие идеалам свободного общества – все это является задачей первой важности для современной исторической науки Казахстана. Освоение целинных и залежных земель в Казахстане было очередным этапом в политике колонизации казахских земель, начатой Российской империей и продолженной руководством КПСС. Несмотря на то, что СССР позиционировал себя государством нового типа, поборником гуманной идеологии, суть его внутренней и внешней политики оставалась имперской. Именно в таком, новом в казахстанской исторической науке ключе, на наш взгляд, необходимо рассмотрение данной научной проблемы.

Существуют процессы и явления, имевшие место в ходе освоения целины, которые прежде никогда не освещались в исследованиях либо нуждаются в более полном их раскрытии и конкретизации. Это вопросы, касающиеся коренного изменения как в социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни населения, так и в экологической ситуации в республике в контексте новейших достижений социальных наук**.** В ряду этих проблем особый интерес представляют такие малоизученные аспекты, как процесс сужения сферы функционирования национальной культуры коренного населения, в особенности, казахского языка. Значительное внимание уделяется также изучению социально-экономических и культурно-исторических аспектов процесса нарушения экологического баланса в районах освоения целинных и залежных земель, как следствие, эрозии почв, выветривания плодородного гумуса.

При реконструкции исторической картины и анализе событий, фактов и явлений, думается, наиболее приемлемым и рациональным было бы использование синергетического подхода – нового принципа объяснения, толкования исторического развития в общественных науках. Такое значительное явление в нашей истории, как освоение целинных земель в Казахстане, которое представляет собой сложный, разнообразный комплекс событий, фактов, процессов, на наш взгляд будет целесообразно и эффективно изучить именно с точки зрения этого нового, но уже ставшего популярным в научном мире междисциплинарного подхода. Синергетика действительно, на наш взгляд, обладает большими возможностями для познания сложных исторических событий и процессов, нежели, к примеру, традиционное диалектическое учение, объясняющее историческое развитие как линейный, поступательный процесс и имеющее несколько ограниченный инструментарий.

Если объяснять изучаемые процессы, используя терминологию синергетики, то казахстанское общество 50-х – 60-х годов прошлого века, будучи, как любое человеческое общество, диссипативной, т.е. открытой и неравновесной, системой, в очередной раз оказалось под влиянием других систем, т.е. иных культур и этносов. В результате флуктуации (т.е. колебания, отклонения от состояния равновесия), то есть внешнего воздействия, имевшего место в ходе освоения целинных и залежных земель, территория Казахстана и казахский этнос оказался в точке бифуркации (т.е. произошла смена установившегося режима работы системы-общества). Волюнтаристское решение Н.С. Хрущева привело по законам энтропии (нарастание беспорядка, хаоса) к усилению социальной, в том числе и межэтнической напряженности, а также к экологическим бедствиям в зоне освоения целинных земель. Однако любая система, согласно науке синергетике, имеет способность к самоорганизации и неизменно стремится от хаоса к упорядоченности. Таким образом, в результате процесса освоения целины в Казахстане, появилось качественно новое, видоизмененное в социальном, демографическом, культурном, языковом и бытовом плане общество. Впоследствии, уже через десятилетия, принцип самоорганизации системы-общества – посредством движения к аттрактору, т.е. привлекательному состоянию, – с обретением независимости привел казахстанское общество к новому равновесному состоянию.

В то же время, отдельные события, факты и явления необходимо рассмотреть с точки зрения традиционных методов – историзма, историко-сравнительного метода, историко-системного, ретроспективного и др. В ходе исследовательских работ предполагается использование не только исторических, но также и методов исторической этнографии, так как планируется изучение изменений в материальной культуре, обычаях и традициях казахов, оказавшихся в зоне освоения целинных земель. Этнологической тематике близка история повседневности, которая уже давно широко изучается, в частности, исследователями-историками Запада и России. Будут привлечены также и методы изучения повседневной

истории в целях восстановления картины быта первоцелинников, вопросов организации производства и хозяйственных работ, питание, снабжение продовольственными и промышленными товарами, поселение и жилье, досуг, психологического состояния и др. моменты, входящие в сферу изучения истории повседневности.

Несмотря на издание за годы независимости в нашей республике важных в научном и методологическом отношении исторических исследований, тема освоения целины в Казахстане все еще содержит в себе множество неизученных и малоизвестных страниц. Никогда прежде не рассматривались в рамках темы освоения целинных земель, например, социальные и этнические конфликты, криминогенная обстановка в целинных регионах, а также повседневная жизнь и быт первоцелинников и изменения в материальной и духовной культуре казахского населения целинных областей. В основном имеющиеся работы являются небольшими исследованиями, носящими обзорный характер либо осветившими только определенную сторону этого сложного и масштабного явления. Поэтому необходимо появление в республике исследования, содержащего полную и всестороннюю картину всего комплекса явлений, связанных с освоением целины в Казахстане. Также, нуждаются в изучении и введении в научный оборот новые источники – рассекреченные архивные, музейные, устные и письменные воспоминания участников событий и т.д.

Основные источники изучения темы освоения целинных и залежных земель в Казахстане – это архивные документы и музейные предметы, хранящиеся в архивах и музеях Казахстана и России. Особый интерес представляют рассекреченные после распада СССР официальные документы, проливающие свет на негативные моменты, имевшие место в зонах освоения целинных земель в Казахстане. Это – материально-техническая неподготовленность, социальные и этнические конфликты, сложная криминогенная ситуация, социально-экономические и бытовые трудности, приводившие к текучести кадров, социальной напряженности и массовым беспорядкам, и др. Также, в этих же целях ведется изучение богатой коллекции музейных артефактов, хранящихся в ЦГМ РК: документов, писем, личных вещей первоцелинников.

Весьма ценны в плане изучения социально-экономических и политических сторон целинной кампании мемуары советских партийных руководителей: Н.С. Хрущева, а также Д.А. Кунаева, Л.И. Брежнева (которое хотя представляет собой официозное, пропагандистское издание) [3–5] и др. Источниками можно назвать работы А.И. Бараева – главного агронома целины [6]. В целях разработки живой картины событий и освещения повседневной жизни и быта участников целинной кампании важны их устные и опубликованные воспоминания. Необходимо также изучение материалов периодической печати для освещения хода освоения целинных земель на местах, с учетом, разумеется, пропагандистского характера средств массовой информации в Советском Союзе, раскрытия идеологической составляющей целинной кампании и др. моментов.

Имеется огромное количество литературы, в которой с различной полнотой освещены проблемы, связанные с освоением целины в Казахстане. В целом, на наш взгляд, все исследования по интересующему нас вопросу можно условно подразделить на три группы. Во-первых, это работы советского периода, в том числе и казахстанские, освещающие историю этой масштабной аграрно-политической кампании. Во вторую группу условно можно отнести статьи и монографии западных авторов. Третья группа – современные работы казахстанских историков (90-е и 2000-е гг.). Рассмотрим лишь некоторые из выявленных и изученных нами работ по теме.

Весьма многочисленная литература советского периода, посвященная теме нашего исследования, на сегодняшний день в большинстве своем может быть использована лишь в качестве историографического источника. Заметный вклад в историографию освоения целины в советскую эпоху внесли монографии Ф.И. Колодина, Ф.К. Михайлова, В.И. Куликова, С.Л. Ковальского, Х.М. Маданова, И.Ш. Шамшатова, и многих других [7–12]. Большинство из них – довольно солидные по тем временам исследовательские работы, раскрывающие на конкретном материале историю этой аграрно-политической кампании, организованной и проведенной КПСС. Как правило, работы советских историков выдержаны в пропагандистском духе: демонстрируют историческую необходимость и неизбежность проведенных мероприятий, всячески подчеркивают положительные результаты, описывают чувство воодушевления у первоцелинников, их мужество и героизм. Недостатки и негативные стороны замалчиваются, лишь иногда присутствуют отдельные, достаточно туманные указания, к примеру, на «формальный подход» руководителей сельскохозяйственных предприятий к бытовому обустройству прибывших переселенцев. В этом плане более или менее стремящейся к объективности можно назвать работу И.Ш. Шамшатова «Колхозы Казахстана», который указывает на упадок животноводства в 50-е годы, но быстрое и успешное исправление этой ситуации уже к концу десятилетия. В целом, советская историческая концепция, восхвалявшая политику освоения целинных земель, на сегодняшнем этапе утратила свою научную ценность.

Особый интерес представляют зарубежные исследования, посвященные теме целины. В период освоения целинных и залежных земель в СССР,в 1950-х – 60-х гг., на Западе было издано большое количество литературы, в которой историки, ученые-агрономы, почвоведы, экономисты, географы и др. производили анализ этой кампании и давали свои прогнозы. При оценках западными исследователями кампании по освоению целинных и залежных земель в Казахстане акцент обычно делается на ее экономической целесообразности: нередко подчеркивается ее изначальная обреченность на неуспех, показывается как ожидаемый итог превращение почв на целине в «пыльный котел» и вновь вынужденный закуп за границей миллионов пудов зерна для нужд населения. Западные историки также считают, что советское руководство решило устранить продовольственную проблему путем простого увеличения площади пашни, так как из идеологических соображений не могло пойти на ликвидацию не оправдавшей себя, явно нерентабельной колхозной системы. Также добиться роста сбора урожая в старых земледельческих районах посредством интенсификации сельскохозяйственного производства было невозможным, так как это требовало крупных капиталовложений. Западные авторы подчеркивают роль целинной кампании в борьбе за лидерство внутри высшего советского руководства после смерти Сталина – между Н. Хрущевым и Г. Маленковым. Зарубежные авторы обращают внимание на неподготовленность целинной кампании и ее непродуманность, бытовую неустроенность первоцелинников, приводившую к вспышкам недовольства и оттоку части приехавшей молодежи обратно на родину. Подавляющее большинство исследователей данной темы усматривают в освоении целинных земель в Казахстане продолжение переселенческой политики царизма, стремившегося таким способом увековечить колонизацию Казахской степи. Зарубежные историки также концентрируют свое внимание на отношение местного населения к целинной кампании, на воздействии массового наплыва переселенцев славян на традиционную казахскую культуру, на развитие межэтнических и межкультурных контактов [13–22].

В западных исторических сочинениях более позднего, а также и современного периода история освоения целинных и залежных земель подается в подобном же ключе. В частности, американская исследовательница Марта Олкотт в своей известной работе «Казахи» также утверждает, что идея Хрущева в этом плане была не нова, – еще в начале века Столыпин стремился претворить подобную идею в жизнь [20, с. 225]. М.Б. Олкотт указывает на то, что политика освоения целинных земель проводилась в ущерб развитию животноводства в республике. Она акцентирует внимание на позиции первого секретаря ЦК КП Казахстана Ж. Шаяхметова, несогласного с политикой Центра в данном вопросе, так как освоение целины, по его мнению, приведет к упадку животноводства в крае. За свою независимую позицию в итоге были смещены со своих постов первый и второй секретари партии республики. Далее М. Олкотт показывает, как распашка нескольких миллионов пастбищных земель привела к общему ослаблению животноводческого сектора и дефициту мяса в стране [20, с. 226-227].

Характеристику политике освоения целинных земель дают также следующие работы. В 2003 г. вышла монография У. Таубмана «Хрущев: человек и его эра», в которой автор говорит, что ударное освоение нетронутых степей Казахстана и Западной Сибири было неожиданным для окружения, единоличным решением Н.С. Хрущева, что вполне соответствовало стилю руководства и психологическим особенностям этого советского лидера. У. Таубман также описывает позицию руководства Компартии республики, приведя заявление Ж. Шаяхметова: «Казахстан – область скотоводческая, а не земледельческая. Не стоит развивать целину». Казахские партийные руководители, пишет американский историк, были против этой идеи, опасаясь, что исконно казахские земли перейдут в руки приехавших русских и украинцев. Однако, не смея открыто возразить, далее сообщает У. Таубман, они попытались принизить ценность казахстанских полей, в чем новый партийный вождь усмотрел «вирус национализма» [21, с. 289–290]. Кампания по освоению целины, как указывает У. Таубман, дала возможность Хрущеву «сыграть любимую роль: объявить об опасности, призвать отважных коммунистов и комсомольцев на борьбу с ней, вдохновить их на бескорыстные подвиги ради общего блага и, в конце концов, торжественно отпраздновать победу». Хотя впоследствии освоение целины обернулась экономической и экологической катастрофой, но зато позволила Хрущеву проявить лидерские качества и таким образом низвергнуть Маленкова с политического олимпа [21, с. 290–291].

В 2007 г. вышла коллективная монография «Заселение Российской периферии: колонизация пограничных земель в истории Евразии», один из подразделов которой под названием «"Планета ста языков". Этнические отношения и советская идентичность на целине» (автор – американский историк Микаэла Поль) посвящена теме освоения целины [22]. Основываясь на документах и устных свидетельствах, М. Поль рассматривает такие проблемы, как межэтнические контакты и конфликты на целине (между первоцелинниками и депортированными народами Северного Кавказа), культура и религия в этой зоне, а также складывание целинной идентичности. Автор указывает на то, что план Н.С. Хрущева был задуман и

осуществлен не ради блага народов, населяющих Центральную Азию, а в интересах Центра и всей страны; тем не менее, он дал толчок устойчивой трансформации общества и природы Казахстана.

История освоения целины, общая для наших народов, конечно же, не может не вызывать интерес среди российских историков. Серьезного внимания среди них заслуживают многие труды: монографии, диссертации и статьи. Одна из них – работа российского исследователя И.Е. Зеленина («Целинная эпопея: разработка, принятие и осуществление первой хрущевской "сверхпрограммы" (сентябрь 1953 – начало 60-х годов)» [23]. Вней дается анализ аграрной политике в стране в период нахождения у власти Н.С. Хрущева, показывается ее противоречивость, по большей части непродуманность и поспешность в решении проблем в области сельского хозяйства, в том числе в отношении целинной кампании. Наиболее серьезным оппонентом освоения целины историк называет первого секретаря ЦК Компартии Казахстана Ж. Шаяхметова, автор рассказывает об обвинениях П.К. Пономаренко в национализме казахстанских почвоведов, представивших «неправильную» карту почв республики. Также И.Е. Зеленин рассказывает о вкладе А.И. Бараева в спасение почв на целине, подвергшихся эрозии в результате нежелания Н.С. Хрущева брать в расчет особенности местных почв, а также о трудных взаимоотношениях ученого с этим государственным деятелем, долго отказывавшего А.И. Бараеву в поддержке.

Историк О.М. Вербицкая акцентирует внимание на «огромной экономической пользе» поднятой целины, совершенно верно указывая, что,в общем и целом, освоение целины сыграло решающую роль в обеспечении населения СССР продовольствием. Авторомверно указана истинная причина целинной кампании – это продовольственный кризис почти на всем протяжении существования советской власти вследствие неэффективности навязанной крестьянству колхозной системы. О.М. Вербицкая подчеркивает личный вклад Н.С. Хрущева в обеспечение страны продуктами и в улучшение состояния сельского хозяйства в стране. При этом исследователь не умалчивает теневые строны мероприятия: кампанейщину, неподготовленность, пренебражение рекомендациями ученых-аграриев, которыев итоге привели к слишком высокой цене целинной программы[24].

С точки зрения изучения истории повседневности рассматривает тему освоения целинных земель автор интересного диссертационного исследования «Повседневная жизнь первоцелинников (1954–1965 гг.): на материалах Оренбургской области» О.В. Кузнецова [25]. Ею изучены такие стороны повседневной жизни населения в районе освоения целины, как семья и быт, жилищный вопрос, медицинское, бытовое и торговое обслуживание, проведение традиционных праздников и новации эпохи «оттепели» и другие. Автор исследования немало уделила внимания методологии и источниковедению еще недостаточно разработанного вопроса изучения истории повседневности.

Третьей группой источников являются работы казахстанских историков периода независимости – статьи и доклады, разделы и подразделы в авторских и коллективных монографиях. В годы независимости произошла кардинальная теоретико-методологическая переоценка прежней советской концепции. Авторы исследований на тему целины, написанные в 90-е и 2000-е годы, – как правило, это научные статьи либо небольшие подразделы в монографиях, – указывают как на положительные, так и отрицательные последствия этого процесса. В них, уже с новых позиций, но с разной глубиной и степенью переосмысления, преподносится этот важный период в истории противоречивой эпохи. Особое значение в ряду работ на тему освоения целинных и залежных земель в Казахстане, в частности, имеет монография Ж.Б. Абылхожина «Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век», точнее, ее глава «Целинная эпопея» [26]. В рамках этой небольшой главы автор воссоздал относительно полную и правдивую историческую картину освоения целины, указывая на экономическую нецелесообразность, экологическую нерациональность и социальную неэффективность этой кампании, раскрыв, таким образом, ряд имевших место и в свое время подвергнутых умолчанию негативных моментов. Также среди работ эпохи независимости можно отметить статью З.Г. Сактагановой «Целинная эпопея как часть «нового курса» аграрной политики Н.С. Хрущева в Казахстане», в которой автор тоже показывает позитивные и негативные последствия экономической политики советского руководства в Казахстане в период освоения целины. Автор указывает на волюнтаризм со стороны партийного руководства в ходе целинной кампании, экономические просчеты и потери, факты бесхозяйственности и их замалчивание, этнодемографические, экологические и другие проблемы, которые породила целина. В качестве положительной стороны исследователь отмечает произошедшую модернизацию целинных регионов Казахской ССР вследствие огромных капиталовложений [27].

Специально теме освоения целины в Казахстане посвящена кандидатская диссертация А.С. Абдирайымовой, защищенная в 2007 году. Автор исследования останавливается на ряде проблем и негативных последствий, к которым привело освоение целинных земель. Это –игнорирование специфических природных условий края, что привело к экологическим бедствиям, а также равнодушие к национальным интересам коренного населения. Кроме того, автор работы указывает на тяжелые бытовые условия на целине, распространение хулиганства, массовые жалобы в центральные органы со стороны

первоцелинников. Соглашаясь с необходимостью этой акции, диссертант считает, что ее экономический эффект оказался невысоким [28].

Интересным источником для изучения нашей темы является юбилейное издание, посвященные 50-летию освоения целины в нашей республике. Книга включает в себя речь Президента Н.А. Назарбаева на торжественном мероприятии, посвященном указанной дате, а также интервью и эссе, содержащие любопытные исторические сведения, а также различные, нередко противоположные взгляды на политику и ход освоения целинных земель [29].

Факты, связанные с целинной кампанией, приводит С.Ш. Казиев в своей статье, посвященной национальной политике и межэтническим отношениям в Казахстане в 1953–1964 гг. [30]. Автор указывает на стремление союзного руководства в течение 1960–1970-х гг. вычленить северные области Казахстана – Целинный край из состава республики. Так, в декабре 1960 г. по настоянию Н.С. Хрущева с поста Председателя Совета Министра Казахской ССР был снят Ж.А. Ташенев, воспротивившийся передаче целинных областей в состав РСФСР [30, с. 58–59].

Демографические аспекты истории освоения целины в Казахстане: миграционные процессы, численность и структура населения в этот период и другие вопросы, в объеме подразделов либо фрагментарно рассматриваются в исследованиях М.Х. Асылбекова, А.Б. Галиева, В.В. Козиной, А.Н. Алексеенко, Б.О. Жангуттина и др. [31–34]. Также, данный вопрос изучается в областях Казахстана – регионах освоения целинных земель; здесь издаются коллективные работы, посвященные юбилейным датам, памяти и хронике событий на целине.

Из краткого обзора литературы видно, что исследователями вопросов истории освоения целинных земель был издан значительный объем публикаций. На наш взгляд правы те отечественные и зарубежные исследователи, считающие советский период в истории нашей республики продолжением истории российского колониализма в Казахстане, несмотря на утверждение новой, большевистской идеологической платформы. Такая точка зрения считается нами обоснованной и при оценке политики освоения целинных и залежных земель в Казахстане, начавшейся в 1954 году. Анализируя степень изученности настоящей темы, необходимо в целом констатировать, что нет отдельных научных трудов, где бы в полной мере был охвачен и изучен весь комплекс исторических источников (в том числе музейных), а также была бы представлена развернутая и объективная картина целиной эпопеи в Казахстане с ее положительными и отрицательными сторонами.

В заключение отметим, что масштабная аграрно-политическая кампания освоения целинных и залежных земель в Казахстане является одним из наиболее значительных явлений в истории нашей республики, внесших коренной перелом в развитие всех сфер ее жизнедеятельности. Разработка данной темы требует применения новых теоретико-методологических подходов, нового взгляда на историографию проблемы, в контексте обретения республикой независимости и, соответственно, утверждения в обществе новых идеалов и ценностей. Процесс освоения целинных и залежных земель в нашей республике стал очередным, завершающим этапом в проведении авторитарной, колонизаторской политики Центра по отношению к территории Казахстана, проводившейся на протяжении XVIII–XX вв. При этом проведенные в ее рамках мероприятия имели отдельные положительные последствия, к примеру, решение в краткосрочной перспективе острой продовольственной проблемы, существовавшей в СССР на протяжении десятилетий. Однако, в большинстве своем освоение целины имело множество отрицательных моментов, выразившихся в игнорировании интересов коренного населения, экологических бедствиях и др. Изучение настоящей темы, на наш взгляд, будет способствовать сложению единой гражданской идентичности в обществе, и являться одной из ключевых при формировании современного исторического сознания у граждан республики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» // http://www.akorda.kz.
2. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // http: //www.akorda.kz/ru/official documents/strategies and programs. – С. 25.
3. Хрущев Н.С. Воспоминания. – М.: Вагриус, 1997. – 502 с.
4. Брежнев Л.И. Целина. – М.: Молодая гвардия, 1979. – 80 с.
5. Кунаев Д.А. О моем времени. – Алматы, 1992. – 352 с.
6. Бараев А.И. Почвозащитное земледелие: избранные труды. – М.: Агропромиздат, 1988. – 381 с.
7. Колодин Ф. И., Михайлов Ф. К. Крутой подъем сельского хозяйства Казахстана (1953–1958 гг.) // Из истории социалистического строительства в Казахстане. Академия наук Казахской ССР. Труды института истории, археологии и этнографии. Т. 9. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. – С. 5–63.

8. Коммунистическая партия в борьбе за освоение целинных земель в Казахстане / Под ред. П.М. Пахмурного. – Алма-Ата: «Казахстан», 1969. – 604 с.

9. Куликов В.И. Исторический опыт освоения целинных земель. – М.: Мысль, 1978. – 253 с.

10. Маданов Х.М. Деятельность КПСС по осуществлению ленинской аграрной политики в Казахстане (1946–1975 гг.). – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1980. – 296 с.

11. Ковальский С.Л., Маданов Х.М. Освоение целинных земель в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 224 с.

12. Шамшатов И.Ш. Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты. (1946–1980 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1985. – 252 с.

13. Проблемы истории Казахстана советского периода в западной историографии // История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 4. Алматы: Атамура, 2010. – С. 41–53. – С. 51.

14. Jackson, W. A. Douglas. The Virgin and Idle Lands of Western Siberia and Northern Kazakhstan: A Geographical Appraisal // Geographical Review. –1956. – Vol. 46. – No. 1 (Jan.). – P. 1–19

15. McCauley, Martin. Khrushchev and the Development of Soviet Agriculture: The Virgin Land Programme 1953–1964. – New York: Holmes & Meier Publishers, Inc., 1976. – 232 p.

16. Mills, Richard M. The Formation of the Virgin Lands Policy // Slavic Review. – 1970. – Vol. 29. – No. 1. – P. 58-69.

17. Karcz, Jerzy F. and Timoshenko V.P. Soviet agricultural policy, 1953-1962 // Karcz, Jerzy F. The Economics of Communist Agriculture. – Bloomington, Ind.: Univ. of Indiana Press, 1979. – P. 123–163.

18. Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Пер. с фр. 3-е испр. изд. – М.: Весь мир, 2006. – 560 с.

19. Боффа Дж. История Советского Союза. Т. 2 / Пер. с итал. – М., 1994. – 632 с.

20. Olcott, MarthaBrill. The Virgin Lands and the Creation of a Socialist Kazakhstan // Olcott, Martha Brill. TheKazakhs. – Stanford: Hoover Institution Press, 1987. – 341 p.–P. 224–246.

21. Таубман У. Хрущёв / пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 850 с. [Перевод осуществлен по изданию: William Taubman. Khruschev: The Man and His Era. – New York – London: W. W. Norton & Company, 2003].

22. Поль М. «Планета ста языков». Этнические отношения и советская идентичность на целине / пер. с англ. Н. Космарской // Вестник Евразии. –2004. –№ 1. – С. 5–33.

23. Зеленин И.Е. Целинная эпопея: разработка, принятие и осуществление первой хрущевской "сверхпрограммы" (сентябрь 1953 – начало 60-х годов) //http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5798.

24. Вербицкая О.М. Целинный проект Н. С. Хрущева: взгляд из XXI в. // Русский исторический сборник. Т. 5. – 2013. – С .175–197.

25. Кузнецова О.В. Повседневная жизнь первоцелинников (1954–1965 гг.): на материалах Оренбургской области: Автореф. дисс. … канд. ист. наук. Оренбург, 2008. – 30 с.

26. Абылхожин Ж.Б. «Целинная эпопея» // Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Юат, 1997. – 360 с. – С. 267–277.

27. Сактаганова З.Г. Целинная кампания как один из основных компонентов «нового курса» Н.С. Хрущева: особенности реализации // Вестник науки Казахского аграрного университета им. С. Сейфулина. – 2004. – № 4. – Т. 4. – С. 246–251.

28. Абдирайымова А.С. Хозяйственно-экономические, демографические и экологические последствия освоения целинных и залежных земель в Казахстане (1950-е – 1990-е гг. XX в.): дис. … канд. ист. наук. – Алматы, 2007. – 133 с.

29. Целина: вчера, сегодня, завтра. Посвящается 50-летию начала освоения целинных и залежных земель в Казахстане. – Астана: Казинформ, 2004. – 208 с.

30. Казиев С.Ш. Национальная политика и межэтнические отношения в Казахстане в постсталинский период (1953–1964 гг.) // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. – 2014. – № 4. – С. 56–61.

31. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.

32. Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX – нач.XXI вв.). – Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. – 145 с. – С. 58–61.

33. Алексеенко А.Н., Масанов Н.Э. Миграционные процессы в периоды кампании по освоению целинных и залежных земель, промышленного строительства // История Казахстана: народы и культуры / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 608 с. – С. 392–400.

34. Жангуттин Б.О. Освоение целинных и залежных земель как форма миграций // Жангуттин Б.О. Формирование славянского населения в Казахстане (численность, миграционный процесс в конце XIX – XX вв.): дис. … д-ра ист. наук. Алматы, 2010. – 289 с. – С. 216–230.

УДК: 323 (415)

Ф.З. Ражепаева
Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ФИНАНСИРОВАНИЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ СТРАН ЕАЭС И ПРИЧИНЫ СМЕРТНОСТИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. статья посвящена проблемам финансирования системы здравоохранения стран-членов Евразийского экономического союза и высокой смертности среди молодежи. В статье показана динамика выделенных на здравоохранение средств, представлены внутренние причины ухода из жизни представителей мужского и женского пола в возрасте пятнадцати – двадцати девяти лет. Названы основные заболевания, приведшие к смерти молодых людей. Более подробно, в динамике и в сравнение со всеми странами ЕАЭС, раскрыты причины смертности от случайных отравлений алкоголем, самоубийств и убийств от всех видов транспортных несчастных случаев. Подчеркнуто, что смертность – это серьезная социально-экономическая проблема, имеющая негативные последствия для экономик и демографической ситуации стран Евразийского интеграционного объединения. Предложены меры борьбы за здоровье нации, и особенно ее молодого поколения.

Ключевые слова. ЕАЭС, экономический кризис, здоровье нации, здравоохранение, смертность молодежи, причины смертности.

Ф.З. Ражепаева

ЕАЭО ЕЛДЕРІНДЕГІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ӨЛІМ СЕБЕПТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Еуразиялық экономикалық одаққа мүше-елдердің денсаулық сақтау жүйесін қаржыландыру және жастар арасындағы өлімнің жоғарылылығы мәселелеріне арналған. Мақалада он бес–жиырма тоғыз жастағы әйел және еркек жынысы өкілдерінің өмірден қайтуының ішкі себептері ұсынылып, денсаулық сақтау құралдарында бөлінген құралдардың динамикасы көрсетіледі. Жас адамдарды өлімге әкелетін, негізгі аурулар аталады. Неғұрлым нақтырақ, ЕАЭО–тың барлық елдерімен салыстырыла және динамикада кездейсоқ ішімдіктен улану, өзіне – өзі қол жұмсау және барлық транспорттық оқыс жағдайлардан қайтыс болу сияқты өлімнің себептері ашылды. Өлім – бұл Еуразиялық ықпалдастық бірлестік елдеріндегі демографиялық жағдай және экономика үшін жағымсыз салдарларға ие, әлеуметтік-экономикалық проблема деп көрсетілді. Ұлттың және әсіресе оның жас буынның денсаулығы үшін күрес шаралары ұсынылды.

Түйін сөздер. ЕАЭО, экономикалық дағдарыс, ұлт денсаулығы, денсаулық сақтау, жастар өлімі, өлім себептері.

F.Z. Razhepaeva

HEALTH FINANCING OF EEU COUNTRIES AND THE CAUSES OF MORTALITY AMONG YOUNG PEOPLE

Abstract. This article focuses on the problems of health financing of Eurasian Economic Union countries and high mortality rates of young people. The article presents the dynamic of allocated funds for health-care and internal causes of death of males and females from the age of 15-29. The paper identifies the main diseases, which had led to death of young people. The causes of death from accidental alcohol poisoning, suicides and all transport related fatal accidents are shown in more details in the dynamics and in comparison with all EEU countries. The article emphasizes that mortality is a serious socio-economic problem, which has negative consequences on economic and demographic situations of Eurasian integration association countries. The paper proposes measurements for improvement of nation's health, particularly of young generation.

Keywords. EEU, economic crisis, national health, health-care, mortality of young people, the reasons of mortality.

Введение

Одной из крупнейших международных интеграционных организаций в настоящее время является Евразийский экономический союз (ЕАЭС). Первоначально в него входили 3 государства – Беларусь,

Казахстан и Россия. В 2015 году полноправными членами этой организации стали еще 2 страны - Кыргызстан и Армения.

В начале XXI века весь мир потряс экономический кризис. В результате, в странах ЕАЭС в 2014-2016 гг. произошло сокращение номинальных объемов валового внутреннего продукта (ВВП). Но несмотря на это, удельный вес взаимной торговли в общем объеме внешней торговли в 2015-2016 гг. увеличился. Таким образом, внутренняя торговля в рамках интеграционного объединения в кризисных условиях оказалась более устойчивой, чем торговля Евразийского экономического союза с другими странами. Кроме того, валовой внутренний продукт на душу населения по паритету покупательной способности (в долларах США) увеличился в 2015 году во всех государствах-членах организации от 15 до 27 процентов по сравнению с 2010 годом [1].

По прогнозу экспертов Евразийского банка в связи с ростом мировых цен на нефть и улучшением динамики мировой экономики в настоящее время государства, входящие в ЕАЭС, в перспективе ожидает экономический рост. Они предполагают, что в России ВВП увеличится с 1,4 до 1,7%, в Беларуси — с 1,4 до 1,8%, в Кыргызстане — с 3,7 до 4%, а в Казахстане — с 3,4 до 3,7% [2]. Росту экономики в государствах Евразийского союза способствуют не только рост цен на энергоресурсы, но и внутренние факторы, к которым мы относим повышение уровня жизни, благосостояния и здоровья нации.

В свою очередь здоровье населения любой страны во многом зависит от экономической политики государства, от вкладываемых в нее финансовых средств.

Расходы на здравоохранение - важный показатель социального развития, который отражает степень внимания государства к здоровью населения своей страны. Он рассчитывается как общий объём государственных и частных расходов на здравоохранение, выраженный в процентах от валового внутреннего продукта. По классификации Всемирного банка (ВБ) расходы на здравоохранение не должны быть ниже 6,3% от ВВП [3]. Но судя по представленным в таблице 1 данным, он меньше в 3,9 раза в Армении, в 1,8 раза - в России, в 1,9 раза - в Казахстане, в 1,6 раза - Кыргызстане и в 1,5 раза - в Беларуси, чем показатель, установленный ВБ.

На наш взгляд, здравоохранение в странах ЕАЭС находится в сложной ситуации. Средства, выделяемые государством на развитие здравоохранения, увеличиваются крайне медленно (таблица 1).

Страны ЕАЭС		2004 г.	2008 г.	2014 г.	2016 г.
1	Армения	1,0	1,0	1,6	1,6
2	Беларусь	5,0	5,0 (2006)	3,8	4,05
3	Казахстан	2,1	2,0	2,1	3,4
4	Кыргызстан	2,0	3,0	3,0	3,8
5	Россия	2,1	4,0	3,5	3,6
Примечание: таблица составлена на основе данных - Организация системы здравоохранения в странах СНГ // Вестник Росздравнадзор [Электрон. ресурс]. – 2010. - URL:https://cyberleninka.ru/article/v/organizatsiya-sistemy-zdravoohraneniya-v-stranah-sng [4].					

Таблица 1 - Расходы консолидированных бюджетов на здравоохранение (в % к ВВП)

За 12 рассмотренных нами лет, повышение расходов на медицину наблюдалось лишь в Казахстане и Кыргызстане. В 2016 году наибольшее количество средств было выделено в Беларуси (4,05% к ВВП), а наименьшее в Армении (1,6% к ВВП).

И это недопустимо при росте социально значимых болезней, находящихся на первом месте по смертности и инвалидности.

Низкие государственные расходы на здравоохранение в странах ЕАЭС приводят к высоким затратам самих граждан на медицинские услуги. Не каждый гражданин государств интеграционного союза, а тем более молодые люди, могут позволить себе заплатить за прием у врача и сдачу медицинских анализов. Не имея возможности обратиться к специалисту и диагностировать заболевание на ранней стадии, молодежь попадает в зону риска, у них развиваются различные заболевания, которые часто приводят к летальному исходу.

Кроме того, социально-экономические трудности, сложная экологическая обстановка, развитие алкоголизма, наркомании и курение приводят к снижению иммунной системы организма.

Из 188 изученных Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) стран в 2014 году четвертое место по уровню употребления алкоголя занимала Россия, другие государства Евразийского экономического союза занимали следующие места: десятое – Беларусь, тридцать первое – Армения, тридцать четвертое –

Казахстан, сто шестое – Кыргызстан. Таким образом, самым пьющим регионом данного союза является Россия, а наименее употребляемой алкоголь страной, является Кыргызстан [5].

Употребление крепких напитков приводит к заболеванию печени, эпилепсии, раку кишечника, груди, гортани, печени и т.д. Ежегодно в мире по причине данных заболеваний умирают до 2,5 млн. человек, в том числе 320 тыс. молодых людей в возрасте 15 - 29 лет [6].

Но еще больше умирает людей в результате табакокурения. Каждый год в мире из-за болезней, связанных с курением, погибает более 5 млн. человек.

Большинство курильщиков начинают употреблять сигареты еще в школьные годы. Первое место в мире по количеству курящих среди молодежи, по данным Всемирной организации здравоохранения, занимает Российская Федерация. Большой процент среди курящих подростков имеет Беларусь. 23,5 % девочек в этой стране курят сигареты [7]. Шестое место в мире по числу курильщиков принадлежит Армении. В этом государстве курят 67,5% мужчин и 3,1% женщин в возрасте от 15 до 54 лет, а от болезней, связанных с курением табака, ежегодно умирает около двух тысяч человек в возрасте 35-69 лет [8].

На протяжении 14 лет XXI века среди молодежи стран ЕАЭС наблюдалась высокая смертность (таблица 2).

Особенно это характерно для 2000 года, когда на 1000 мужчин в возрасте 15-29 лет самая высокая смертность наблюдалась в России (4,2), на втором месте находился Казахстан (3,4), на третьем – Беларусь (2,4), на четвертом – Кыргызстан (1,9) и на пятом – Армения (1,7). Данный показатель во всех странах, в рассматриваемый нами период, имел тенденцию к сокращению. И места между государствами, членами Евразийской организации, распределись, как и в начале нового столетия. Несколько иная картина сложилась среди представителей женского пола. Здесь на первом месте, как и у мужчин, находилась Россия (1,1), равный с Россией показатель имел Казахстан (1,1), на втором месте расположилась Армения (1,0), далее по ниспадающей идут – Кыргызстан (0,8) и Беларусь (0,7). Среди женщин в возрасте 15-29 лет в течение 14 лет также наблюдается тенденция к снижению смертности. В целом во всех странах этот показатель у женщин ниже, чем у мужчин.

Страны, члены ЕАЭС	15-29 лет					
	2000		2010		2014	
	м	ж	м	ж	м	ж
Армения	1,7	1,0	0,9	0,3	0,9	0,3
Беларусь	2,4	0,7	1,9	0,5	1,4	0,4
Казахстан	3,4	1,1	2,2	0,8	1,6	0,6
Кыргызстан	1,9	0,8	1,6	0,7	1,3	0,6
Россия	4,2	1,1	2,9	0,9	2,5	0,8
Примечание: таблица составлена на основании данных - Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет. / Статкомитет СНГ, ЮНФПА. М. 2016. – с. 85,87 [9].						

Таблица 2 - Смертность мужчин и женщин в возрасте 15-29 лет (число умерших на 1000 населения соответствующего пола и возраста)

Причины смерти молодежи самые разнообразные. И как видно из таблицы 3, среди них инфекционные и паразитарные болезни, злокачественные новообразования, болезни системы кровообращения, органов дыхания и пищеварения, мочеполовой системы.

Причины смерти	15-29 лет									
	Армения		Беларусь		Казахстан		Кыргызстан		Россия	
Всего умерших от всех причин	6,3	5,6	38,8	7,8	64,7	1,6	6,8	2,5	51,6	7,6
В том числе:										
от инфекционных и										

паразитарных болезней	,4	,8	,1	,4	,2	,0	,8	,9	,6	,4
из них от туберкулеза органов дыхания	,0		,4	,4	,1	,7	,3	,1	,3	,0
от злокачественных новообразований	,0	,4	,1	,7	,8	,9	,4	,2	,5	,9
от болезней системы кровообращения	,8	,1	2,3	,2	,8	,0	0,5	,1	4,1	,2
от болезней органов дыхания	,6	,1	,5	,6	,0	,2	,3	,8	,0	.3
от болезней органов пищеварения	,9	,8	,0	,4	,4	,1	,9	,8	,9	,9
от болезней мочеполовой системы	,5	,3	,7	,5	,3	,1	,1	,8	,5	,7
от внешних причин	6,2	,2	5,9	7,5	15,4	9,1	7,4	9,0	68,3	5,8
Из них:										
от случайных отравлений алкоголем			,6	,4	,5	,6	,3	,1	,9	,7
от самоубийств	,9	,5	7,0	,3	1,7	,3	4,2	,2	3,4	,7
от убийств	,4	,5	,2	,1	,2	,5	,8	,1	1,4	,8
от всех видов транспортных несчастных случаев	5,9	,9	9,5	,0	9,9	,7	5,9	,0	4,1	2,1
Примечание: таблица составлена на основании данных - Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет. / Статкомитет СНГ, ЮНФПА. М. 2016. – с. 85,87 [9].										

Таблица 3 - Смертность населения в странах ЕАЭС в 2014 году в возрасте 15-29 лет по причинам смерти (число умерших на 100 000 населения соответствующего пола и возраста)

Высоки показатели смертности от внешних причин. От случайных отравлений алкоголем в 2014 году погибли 5,6 человек мужского пола на 1000 граждан в возрасте 15-29 лет в Беларуси, затем идут Россия (4,9), Казахстан (1,5) и Кыргызстан (1,3). Несколько иначе распределились места среди женщин, которые будучи в молодом возрасте, употребляли спиртные напитки и погибли от случайного отравления. Самый высокий показатель среди молодежи женского пола в России (0,7), в Казахстане он равен 0,6, далее идет Беларусь – 0,4 и последнее место занимает Кыргызстан – 0,1.

К внешней причине смертности относится и самоубийство, когда люди намеренно, по доброй воле уходят из жизни. К способам, которые приводят к летальному исходу, относят выстрелы из огнестрельного оружия и повешение. А к малоэффективным способам, после которых человек чаще всего остается жив, относят отравление лекарственными препаратами и другими веществами, резание вен. Самым высоким показатель смертности от самоубийства в 2014 году был у мужчин в Российской Федерации. 33,4 человека из 1000 молодых людей мужского пола умерли по этой причине. На втором месте находится Казахстан – 31,7, на третьем - Беларусь (27, 0), на четвертом - Кыргызстан (14,2) и на пятом - Армения (1,9).

По статистике женщины чаще совершают попытки самоубийства, но количество завершенных самоубийств во всем мире значительно выше у мужчин [10].

Данные таблицы 3 подтверждают данный факт. В целом число самоубийств со смертельным исходом у мужчин выше, чем у женщин. Самое большое количество самоубийств мы наблюдаем в России, где на 1000 человек молодежи мужского пола приходилось 11,4 человека, покончивших с жизнью таким образом. Далее по нисходящей расположились Казахстан (8,2), Кыргызстан (4,8) Беларусь (4,2) и Армения (1,4). Россия также находится впереди и по показателю самоубийств среди женщин в возрасте 15-29 лет – 2,8; Кыргызстан - на втором месте (2,1); Казахстан - на третьем (1,5), Беларусь - на четвертом (1,1) и Армения - на пятом (0,5).

Таким образом, среди молодежи достаточно широко распространено суицидальное поведение, причинами которого часто бывает неразделенная любовь, конфликты с родителями и сверстниками, страх перед будущим, одиночество.

Проблема смертности от всех видов транспортных несчастных случаев в последнее время является весьма актуальной. На долю мужчин, как это видно из таблицы 3 приходится наибольшее количество

погибших. Россия и здесь занимает лидирующие позиции. 44,1 человек из 100000 представителей молодежи мужского пола погибли в результате транспортных несчастных случаев. Следующую позицию занимает Казахстан (29,9), далее идут Кыргызстан (25,5), Беларусь (19,5) и Армения (15,9). Намного ниже эти показатели у женщин: в Армении – в 8,4 раза, в Кыргызстане – в 4,3 раза, в Беларуси – в 3,9 раза, в Казахстане – в 3,8 раза и в России – в 3,6 раза.

Данный факт является свидетельством того, что у женщин лучше развито чувство самосохранения, женщины всегда пристегиваются в автомобиле, они менее рисковые и более аккуратные, чем мужчины.

В целом, анализируя причины смертности среди молодежи, следует отметить не совсем позитивную ситуацию в странах ЕАЭС. Наиболее высокими являются практически все показатели смертности в Российской Федерации и самыми низкими в Армении. Достаточно высокая смертность - свидетельство не совсем благополучного психологического микроклимата в государствах-членах Евразийского экономического союза, это серьезная социально-экономическая проблема, имеющая негативные последствия для экономик и демографической ситуации стран ЕАЭС. Умирает молодое, наиболее работоспособное население, которое к тому же является и наиболее продуктивной частью общества в социально-демографическом отношении. Вследствие этого для роста экономики стран интеграционного союза необходимо более активно реализовывать мероприятия социального характера, следует обеспечить профессиональную занятость молодежи, повысить их уровень доходов, улучшить организацию досуга.

Особую значимость в последние годы приобрела и проблема финансирования здравоохранения. Незначительное увеличение финансовых средств на медицину негативно сказывается на состоянии здоровья населения, в том числе и молодежи. Бороться за здоровье молодежи следует не только государственным структурам, но и общественным организациям, создавая молодым людям приемлемые условия для жизни, учебы, самосовершенствования. Нужна профилактика заболеваний, вредных привычек, которые в итоге могут привести к смерти молодых людей. Надо всячески внедрять в молодежную среду приверженность к здоровому образу жизни.

ИСПОЛЬЗУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Основы Евразийского экономического союза-Евразийские исследования [Электрон. ресурс]. - 2017. – URL: http: // eurasian-studies.org/archives/3346 (дата обращения: 02.02.2018) – интернет источники.

2. Прогнозы для стран ЕАЭС пошли вверх. – 2017. - [Электрон. ресурс]. – URL: https: // www.eg-online.ru/article/360992/ (дата обращения: 04.02.2018) – интернет источники.

3. Рейтинг стран мира по уровню расходов на здравоохранение [Электрон. ресурс]. – 2018. - URL: http://gtmarket.ru/ratings/expenditure-on-health/info (дата обращения: 05.02.2018) – интернет источники.

4. Организация системы здравоохранения в странах СНГ // Вестник Росздравнадзор [Электрон. ресурс]. – 2010. - URL: https: // cyberleninka.ru/article/v/organizatsiya-sistemy-zdravoohraneniya-v-stranah-sng (дата обращения: 05.02.2018) – интернет источники.

5. Рейтинг стран мира по уровню потребления алкоголя. Информация об исследовании и его результаты [Электрон. ресурс]. - 2014. – URL: http: // gtmarket.ru/ratings/rating-countries-alcohol-consumption/info

6. Глобальная стратегия ВОЗ по борьбе с алкоголизмом [Электрон. ресурс]. - 2010. - URL: http: // vanilla.su/globalnaya-strategiya-voz-po-borbe-s-alkogolizmom.html (дата обращения: 09.02.2018) – интернет источники.

7. Молодое поколение под угрозой [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL: http://vawilon.ru/statistika-kureniya/ (дата обращения: 09.02.2018) – интернет источники.

8. Курение как способ поклонения [Электрон. ресурс]. – 2018. - URL: https://www.imbf.org/interesnye-stati/kurenie.html (дата обращения: 10.02.2018) – интернет источники.

9. Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет. / Статкомитет СНГ, ЮНФПА. М. 2016. – с. 85,87.

10. Статистика самоубийств [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: http://lossofsoul.com/DEATH/suicide/statistic.htm (дата обращения: 10.02.2018) – интернет источники.

Рахимов Мәди Иләлұлы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

«КИЕЛІ» СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

Андатпа. Мақалада Қазақстанның киелі географиясын зерттеу бойынша саяси-қоғамдық және ғылыми қолданыстағы «киелі», «қасиетті» терминдерінің этимологиясы қарастырылады. Сонымен қатар тарихи санада «киелі жер» түсінігінің ғылыми - теориялық негіздері талданады.

Түйін сөздер. Киелі. Қасиетті. Рухани жаңғыру. Киелі жерлер.

Рахимов Мади Илялович
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

ОБ ЭТИМОЛОГИИ СЛОВА «САКРАЛЬНЫЙ»

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы этимологии терминов «сакральный», «священный», используемые в общественно-политической и научной среде, а также в процессе исследования сакральной географии Казахстана. Вместе с этим анализируются научно-теоретические основы понятия сакральных мест в историческом сознании.

Ключевые слова. Сакральный. Священный. Духовное возрождение. Сакральные места.

Rakhimov Madi Ilyalovich
L.N. Gumilev ENU's history department.

ABOUT THE ETIMOLOGY OF THE WORD "SACRAL"

Announcement. The article deals with the etymology of the terms "sacral", "holy" used in the socio-political and scientific environment, as well as in the process of researching the sacral geography of Kazakhstan. In addition to this, there are analyzed the scientific and theoretical foundations of the concept of sacred sites in the historical consciousness.

Keywords. Sacral. Holy. Spiritual rebirth. Sacred places.

Кіріспе

Отандық тарих ғылымында киелі географияға қызығушылық салыстырмалы түрде жақында ғана пайда болды. Тек «киелі» сөзіне қатысты ой-пікірлер әр түрлі тұжырымдармен ерекшеленеді. Мазмұнды түрде «киелі» сөзі жиі дін немесе метафизикамен байланыстырылады. Сондықтан Қазақстанның киелі жерлерін зерттеуде, ең алдымен «қасиетті», «киелі» сөздерінің этимологиялық астарына тоқталу керек. «Киелі» деп біз нені атаймыз? «Қасиетті», «киелі» санатына қандай орындар кіреді? Неліктен ол киелі? Себебі осы сауалдың нәтижісінде қоғамда әр түрлі көзқарастар туындаса, ғылымда әр қилы ұстанымдар қалыптасқан.

Еуропа ғалымдары Э. Дюргейм, Р. Отто, М. Элиаде тура немесе жанама түрде киелі мәселесін қарастырған. Ғалымдар киелі терминінің анықтамасына қатысты түрлі тұжырымдар қалыптастырып, тарих пен мәдениеттегі көрініс ерекшеліктеріне сипаттама жасаған. Қазіргі кезде ғылымда «киелі» сөзінің анықтамасына қатысты бірнеше түсініктемелер беріледі.

Философиялық сөздіктерде «киелі» дегеніміз (латын тілінен – sacer) – құрмет тұту, қасиетті деп жариялау, құдайға арналған [1, 366 б.], ал «қасиет» сөзінің мағынасын (латынша - mysterium tremendum) – адамды бір мезетте бақытты ете алатын немесе қорқыныш пен үрейге иландыратын белгісіз күш деп анықтаған [1, 224 б.]. Э. Бенвениста тұжырымы бойынша, «sacer» құпия мағынасын білдіреді, ал «sanctus» - жағдай, адамдар қалыптастырған тыйым салулардан туындайды [2, 349 б.].

Терминологиялық сөздіктерде «киелі» мен «культ» терминдерінің мағынасын үйлесетінің көреміз. Латын тілінен «cultus» - сиыну, құрметтеу, қамқорлық жасау [3, 659 б.]. Дегенмен иерархиялық тұрғыда «киелі» сөзі жоғары тұрғанын атап кеткен жөн, себебі оның ауқымы мен мағынасы кең сипат алады. Ағылшын тілінде «культ» термині алғаш рет 1617 жылы адамға немесе затқа адал болу мағынасында қолданған. Негізі культпен көбіне діни рәсімдер байланыстырылады .

Қазақ сөзіндегі «киелі» ұғымының мағынасы М. Қашқаридің «Түрік сөздігінде» «КИЕ – қасиет қонған «кісілік»» [4, 233 б.], анықтамасында берілсе, Ж. Баласағұнидің «Құтты білігінде» киелі сөзі орнына «иесі» сөзін қолданған екен. Мысалы:

«Айтты Одғұрмыш өлімнің шын келгенін,
Түсіне еніп иесі аян бергенін» [5, 477 б.],

Бұл жерде «ие» деген жанның иесі, иелік етушісі Тәңірі екендігін айтады. Яғни «киелі» түсінігі трансцендентальдік, мистикалық дүниемен байланыс ретінде қарастырылған. Қазақтың түсіндірме сөздігінде «киелі» сөзіне екі түрлі анықтама берілген, біріншісі – ескі, қасиетті мағынасында, екіншісі – қадірлі, абыройлы, ардақты [6, 45 б.]. Бұл орайда С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігіне де назар аудара кеткен жөн. Онда «сакраментальный – қасиетті, маңызды» - деп анықталып [7, 602 б.], қазақша түсіндірмемен мағынасы үндесетінің байқаймыз.

Онтологиялық тұрғыда «киелі» күнделікті болмыстан ажыратылатын шынайлықтың жоғары деңгейі; гносеологиялық тұрғыдан ақыл жетпейтін ақиқат; феномен тұрғысынан таңқалдыратын, ғажап дүние; аксиологиялық тұрғыда абсолютті, императивті құбылыс.

Әлеметтанушы Э. Дюргейм бойынша сакральдылық – әлеуметтік құбылыс қоғамдық топтар өздерінің әлеуметтік және моральдық ниеттеріне қасиеттілік бейнесін, нышандарын береді. Сол арқылы ұжымдық талаптарға табынуды талап етеді. Э. Дюргейм сакральділіктің маңызды белгісі – оның қол сұқпаушылығы, жекешілігі және тыйым салушылық [8, 367 б.].

Неміс философы Р. Отто киелі категориясын «нуминоз» деген сөзбен алмастырады (латын тілінен numen – құдай құдыреттілігінің белгісі); Киелілікті сипаттайтын тағы бір қатынасқа түскен кезде әрбір адамның бойында пайда болатын масаттану, тартылыс, таңғалдырарлық сезімнің пайда болуы. Нумизмондық сезімдер кешені пайда болған кезде ол абсолютті құндылық дәрежесіне ие болады. Осы құндылықты Отто «sanctum» (латын тілінен – қасиетті, киелі), ирроционалдық тұрғысында «augustum» (латын тілінен – құдыретті, қасиетті) деп атайды [8, 367 б.].

Дінтанушы М. Элиаде Р. Оттоның «нуминоз» теориясына қосылады. Тек «қасиетті» мағынасын толық ашу үшін рационалдылық пен ирроционалдылықтың тоғысында қарастыру керек екенін айтады. Киелі түсінігін М. Элиаде діни сана тұрғысынан морфологиялық үлгідегі «паттерндерге» қосқан және ғылымға жаңа термин «Иерофанияны» әкеледі [9]. М. Элиаде: «Иерофания – кез-келген қасиет санатына енетін кеңістікті атайды. Қасиетті белгісі берілгесін, сол кеңістіктен белгілі бір аумақ өзінің ерекше сапалық құрамына байланысты бөлініп шығады» - деп түсіндіреді [10, 9 б.].

Ш. Уәлиханов киелі жерлерге байланысты былай айтқан: Табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстары көрініс берген жерлерді қасиетті деп санайды. Ол жерлерде әулие түнеп кетті немесе болды деп ұғады. Барлық қорғандарды оба дейді, Ол топырақ үйілген төбешіктер. Құлан түздегі сыңарланып өскен ағаш болсын немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналады. Ондай қасиетті жерлерге түнегенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, адамдар шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап құрбандыққа мал сояды [11, 209 б.].

Алаш қайраткері Т. Шонанұлының «Қазақ жердің қадірін біле ме?» мақаласында «Бұрын ислам діні бойына сіңбей тұрған кезде, қазақ жылқы атасы – Қамбар, түйе атасы – Ойсылқара, қой атасы – Шопан, Шығыр мен Шынар – егін атасы деп сиынған» - деп, келесі өлең шумақтарын келтіреді:

Шығырдың түп атасы – Әлі Шынар,
Шығырға сиынбасаң шығыр сынар.
Шығырға Әліменен көп сиынсаң
Қашанда егін бітіп, көңіл тыңар [12, 8 б.].

Яғни, қазақ халқы егістікке арналған жердің өз киесі бар деп жерді аса қастерлеген екен. Тек қана жерді емес, сонымен қатар малды да ерекше құрмет тұтқан.

Белгілі ғалым Хангелді Әбжанов: «Қазақ халқы сакральді сөзін есітімей тұрып-ақ дінді ғана емес, бүкіл қоршаған ортаны қастерлеудің классикалық қағидаларын қалыптастырды. Мәселен, табалдырыққа тұруға, босағаны керуге, малға ұруға, молаға қарай жүгіруге болмайтынын қатаң бақылауы шаңырақты, мал-жанды, әруақтарды – екі дүниені де ерекше құрметтегеніміздің дәлелі ғой. Сакральді географияның түпкөздегені де – осы» [13, 6 б.], яғни, ғалым киелі сөзі мағынасының тереңде жатқанын айтады.

Сондықтан «киелі» терминің дін тұрғысынан ғана емес, бұл санатқа ерекше құрметтелетін, қол тигізілмейтін, асыл, әділетті іс, әдет-ғұрып мағынасында қолданылатын қасиеттерді алып қарастыру керек. Яғни қазыналы, қымбатты, маңызды белгілерімен байланысты нысандар. Сондықтан «киелі» статусына, ата-баба аруағына, табиғат құдыреті, өшпес ерлікке қатысты тарихи-географиялық, мәдени маңызға ие нысандар жатқызылады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымының ерекше маңыздылығын тоқтала келіп: «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі» [14] деген болатын. Расында да халқымыздың бұрыннан келе жатқан баба ізімен жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу, туған жеріне

құрметпен қарау, ата-аймақтарында орын алған тарихи оқиғаларды таныту және дәстүрлі мәдени болмысымызды бойларына сіңірту – бүгінгі күннің басты талабы.

Ендігі кезек киелі жерлер ұғымына енетін нысандардың типтік санатын анықтау. Тарих ғылымдарының докторы Муминов А.К. «Родословное древо Мухтара Ауэзова» атты еңбегінде киелі орындардың типологизациясын жасауда кеңес дәуірінің этнографы Г.П. Снесаревке сүйенеді. Ол киелі жерлердің төрт типін бөліп көрсетеді: 1) Бейнесі анықталмаған киелілер және олардың өз есімдері мен қарапайым тұрағы болмағандар; 2) Библиялық-құрандық кейіпкерлер, бұған ерте ислам тарихының тұлғалары жатады; 3) ортағасырлық сопылар – ерте кездегі, жалпы танымал және жергілікті; 4) Мазарлары инерциялы түрде табыну объектісіне айналған жергілікті билік өкілдері. Иемденген киелі орындарына байланысты тағы бір топтамасын ұсынады: 1) Ежелгі батырлар; 2) Пайғамбарлар, Құрандағы кейіпкерлер; 3) Шиит-қайсаниттер; 4) Мұхамед пайғамбардың ізбасарлары; 5) Шииттік имамдар; 6) Сопылар; 7) Ру тотемдері; 8) Киелілередің «жаңа ұрпақтары». Мазарлар танымалдығына және әйгілілігіне байланысты бірнеше топқа бөлінеді: 1) Барлық Орталық Азияға танымал; 2) Бір өлкеге немесе толық бір аймаққа танымал; 3) Шектеулі жерге ғана танымал. Бұл жерде Г.П. Снесаревтің киелі жерлерді типтік бөлінуі көбіне діни сипат тұрғысынан қарастырған. Дегенмен де тарихи зерттеу нысанында ескерілетін құбылыс [15, 122 б.].

Қазақстанның киелі жерлерін типтік бөлінісінде «Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығының басшысы Берік Әбдіғалиұлының алты топтық жіктемесі негізге алынды. Атап айтқанда: табиғи-ландшафтық қастерлі орындар, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, Қазақ хандығының астаналары мен қалалары, зиярат етуге арналған діни-ғұрыптық нысандар, тарихи тұлғаларға қатысты қастерлі жерлер, саяси-тарихи оқиғаларға байланысты киелі орындар [16].

Жалпы дархан даламызда батыр тұлғасына қатысты, ірі шайқастарға арналған, діни – культтік, табиғат құбылысымен байланысты қалыптасқан киелі жерлер жетерлік. Ендігі кезек сол киелі нысандардың әрқайсысы бойынша кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы, тарихтағы өз орнын анықтау мәселесі тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Циренова Л.А. Краткий философский словарь. 2-е изд. – М.: РГ – Пресс, 2014. – 496 с.

2. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов: пер. с. фр. / общ. ред. и вступ. ст. Ю.С. Степанова. М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.

3. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 1222 с.

4. Егеубай А.Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. Үш томдық. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.

5. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев**.** - Алматы: «Таймас» баспа үйі, -2007. 477 б.

6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ бас редактор І. К. Кеңесбаев. 2 том. – Алматы: Рауан, 1971. -956 б.

7. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 900 с.

8. Ермаганбетова К., Киелі жерлер аймақтық бренд ретінде // Ислами руханилық пен рациональдық және этно-мәдени дәстүрлер – діни экстремизмге қарсы іс-қимыл факторы ретінде. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 20 жылдық мерейтойы аясында халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ баспасы, 2016. - Б. 366-369.

9. Элиаде М. Священное и мирское [пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К. Гарбовского]. М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

10. Лидов А.М. Иеротопия. Пространственные июны и образцы –парадигмы в византийской культуре. М.: Дизайн. Информация. Картография, 2009. – 362 с.

11. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – А.: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. – 432 с.

12. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. – 224 бет.

13. Әбжанов Х. Сакральді география: мәні, құрылымы, келешегі. // «Ақселеу Сейдімбек және тарих ғылымындағы шежіретану мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. – Астана: Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ баспасы, 2017. - 6-10 беттер.

14. Қазақстан Республикасы президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»). «Егемен Қазақстан», 12.04.2017.

15. Муминов А.К: Родословное древо Мухтара Ауэзова / А.К. Муминов, при участии А.Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Сост. указ. У.А. Утепбергеновой; Под ред. С.Н. Абашина.- Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.

16. Б. Қайратұлы «Қасиетті Қазақстан» картасы жасалуда // Егемен Қазақстан. - №3. – 2017. - 4 б.

Р. Рашидов
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

РОЛЬ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА НАЧАЛА XX ВЕКА В УСУГУБЛЕНИИ ЗЕМЕЛЬНОГО ВОПРОСА В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ СЕМИРЕЧЬЯ)

Аннотация. В статье описывается суть аграрной политики царизма, направленная на колонизацию края посредством массового переселения крестьян. Усугубление поземельных отношений в рамках работ Поземельно-податных комиссий и экспедиций по введению земельной нормы. Делается попытка проанализировать причины и следствия, производимых царскими чиновниками изъятий земель кочевого населения в пользу колонизационного фонда.

Ключевые слова. Переселенческая политика, царизм, изъятие земель, Туркестан, Семиреченская область, колонизация.

Р. Рашидов
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖЕР МӘСЕЛЕСІНІҢ ШИЕЛЕНІСУІНДЕГІ ПАТШАЛЫҚ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫНЫҢ РӨЛІ (ЖЕТІСУ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада крестьяндарды жаппай көшіру арқылы өлкені отарлауға бағытталған патша үкіметі жүргізген жер саясатының мәні туралы баяндалады. Сондай-ақ мақалада жер нормаларын еңгізу бойынша атқарылған экспедициялар мен жер-төлем комиссияларының жұмыстары аясында орын алған жер қатынастарының шиеленісуі туралы айтылады. Автор патша үкіметі шенеуліктерінің көшпелі халықтың жерін отарлау қорының пайдасына тартып алуының себеп-салдарын талдауға тырасады.

Түйін сөздер. Қоныс аудару саясаты, царизм, жерді тартып алу, Түркістан, Жетісу облысы, отарлау.

R. Rashidov
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

THE ROLE OF THE RESETTLEMENT POLICY OF TSARISM IN THE EARLY XX CENTURY IN THE AGGRAVATION OF THE LAND ISSUE IN KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE OF THE SEMIRECHYE)

Abstract. The article describes the essence of the agrarian policy of tsarism, aimed at colonization of the region through the mass resettlement of peasants. The aggravation of land relations within the framework of the work of the Land and Taxes Commissions and expeditions on the introduction of the land norm. An attempt is made to analyze the causes and consequences made by the tsarist officials on seizing the lands of the nomadic population in favor of the colonization fund.

Key words. Resettlement policy, tsarism, seizure of land, Turkestan, Semirechye region, colonization.

Введение

Российская империя ставило целью решение ряда собственных вопросов, которые подрывали экономические, внешнеполитические и внутриполитические планы самодержавия. В этих условиях, решая собственные проблемы имперская власть, как правило, делала ставку на национальные окраины, в частности, на территорию Казахстана. Данная тенденция особенно сильно стала заметна в аграрной сфере. При переселении крестьян царизм решал два вопроса: 1. Защита помещичьего землевладения путем отчуждения крестьян от земель на территории центральной России; 2. Защита собственных захватнических интересов в условиях колониального гнета казахского народа, посредством создания опоры власти в лице тех же крестьян-переселенцев. С этой целью Казахстан стал центром массового изъятия земель местного населения.

Объектом систематического изъятия земель оказались не только северные районы. Известно, что царизм не оставлял без переселения и южные регионы Казахстана. Однако, здесь на юге в отличие от северных и центральных регионов страны в силу своеобразных условий природно-климатического характера, подготовленного земельного фонда не имелось. Из-за того, что подготовка сельскохозяйственного фонда способом орошения требовала больший усилий, в отличие от изъятия пригодных земель в северных регионах Казахстана, на некоторое время вопрос переселения и освоения был снят в повестки дня, и в связи

сэтим Туркестан официально считался закрытым для переселения крестьян. Однако, сами крестьяне-переселенцы имели свои взгляды на этот вопрос. На данном этапе начиная с 60-х годов XIX века, участились случаи самовольного переселения крестьян вглубь территории Казахстана. По материалам, зафиксированным К. Паленом можно увидеть, что в 1902 году в Семиреченской области насчитывалось около 16 тыс., в 1907 году – 24 700 тыс. и в 1908 году – 30 тыс. переселенцев осуществивших его самовольно [1, с. 417]. Наряду с этим, в 1895 году в Сырдарьинской области образовалось 45 русских земледельческих поселков, к 1910 году в этой области проживало 7 778 переселенцев самовольных [2]. Значительно усилилась крестьянская колонизация Сырдарьинской области в начале 90-х годов XIX века под влиянием неурожаев в России и переселенческих районах Степного края, а также благодаря деятельности местного управления. В закаспийской области, переселение сравнительно с другими регионами было незначительным. До 1906 года в Закаспийской области было подвергнуто изъятию 10 318 десятин земельных угодий, в 1908-1909 годах в регион прибыло 121 переселенческих семейств. Кроме того, фактором, сдерживавшим колонизацию Туркестана явилось законодатетельство, регулирующее земельные отношения в данном регионе, приведшее к иному, по сравнению с северным Казахстаном, порядку изъятию земель. Во-первых, отличались права населения на земельные ресурсы. В статье 255 Туркестанского положения, отмечалось, что за оседлым населением остаются и закрепляются все состоящие в потомственном владении, пользовании и распоряжении населения земли, как искусственно орошаемые, так и богарные, а также равняются к ним, необрабатываемые на данный момент земли. В силу перехода кочевников к оседлому быту, согласно статье 279Положения, обрабатываемые кочевниками земли, утверждались за ними на равных правах с оседлым населением [3]. Однако ниже будут описаны все нюансы данного вопроса, которые в основном сказались на состоянии земельного вопроса на юге, в особенности в Семиреченской области, где возможности местного населения сужались, в силу многих факторов. Одним из сложных был вопрос, возникший параллельно с созданием в регионе в 1886 году Поземельно-податной комиссии, которая производила работы по землеустройству. На данном этапе землеустройству были подвергнуты жители нескольких волостей Туркестанского и Чимкентского уездов [4, с.278-280]. По работам комиссий, мы видим, что земли, принадлежащие оседлому населению, отводились, не придерживаясь, тех или иных земельных норм по фактическому пользованию. Наряду с этим, в работе Поземельно-податных комиссий прослеживается стремление, соответствовать территориальному принципу. Данное явление нанесло сильный удар по традиционным, для казахского населения Сырдарьинской области,формам землепользования. Интересным явилось то, что вопреки всем стандартам и законодательству, согласно которым землеустройство казахского населения, переходящего от кочевого уклада к оседлому, должно было осуществиться в полной мере, ситуации перехода и перевода кочевого населения к ведению оседлого хозяйства, с их последующим землеустройством на равных правах с переселенцами имели место лишь до начала XXвека, когда дело, находясь в руках Поземельно-податной комиссии, было связано с общим, поземельным устройством оседлого населения. В местах, где действия комиссии не распространялись, по причине незаинтересованности администрации, перевод на оседлое ведение хозяйства не производился. К началу XX века в Сырдарьинской области происходило случайное разграничение казахского населения на оседлыхи кочевых. Например, в Ташкентском уезде все казахское население оказалось оседлым, только потому, что в регионе преобладало узбекское население с традиционно оседлым образом жизни. Согласно доводам Поземельно-податной комиссии, в Аулие-Атинском, Чимкентском уездах и на территории Семиречья те самые казахизанимающиеся в основном земледелием были зафиксированы, как представители ведения кочевого хозяйства. Такого рода, неточности, в некотором роде, незаинтересованность в предоставлении верных данных, приводили к самым тяжелым последствиям, усугублявшим отношения местного населения с крестьянами-переселенцами и казачьими хозяйствами. Результат деятельности поземельно-податных комиссий в Сырдарьинской области заключался в том, что за казахами Ташкентского уезда закреплялось 372 838, 5 десятин земельного надела, а в кочевых районах, в том числе в южном Казахстане и Семиречье землеустроительных мероприятий не производилось. По мнению П. Галузо, от землеустройства согласно Положению 1886 года казахское население отказывалось вовсе, в связи с тем, что был велик и непомерен поземельный налог [5, с.224-225].

В ходе бурного революционного движения 1905-1907 годов в имперской России, обострился наряду с другими проблемами, также аграрный вопрос. Это привело к вершине колониально-захватнической земельной политики царского правительства на территории Казахстана. Незнание точного земельного состояния на территории края царскими чиновниками, привели их к перенесению основных подходов используемых в Центральной России, при решении аграрной проблемы в Казахстане. Политика расширения колонизационного фонда успешно продолжалось в связи с тем, что за рамками учета комиссий и экспедиций остались физико-географические, природно-климатические и бытовые условия различных регионов Казахстана.

Вместе с повторными экспедициями, производимых в Северном Казахстане, были организованы обследования южных регионов для вывода норм земельного обеспечения местного населения. Таким образом, Семиреченская область была обследована П. Румянцевым [6, с.198].Данная экспедиция произвела расчет земельной нормы на содержание скота при пастбищном хозяйстве. На данном этапе расчет земельной нормы, как оказалось, не являлось мероприятием по землеустройству местного населения. Эти нормы были объявлены необходимыми, лишь для обеспечения существующего у туземцев хозяйства, но не были закреплены за местным населением на юридической основе. Данное состояние дела позволяло по мере необходимости увеличения колонизационного фонда, периодически уменьшать земельные нормы казахского населения. В связи с тем, что система нормирования земель кочевого населения противоречит основным нормам содержания кочевого и полукочевого хозяйства, которая не предполагает каких-либо ограничительных мероприятий эффективность системы нормирования земель, ставится под сомнение. Данная система норм является приемлемой лишь по отношению к зимовым стойбищам и пахотным землям. Здесь, вырисовывается истинная цель введения системы земельных норм и хозяйств, которая заключалась в создании малозатратных и идеальных условий решения вопросов землеустройства крестьян-переселенцев, а не местного населения. Сама российская общественность относилась к системе норм, неоднозначно. К примеру, признавалось, что нормы вносят случайные данные, открывая тем самым широкие просторы для произвольной деятельности землеотводных чинов в деле определения размеров туземного землепользования. На самом же деле, абсолютно понятно, почему официальная администрация остановила свой взор на системе нормирования. Она не противоречила интересам империализма и колониализма, потому что давала возможности быстрого определения земельных излишков и изъятия их в массовых количествах.

Экспедиции совершенно не справились с решением задачи обеспечения существующего быта местного населения. Весьма крупное значение в вопросе использования пастбищных хозяйств имел состав стад, который, как правило, не учитывался в ходе деятельности экспедиций, в связи с чем, ошибки при установлении земельных норм являлись неизбежными. Экономическую безрезультативность проведенных обследований кочевого землепользования показывает весь ход их проведения. Здесь, очень показательно демонстрируют их неэффективность высказывания А. Кауфмана, который в своих речах настаивал на запрещении партиям производить исследования малоземельных оседлых регионов и представлял вполне нормальным и допустимым замену исследований сплошных, на выборочные. Итак, становится очевидным, что проведенные обследования казахского землепользования, являются ничем иным, как проявлением колонизаторских захватнических целей. В общей сложности, за 1906-1914 гг. Переселенческое Управление при деятельности 19 экспедиционных отрядов обследовало около 40 млн. десятин земли. Более 16 млн. десятин были признаны пригодными для культурной разработки [7].

Следует отметить, что после появления Переселенческого управления в 1904 году, аграрный вопрос приобрел еще больший осложненный характер. В условиях таких сложных поземельных отношений между царской администрацией, крестьянами-переселенцами и казахами постоянно вводились новые положения, нормы и правила. Однако, наиболее сильное возмущение вызвала реформа, автором которого явился П. Столыпин, который наметил целый ряд преобразований в аграрной сфере, ставившее целью экономическое развитие России. Реформы были направлены на разрушение сельской общины и формирование социального слоя собственников в деревне. Однако при сохранении помещичьего землевладения вставал вопрос о новых землях для крестьян. В связи с этим начался новый этап переселения русских и украинских крестьян в Казахстан.

В начале XX в. переселение крестьян из внутренних губерний царской России в казахскую степь приняло большой размах. Так, с 1906 по 1913 гг. в Акмолинскую, Торгайскую, Уральскую и Семипалатинскую области переселилось свыше 430 тысяч хозяйств. В 1909 году царская администрация выдвинуло новый курс в переселенческой политике, ставившем основную задачу не на выселение огромных крестьянских масс из Центральной России, а заселение окраин представителями русского этноса. Согласно мнению исследователя А. Турсынбаева пик переселенческого потока пришелся именно на 1909 год, когда численность переселенцев достигала 87 711 человек мужского пола, где прирост по сравнению с предыдущим 1906 годом составил 350 %. В период столыпинских преобразований переселение крестьянских масс пришелся в большей степени на территории Семиреченской и Сырдарьинской областей. Еще в 1906 году помощник Туркестанского генерал-губернатора писал: «Абсолютно удобных и свободных под поселения земель не имеется, и говоря о русской колонизации, приходится иметь в виду, что она может быть осуществлена не иначе, как за счет земель занимаемых ныне кочевниками» [8].

Семиречье было официально открыто для русских и украинских переселенцев в 1907 году. Однако движение переселенческих масс в Семиреченскую область началось еще до открытия в области работ Переселенческого управления. В 1907 году управление преступило к заселению переселенцев. Из доклада С.Н. Велецкого, который выполнял обязанности заведующего Переселенческим делом в Семиреченской

области, следует, что в общем в области насчитывалось 4 млн. 100 тыс. десятин удобных для хлебопашества земельных угодий. До 1 января 1913 года их было изъято в переселенческий фонд, ровно 2 млн. 674 тыс. десятин или же 65 % от всей площади удобных земельных участков. Плюс, в это количество земель не входили самовольно захваченные русским населением участки [9].

Заключение

В итоге бурной переселенческой политики царизма в Казахстане, царское правительство приобрела опору власти и самодержавия в лице кулаков-колонизаторов. Под кулацкие хозяйства отводились лучшие земельные площади коренного населения, что в конечном итоге привело к обезземеливанию казахского населения и выселке их с насиженных мест в непригодные для ведения какой-либо хозяйственной деятельности места. За 1907-1912 гг., было переселено из европейской части страны 2 млн.400 тыс. человек, лишив казахов к 1916 году 40 млн. гектаров лучших земель. Дальнейшее усугубление земельного вопроса стало причиной появления рабочего и крестьянского движения в Казахстане, подъему национальной интеллигенции, и наконец-таки к вооруженному общенародному восстанию 1916 года.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. Переселенческое дело в Туркестане/ Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной сенатором графом К.К. Паленом. – Спб.,1910. – 430 с.
2. ЦГА РК, ф.369, оп.1, д.8537, л.2.
3. АП РК, ф.141, оп.1, д.167, л.57
4. Поземельно-податное дело. – Спб.: Тип.Глав.Упр.Уделов. 1910. – С.389
5. Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана 1867-1914 гг. – Алматы. 1965. – 347 с.
6. Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья// Вопросы колонизации. – 1911. – № 9 – С.191-224.
7. ЦГА РК, ф.74, оп.2, д,465, л.93
8. ЦГА РК, ф.19, оп.1, д.291, л.л.5-5
9. ЦГА РК, ф.19, оп.1, д.24, л.107.

Оқали Сұлтаншәріп
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ АЙНАСЫ

Аннотация. Бұл мақалада ұлы даланың ауызша тарихы қазақ тарихының негізі көрсетілген. Жекелеген авторлардың ғылыми еңбегңне талдау жасалынған. Қазақ халқының ауызша тарихы – қазіргі қоғамың ерекше ықылысын аударып отырған тарихи-мәдени мұрамыздың аса маңызды құрамдас бөлігі. Ұазақ тың төл тарихының алтың діңгегі. Қазақ елі – өте бай тарих айту және оны сақтау дәстүрі мен мәдениеті бар халық.

Кілт сөздер. Ауызша тарих, ауызша деректер, жазбаша деректер, этнографиялық деректер, мифтік аңыз әңгімелер, халық жыр – эпостары, батырлық ертегілер, шешендік сөздер, салт-дәстүр жырлары, шежіре, тарихи сана, тарихи жад.

Аннотация. Устная историческая традиция казахского наода – важная составная культурного наследия нации, объект исследования источниковедения, предмет научних диспутов в отечественной исторической науке.

Статья посвящена источниковедческому анализу национальной историософии казахского народа - устной исторической традиции. С точки зрения источниковедения, данный пласт источников оригинален уже поскольку, поскльку позволяют раскрить прошлое и его значение для нации через призму исторического сознания и систему мироощущения самого этноса.

Abstract. The oral historical tradition of the Kazakh people is an important constituent of the cultural heritage of the nation, an object of research in source-study, being the subject of scientific disputes in the Kazakh historical science.

The article is dedicated to analysis national history consciousness of Kazakh folk – a spoken history tradition. With standpoint of the histories, given layer of the sources original already so far as allow to reveal the past and his (its) importance for nation through prism of the history consciousness to nations

Кіріспе

Ұлттық тарихнаманың қалыптасуында ауызша тарихтың орны ерекше. Әлемдегі әрбір халықтың өзіндік жүріп өткен жолы және тарихы бар. Сондай-ақ, әр елдің тарихы әртүрлі деректермен ерекшеленеді. Мәселен, қазақ ұлтының тарихи дерек көздеріне – шежіре, фольклор, батырлар жыры, мерзімді баспасөзде жарияланған мәліметтер және тағы басқаларын жатқызуға болады. Міне, осы аталған тарихи деректерде қазақ еліне қатысты оқиғалар мен құбылыстар баяндалады. Сондықтан, оларды төл деректер ретінде зерттеу еңбектерін жазуға және ондағы мәліметтерді ғылыми айналымға тарту аса маңызды мәселе болып табылады. Қазақ елі – өте бай тарих айту және оны сақтау дәстүрі мен мәдениеті бар халық. Өткен өмірінде көшпелі өмір салты басымдылық танытқан қоғамда ауызша тарих айту дәстүрі, белгілі дәрежеде, отырықшы өркениетті елдердегі мұрағат пен кітапхана міндетін атқарады, халықтың рухани өмірі ұрпақтан ұрпаққа осы негізде жетіп, ұласып отырды [1].

Жалпы, тарихи деректер: ауызша және жазбаша, археологиялық, этнографиялық және антропологиялық дерек көздері болып бөлінеді. Осылардың ішінде соңғы кездері ұлы даланың ауызша таррихнамасына деген ықылас ерекше.

Сонау ежелгі дүниеде де тарихи әңгімелерді есіне сақтап, елге айтып отыратын адамдар болған. Ауызша тарих ең алдымен ғасырлар бойы қариялардың есте ұстап, ұрпақтан ұрпаққа өсиет есебінде айтылып келген тарих.

«Бұл қазақ руларының көнеден келе жатқан жазылмаған тарихы болғанымен, ата-бабаларымен түрлі ұрпақтарының ақпарлары ауыздан ауызға аңыз ұласып келе жатқанын ешкім жоққа шығармайды. Дегенмен, уақыт оза келе бұл шежірелер өз негізінен артық кемі болып, ілгері-кейінді айтылып шатастырарлықтайреттестіру нәтижесінде белгілі бір шындыққа жақын, тоқтамды пікірлер айтуға болады. Бұл хабарлар негісіз дәлелденбесе де себепсіз жалғанға шықпайды. Негізінде, шындығы басым тарихи оқиғалар анық. Себебі, бұл тайпалар өздерінің тарихты тереңдетіп оқымағанының салдарыныан нақтылы анық айтып, білімге таласатындары болмағанымен, бабаларының сөздерін зейінмен тыңдап, ұғып, олардан естіген шежірелерін еске алып, әр мәжілісте, әр жиын-отырыста үнемі қайталап, шын ниетімен ойларына ұстап, қрпақтан ұрпаққа жалғастырып, насапшыларына «шежіреші» деп ат қойған. Ұлы дүбір мерекелерінде шежірешінің маңайын толтырып өткендерін сұрастырып, үйлерінде болса ол кісінің алдында дәріс

оқығандай үйреніп, жақсысын жаттап, қиынын қаттап жататын болған». [2] деп жазады Құрбанғал Халид өзінің атақты «Тауарих Хамса и шархи» деген еңбегінде.

Қазақ халқы оларды шежіре айтушылар немесе шежірешілер деп атаған. «Шежіре» сөзі екі мағына береді араб тілінде ағаш бұтағы, тармақ, ал көне түркі және моңғол тілдерінде есте сақтау және жадыдағы білім, рухани қазына дегенді білдіреді. Қазақ халқының өзіндік танымын дәстүрлі шежіресінде сақтаған.

Тарихын, сонау, тереңінен алатын халқымыздың бізге жеткен ең ерекше, құнды мұрасы - шежіре. Араптың «шаджара» үрімбұтақ, тармақ деген сөзінен негіз алатын бұл мұра ерте уақыттан бері халықпен бірге жасасып келе жатқан өнер. Жер бетіндегі халықтардың кейбіреуінде ғана патшалар сияқты, ерекше тұқымның қайдан шығып кімнен таралғанын дәріптейтін болса, біздің халықта бұл дүниеге келген әрбір азаматтың шыққан тегі таратылады. Шежіре халықтың шығу тегін, жүріп өткен жолын, аса маңызды тарихи оқиғаларды жадта сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырудың көне замандардан қалыптасқан жолы. Қазақ және басқа халықтардың шежіре айту дәстүрі ең бері дегенде үйсін дәуірінде ақ болған сияқты.

Қазақ халқының өткен замандағы алдыңғы қатарлы өкілдері өздерінің ой-өрісін, зердесіне қарай өз халқының ауызша тарихын, яғни шежіре жасап қалдырған. Кеңес дәуірінде шежіре мен шежірешілердің күні кеткені белгілі. Соған қарамастан, бүгінгі күні Қазақстан Орталық ғылыми кітапханасының қорында әрбір ру тайпаның әрбір жүздің өз шежірелері әр кезеңде жазып қалдырған 60-тан астам шеежілері қолжазба түрінде сақталған және осы қазақ шежіресіне байланысты орыс шығыстанушысы ғалымдарының және қазіргі уақытта шежіре зерттеушілерінің 300-ге жуық еңбектері [3] бізге жеткен.

Біздің отанымыздың тарихы көбінесе басқа жұрттың тіліндегі (грек, қытай, парсы, араб, орыс) жазба деректері арқылы жазылған. Ең өкініштісі сол күні бүгінге дейін қазақтың төл тарихы өзге жұрт өкілдері қалдырған жазба деректерге сүйенеді. Алайда қазақтың ұлы перзенттері, қазақта шежірешілік өнердің жоғары бағаланғандығын еліміздің тарихын зерттеуге үлес қосқан Шоқан Уәлиханов, Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышпаев, Ермұқан Бекмахановтар т.б. ұлттық тарихымызда жазуда үнемі халқымыздың атадан балаға мұра болып қалған эпос, аңыз-әңгімелерін, мақал-мәтелдерін жоғары бағалайды.

Шежірешінің беделі, әр кезде, ел билеген билеушілерден кем болмаған. Сондықтан да болар шежірені таратып беретін қарттарды осы күнге дейін аялап, олардан ылғый да елдің тыңдауға баратындығы. Оған қоса шежіре тарих.

Шежірелердің жазбаша таратылуы оқу мен жазу өнерінің біздің халыққа да, жат болмағандығын көрсетсе керек. XX ғасырдың басында жарыққа шыққан Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі» [4], Мұхаметжан Тынышпаевтың бастырған шежірелері . [5] де халқымыздың әспеттеп, атадан балаға мирас қылған шежіре айту өнерінің келісті жалғастары іспетті.

Ауызша деректерге: тарихи аңыздар, мифтік аңыз әңгімелер, халық жыр – эпостары, батырлық ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, шешендік сөздер, салт-дәстүр жырлары (бақсы сарындары, айтыс, балалар фольклоры) жатады.

Сонымен қатар қазақтарда ертеден халық арасынан шыққан өлкетанушылар өз туған аймағының тамаша білімпазы болған. Олар өздерінің тарихи географиялық білімдерін ұрпқтан-ұрпаққа ауызша таратып отырған. Олар өз халқының мәдениетін, тарихын сақтап, өсіп келе жатқан ұрпақты Отанға деген сүйіспеншілікке жетелеген. Қазақ халқы жер-су атаулары мен олардың қасиеттерін, ата-бабаларының ескілікті қорымдары мен зираттарын, оларды келер ұрпаққа мирас ретінде сақтап, айтып отырған. Қазақ арасында көне жырлар мен нақыл сөздерді білетін адамдарды аса құрметтеген.

Алғашқыда барлық елдерде, халықтарда тарих ауызша ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған. Ал жазбаша тарихты алғаш қағаз бетіне түсіргендер жылнамашылар болды. Жылнамаларды осы жазбаша тарихтың кітабы деп атауға болады. Осы жылнамалардың негізінде тарихтағы жеке тұлғалардың өмірбаяндық әңгімелері, жеке бір әулеттердің тарихы,жазбаша шежірешілер пайда болды. Соның негізінде жекелеген мемлекеттрдің тарихы жазыла бастады. Ең алғашқы жылнамаларды тасқа қашап, осдан төрт жарым мың жыл бұрын Мысыр патшалары жаздырған. Ауызша деректерді жазбаша тарих пайда болғанға дейін, адам баласы өздерінің жинаған іс-тәжірибесі, өткен тарихын, алғашқы көркем шығармаларын кейінгі ұрпаққа мұра ретінде қалдыру үшін пайдаланған. Эпос, аңыз, жыр, шежіре түріндегі ауызша тарих халықтың ертедегі қоғам, адам туралы алғашқы ой-санасы. Ең алғашқы ауызш деректер Жерді жаратқан құдайлар туралы аңыздар сосын батырлар туралы эпикалық жырлар түрінде пайда болған.Өтебойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» деген кітабында берілген «Тектеліде», Өтебойдақ жазуына қарағанда, қазақ шежіресін алғаш жазып шыққан адам Жауһар деген ақсақал, ал шежіре жазуға жарлық берген Қазақ күнби. Қазақ күнби Созақ Күнбиді тақтан тайдырып билікк келен екен де, қазақтан кейін билік иесі күнби емес, хан аталып, алғашқа хан Алаш болыпты. [6]

Ауызша тарихтың үлкен тармағы – батырлық жырлар. Олардың тарихи деректік қабілетіне қатысты мынадай факторларды атап өткен жөн: 1) Тарихи деректердің бұл түрінің сол халықтың пайда

болып, өмір сүрген ортасында, «туған топырақта» жаратылғаны, иесі белгілі бір халық. 2) Батырлық жырлардың этникалық тарихты жомарт (өзіне ғана тән тілмен) бейнелейтіндігі. 3) Батырлық жырлардың халықтың тарихи зердесіне (халықтың өткен тарихының көрінісі) айналып, тіптен тілден, діннен, ата қоныстан айрылған кезеңдерде де ұлттың жадынан жоғалмайтын қасиетінің күштілігі.

Тарихи жырлардың тарихи дерек ретінде қазақ тарихы ғылымында орын алуға толық іргелі негіз бар. Тарихи туындылар – халқымыздың басынан өткізген тарихи-әлеуметтік оқиғалар мен тарихта болған қайраткерлердің батырлық істерінің негізінде туған және олар елдің саяси-әлеуметтік, шаруашылық өмірін, әдет-ғұрпын, рухани құндылықтарын, әсіресе, ерлік салтын бейнелейді [7].

Ермұхан Бекмаханов фольклорлық деректердің қазақ тарихы үшін деректік маңызы мен ғылыми құндылығын жоғары бағалай отырып, олардың деректік ерекшеліктері мен кемшіліктерін де көрсетіп берді. Ол: «Фольклордың өзіне тән негізгі ерекшелігі – оның сапа және таптық жағынан біркелкі болып келмейтінін, онда тарихи шындық пен поэтикалық қиял және аудармашының жорамалы болатынын, әсіресе, бірнеше ғасыр бұрын айтылып, талай рет ауыздан-ауызға көшкен болса әр түрлі жыраулар мен жыршылар өз жандарынан түйдектетіп қосатын қосымшалардың да мұндай фольклордан орын алатынын бір сәтке де естен шығармау керек» [8] - дейді.

Ғалым, академик Манаш Қозыбаев әзінің еңбегінде «Қазақ шежіресін зерттеуді, оны білуді рушылдық, жершілдік сияқты келеңсіз құбылыстармен шатастырмау керек. Бұл екеуінің шежіреге қатысы жоқ. Ендеше, ауызша тарих айту дәстүрінсіз қазақ халқының тарихын жасау мүмкін емес» [9] деген еді.

Тарихшы Қамбар Атабаев: «Қазақ халқының өткен тарихы негізінен ауыз әдебиеті туындылары: ауыздан-ауызға тарау арқылы баяндалса, орыс халқының тарихы ұзақ жылдар бойы жылнамаларда айтылып, жылнамаларда бейнелеген», [10] - деп ой түйіндеген.

Ғалым ұлттық деректану ғылымын қалыптастыруға арналған еңбектерінде фольклор қазақ тарихының дерек көзі ретінде қарастырылады [11] Автор фольклордың тарихи дерек ретінде қарастыруда оның деректік маңызы, объективтілігі, алғышарттары, тарихи жағдайлары, ерекшелік жақтарына назар аударады.

Отандық тарих ғылымында тұңғыш рет дәстүрлі ауызша тарихтың өзін дербес ғылыми проблема ретінде көтеріп, оны зерттеудің қазақ тарихтануындағы мәнін көрсеткен Г. Жүгенбаеваның «Дәстүрлі ауызша тарих» монографиясын атауға болады. Еңбекте дәстүрлі қазақ қоғамындағы руханияттың синкреттілігі, оның деректемелік және тарихнамалық қырлары жан-жақты қарастырылады. Г. Жүгенбаева зерттеулерінің нәтижесінде «...ауызша тарих – халықтың біртұтас жады және этникалық тарихтың дереккәзі белгісіндегі бірегей болмысын танытып берді» деген тұжырым жасайды [12]. Автордың басты жаңалығы ретінде қазақтардың дәстүрлі ауызша тарихын ұлттық интеллектуалдық құбылысқа теңеуін айтуға болады. Осы монографияда автор дәстүрлі ауызша тарихпен қатар ұлттық сан мен тарихи жадқа да баса мән береді: «Қалыптасуының өзі адамзат тарихымен бірге жасаған «тарихи санаға» барынша әмір жүргізу өткен кеңестік билік тұсында жүзеге асырылды. Біртұтас кеңестік тарихи жадты орнықтыру саясаты қазақ халқының тарихи санасына «қондырылған» жоспарлы үстем науқаннан көрініс тапты. Тарихи санаға арналған кеңестік саясат ұлттар тарихына қатысты мынадай ұстанымды орнықтырды. Тарихты зерттеудің теориялық-методологиялық әдіснамасына маркстік формациялық методологияны негіздеу; тарихты танудың, зерттеудің ең басты қайнары тарихи деректерді алалау; ұлттық тарих пен ұлттық руханиятты зерттеуші зиялыларды қуғындау. Қазақтың рухани мұраларына төнген қатер өткен XX ғасырдың 40-жылдардың соңынан белең алды. Маркстік методологияның кеңестік ғылымдағы эксперименті бойынша тарихты әлеуметтік қайшылықтар мен болмай қоймайтын таптар күресі тұрғысынан зерттеу, ұлтшылдықпен күрес, одан социалистік реализм, түрі ұлттық, мазмұны советтік әдебиет «жасау» науқандары қазақтың тарихи зердесіне, оның ұлттық рухына жасаған шабуылдарға айналды. Нәтижесінде қазақ тарихы төлтума деректерсіз-ақ танылып, ұлттың тілін меңгермей-ақ зерттеген тарихнамашылар зерделеуімен жазылып жатты». [12].

Ауызша деректердің қайсыбір түрлері халықтың тарихи санасының дерек көзі бола алады. Мәселе – қазақтардың ұжымдық ауызша білімі жайында болып отыр. Тарихи танымның арқауы – тарихи жад, тарихи сана, ұжымдық жад адамзатқа тән шартты рефлекс. Тарих – өткенді тану процесі ретіндегі әлеуметтік сананың бір көрінісі. Ол – адам баласының өзінің және өзіне дейінгі ұрпақтың өмір тәжірибелерін зерделеп сақтай алуы қабілеті болып саналады. Тарихи жад адамның хайуаннан айырылатын хас белгілерінің бірі; бұл өзінің өткеніне мақсатты, пайымдалған қатыныас; өзін-өзі сезінудің, өзін-өзі анықтаудың басты негізі. Жадын жоғалтқан адам өзін танудан, өзінің басқа адамадар арасындағы орнын анықтаудан айрылады.Жад абстрактілі білімнен өзгеше, бұл адамның өз басынан өткізген өзі сезінген өзінің өмірлік тәжіриесі. [12].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құсайынова М. Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өмірі ұлттық тарих айту дәстүрінде (XIX ғасырдың алғашқы жартысы). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. Алматы, 2010. - 3-б.
2. Иман Құррбанғали Халидұлы Тауарих Хамса и шархи (Шығыстың бес тарихы). Қазан, 1910. Алматы. 1992. 51 бб
3. Раиса Бірімжанова «Орталық ғылыми кітапхана қорындағы қазақ шежірелеріне байланысты материялдар». Қазақ тарихы 2005, №1 81-82бб.
4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы, 1991. 12 б.
5. Тынышпев М. История казахского норода. Алматы, «Жалын», 1993. – 255 стр.
6. Бексұлтан Нұржекеұлы . «Қайдан шыққан елміз?» Жалын. №6, 2004. 3-9 бб.
7. Құсайынова М.А. Ауызша тарих айту дәстүрінің дамуы хақында // «XXI ғасырдағы орта білім жүйесі: жайы мен даму көкжиектері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 156-160 бб.
8. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы, 1994. 41-44-бб.
9. Қозыбаев М.Қ. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері // Қазақ тарихы. 1997. № 4, 42 б.
10. Атабаев Қ.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. 147-б
11. Атабаев Қ.М. Тарих пен дереккөзі – фольклор // Қазақ әдебиеті, 2002, - №31,-2 тамыз, 5 б.
12. Жүгенбаева Г. Дәстүрлі ауызша тарих. – Алматы, 2009. – 284 б.

Түргенбай А.А., Шәріпқазы Н.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ҚЫТАЙДЫҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДӘСТҮРЛІ НЕГІЗІ МЕН СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада Қытайдың саяси мәдениетінің даму ерекшелігі, оның дәстүрлі негізі мен қазіргі заманғы элементерінің өзара әрекеттесуі қарастырылады. Авторларконфуцийшілдік идеялардың Қытайдың қоғамдық өмірінің түрлі салаларына ықпалын қарастыра отырып, оның саяси мәдениетіндегірөлін сараптаған.

Түйін сөздер. саяси мәдениет, дәстүрлі қоғам, конфуцийшілдік құндылықтар, дәстүрлі мәдениет, туысқандық қатынастар, гуаньси.

Тургенбай А.А., Шарипказы Н.

ТРАДИЦИОННАЯ ОСНОВА И ХАРАКТЕР КИТАЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности развития китайской политической культуры, ее традиционная основа и взаимодействие современных элементов. Авторы рассмотрели влияние конфуцианских идей на различные сферы общественной жизни, а также их роль в политической культуре Китая.

Ключевые слова: политическая культура, традиционное общество, ценности конфуцианства, традиционная культура, родственные отношения, гуаньси.

Turgenbay A.A., Sharipkazy N.

TRADITIONAL BASIS AND CHARACTER OF CHINESE POLITICAL CULTURE

Abstract. The article considers the features of the development of Chinese political culture, its traditional basis and the interaction of modern elements. The authors examined the influence of Confucian ideas on various spheres of public life, as well as their role in the political culture of China.

Keywords: political culture, traditional society, confucianism values, traditional culture, kinship relations, guanxi.

Введение

Саяси мәдениет термині «саясат» және «мәдениет» деген екі іргелі категориядан тұрады. Саяси мәдениет – бұл адамдардың, топтардың қызметі барысында тарихи тәжірибесі мен білімін, сонымен қатар осы тәжірибені қолдану әдісін қоғамдық-саяси даму мен оны нақтылы түрде іске асыру дәрежесін білдіретін түсінік. Былайша айтқанда, саяси мәдениет саяси субъектілердің іс-әрекеті мен саяси түсінігін айқындайтын саясат саласындағы тарихи тәжірибе мен қоғам жады [1].

Бұл құбылыстың нақтырақ сипатын анықтайтын болсақ, ол- оқшауланбаған, жаһандық мәдениет жүйесінің бірі. Сонымен қатар, саяси мәдениеттің тағы бір басты сипаты өткен тарихта жинақталған тәжірибе мен саяси білімді игеру деңгейі. Меңгерілген саяси білімдер, принциптер мен нормалар белігі бір топтың, адамдардың қызметімен тікелей араласып, әдетіне айналғанда ғана мәдениет элементі ретінде қарастырылады.

Әрбір мемлекеттегі саяси мәдениеттің қалыптасуы немесе өзгеруі тікелей саяси тәртіпке байланысты. Қоғамда саяси тәртіп өзгерген жағдайда, саяси мәдениет те сол тәртіпке бейімделіп, қайта қалыптаса бастайды.

Кез келген мемлекет пен кез келген саяси институттардың артында белгілі бір менталитетке ие, тарихи тәжірибесі мен мүддесі бар адам тұрады. Міне осыдан-ақ бір саяси жүйенің әр елде әртүрлі қызмет атқаруын түсінуге болады. Мысалы, АҚШ-тағы демократиялық тәртіп пен өзге елдердегі жағдайды тіпті салыстыруға келмейді. Мұндағы басты мәселе демократиялық үрдістің баяу дамуында емес, керісінше саяси мәдениеттің ерекшелігінде деуге болар.

Саяси мәдениет құбылысын зерттеу тіпті ерте кезден – ақ жүргізіле бастаған болатын. Конфуций, Платон, Аристотель секілді ғұлама ойшылдардың еңбектерінде осы тақырыпқа ерекше назар аударылған. Ал, жалпы бұл термин XYIII ғасырда неміс философы И. Гердердің еңбектерінің арқасында пайда болды[2, 368 б.]. Сол кезден бастап, көптеген батыс ғалымдары саяси мәдениет теориясын кеңінен зерттеп, дамыта бастады. Бұл түрлі қақтығыстардың шығу себептерін, саяси институттар мен азаматтардың мінез-құлқын терең түсінуге мүмкіндік берді. Бүінгі таңда бұл терминнің көптеген түсіндірмелері бар, және олардың бәрі мынаған әкеп тірейді: саяси мәдениет – бұл тікелей саяси мінез-құлқына әсер ететін саяси құндылықтарды,

бағдар мен дағдыларды, тарихи тәжірибені, соның ішінде саяси және әлеуметік оқиғалар туралы естеліктерді қамтыған жалпы мәдениеттің бір бөлшегі болып табылады.

Осылайша, халықтың тарихын, мәдениеті мен дәстүрін біле отырып, елде орын алып отырған саяси үдерістердің мәнін анықтауға болады. Қытайдың саяси мәдениетін зерттеуші ғалымдардың басым көпшілігі осы әдісті қолдануда.

Қытай өмір сүрген ұзақ жылдар бойы өзінің саяси өміріне зор ықпал ететін мол тәжірибе жинақтады. Оларға тән қасиет дәстүрге деген адалдық пен қоғамдасып өмір сүруге бейімділік. Ұжым, социум әрқашанда жеке тұлғадан жоғары тұрды, сондықтан да бұл жеке тұлғаның бастамаларының жүзеге аспауының себебі болды. Яғни, бұдан шығатын қорытынды қытай дәстүрінде жеке тұлғаның бостандығы мен құқын қорғау бағдары жоқ. Бұл факт батыс сарапшылары тарапынан қатты сынға ұшырағанымен де, қытайлар өз менталитетіне сай бұл жағынан ешқандай да ыңғайсыздық сезінбейтіндігін мойындаумыз керек. Оның үстіне жалпының жекеден (бөлшектен) басым болуы белгілі бір дәрежеде мемлекет пен қоғамның тұтастығын қамтамасыз етеді.

Қытайдың саяси мәдениеті дәстүрлі шығыстық және нағыз батыстық құндылықтарды ерекше үйлестіре алуымен жұртшылықтың қызығушылығын тудырып отыр. Батыстан қазіргі заманғы институционалдық жүйенің негізгі элементтерін қабылдағанымен Қытай өзінің ұлттық дәстүрін жоғалтпай, одан бастартпай, оған адалдығын сақтап қалды [3].

Қытайдың саяси мәдениеті ерекшелігін түсіну үшін алдымен осы елдің тарихи-мәдени ерекшелігіне тоқталу қажет. Қазіргі таңда бұл мәселеге зерттеушілер тарапынан ерекше қызығушылық туып отыр, және олардың көпшілігі әлемдік саяси аренадағы Қытайдың позициясының артатындығы туралы болжам айтуда.

Сондықтан да осы мақалада Қытайдың саяси мәдениетінің қалыптасуының дәстүрлі негізі мен даму тарихына ерекше басымдық беріледі. Қытайдың саяси мәдениетінің қалыптасу тарихы тереңде. Оның негізінде қытайдың көне діни наным-сенімдері жатыр.

Діни – философиялық синкреттелген дүниетаным қытайлардың шығысазиялық діндерге деген дұрыс көзқараста болуы мен өзге халықтарға толернаттылығының куәсі.

Даосизм, конфуцийшілдік, моизм, легизм және натурфилософиялық негізде оның дәстүрлі саяси мәдениетінің мәйегі пісіп жетілді. Қытай қоғамының саяси мәдениеті Қытайдың халықаралық аренадағы бағытын болжамдауға мүмкіндік береді [3,157 б.].

Қытайдың саяси мәдениетінің қалыптасуына негізінен мынадай: біріншіден жеке тұлғаның қоғамдағы рөлі мен құндылығын әлеуметтік деңгейіне, иерархиялық орнын отбасылық- туыстық байланысына қарай анықтайтын қоғамның патриархалды- туысқандық құрылым болып, ал мемлекет супер патримония ретінде ұсынылуы және де ауылшаруашылығы мен транспорт инфрақұрылымын құру мен қамтамасыз етуде жалпыға ортақ қоғамдық жұмыс қажеттілігінен туындайтын халық шаруашылық қызметінің ерекшелігі сияқты екі факторәсер етті деуге болады.

Осы екі фактор саяси мәдениеттің мынадайсипатын айқындады:

- Кішінің үлкенге (жасы мен қызметі жағынан да) сөссіз бас июі;
- Отбасы, клан, қоғам және мемлекет мүддесінің, яғни ұжымдық мүдденің жеке тұлға мүддесінен жоғары тұруы;
- Әдеттегідей саяси- әлеуметтік белсенділіктің төмендігі;
- Жеке тұлғаның өз әлеуметінің мүддесін, олардыңтарапынан қолдау болған жағдайда қорғау негізінде әлеуметтік тұрғыдажоғары дәрежеге көтерілу мүмкіндігі.

Осындай Қытайда ерте кезден-ақ қалыптасқан әр сатының өзіне тән артықшылықтары мен өзіндік міндеттері жиынтығынан тұратын мемлекеттік шендердің қатаң иерархиялық баспалдағы қытайлықтардың санасында дәстүрлі түрде: кімнің артында кім тұр, яғни, кімнің тірегі кім деген сұрақтардың жауабын айқындауға деген құлшыныстың ерекше маңызға ие болуына түрткі болды. Нәтижесінде қытайдың саяси мәдениетінде тең дәрежелі адамдар арасындағы қатынас, жоғарғы мен төменгі дәрежедегі адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қарағанда ыңғайсыздық тудырды. Бұл мәселе күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан, күрделі мәселелердің бірі.

Тарихи бюрокартиялық номенклатура Қытайда дәстүрге сай ерекше элитарлық топ құрды. Және оған мүше болуға, шындығында туыстық қатынаста болу міндетті емес еді. Тек, оған мүшелікке кірген кез келген тұлға, өзінің әлеуметтік дәрежесіне қарамастан міндетті түрде белгіленген ережелер мен тәртіптерді қатаң ұстануы тиіс болды. Саяси мәдениеттің конфуциандық моделінің ерекшелігі -басшының беделі (жоғары билеуші немесе жергілікті басшының) оның бойындағы жоғары ізгілік пен адамгершіліктің болуына байланысты, ал оны билеуші өзгелердің игілігі үшін жасаған күнделікті қызметінде көрсете білуі және тиісті лауазымдық рәсімдерге сай қатаң сақтауы тиіс.

Конфуцийшілдікте адамгершілік, толеранттылық, парыз, рәсім, ата-бабаға құрмет, үлкенді жасы мен лауазымына қарай сыйлау секілді түсініктерге ерекше басымдық береді. Бұл ағымның саяси

доктринасының негізі «идеалды мемлекет» болып табылады. Конфуцийшілдер оны басқарушылар мен оған бағыныштылар арасындағы қарым-қатынаста әлеуметтік тәртіп бар, әркім табиғатпен, өз-өзімен және өзін қоршаған ортамен үйлесімділікте өмір сүріп жатқан мемлекет ретінде түсіндіреді

Мамандардың айтуы бойынша саяси ұйымдастырудың осы моделі саяси мәдениеттің төмендегідей элементтерін қалыптастырып, бекіткен. Олар:

· Заңды басқару жүйесіне қарағанда басқарудың мораль- этикалық нормаларының басымдылығы;

· Қалыптасқан саяси жүйе негіздерін сақтауда әлеуметтік ұтқырлық дәрежесінің өте жоғары деңгейде болуы;

· Қызметтік арақатынасты қатаң сақтау;

· Билеуші - ол адамгершілік қасиеті ең жоғарғы тұлға деген түсініктің қалыптасуы.

Осылайша конфуциандық компоненттерге негізделген дәстүрлі қытай мәдениетінде жеке тұлға емес, керісінше ұжым (қоғам, мемлекет) басты орында деген тұжырым қалыптасты. Өйткені жеке тұлға ол күш емес, қоғамның бір мүшесі ретінде қаралды.

Жеке тұлғаның мүддесін ұжымның мүддесіне қарай бой ұсындыру, бойын дау-жанжалдан қашық ұстау, билікті құрметтеу, этикалық нормаларға сүйену- Қытайдың саяси мәдениетінің ерекшелік белгілері.

Конфуцийшілдіктегі адамның өзін -өзі ұстай білуі мен отбасын болсын, немесе мемлекетті басқара білу концепциясы жаңа индустриалды мемлекеттердің саяси философиясының негізін қалайды.

Конфуцийшілдік иерархиялық қоғамдағы қатынастарды реттестіреді. Оның көрсеткен адамдар арасындағы қатынастың басты бес түрінің ішінде (билеуші мен бағынышты , әке мен бала, ері мен әйелі, үлкен мен кіші, бауыр мен достар арасындағы) төртеуі иерархиялық тұрғыдан құрылған және олардың әрқайсысының жүріс-тұрысына арналған нақты ұйғарым бар. Қатаң иерархиялық қатынастың мақсаты- қоғамда үйлесімді ұжымдық тәртіп орнату, қақтығыстарды болдырмау [4,245 б.]. Бүгінде Шығыс Азия елдерінде үйлесімді қоғамдық өмір құру идеясының кеңінен таралуы тікелей осыған байланысты.

Ішкі саяси жағын алып қарасақ қытай қоғамы бұрынғысынша дәстүрлі құнылылықтар мен этикалық нормаларға сүйеніп, батыстың демократиялық моделін мойындамайды. Сондықтан да қазіргі саяси қайта құрулар процессі Қытай саясатына тән дәстүрлі мәдени факторлармен тікелей байланысты.

Дәстүрлі мәдениет тек өткенді немесе қазіргі мәдениет дегенді білдірмейді, оның мәні тереңде жатыр: дәстүрлі мәдениет бұл- тамырын сонау көнеден алып, бүгіннен болашаққа қарай кең етек жаятын көзқарастар түрі, құнды бағдарлар кешені.

Дәстүрлі Қытай мәдениеті қытай этносының саясат және билік туралы түсінігін, дүниетанымымы мен ойлау жүйесін, болмыс пен адамгершілік-құндылықтар жүйесі секілді психологиялық ерекшелігін қалыптастырды, сонымен қатар саяси саласына да ерекше ықпал етті.

Қытайдың дәстүрлі мәдениетінде, батыс мәдениетіне қарағанда жеке тұлғаның тәуелсіз, дербес өмір сүруіне қарағанда, оның қоғамға тәуелді, әрі, қоғам, топ алдындағы парызын өтеуіне басымдық берілді. Нәтижесінде бұл тұжырым саясатта автократиялық басқарудың теориялық негізін қалыптастырды.

Батыстың либералды үлгісінде мемлекетті қоғамдық мүдделерден тәуелсіз, социумға қызмет атқарады деп деп таныса, қытайдың ұлттық психологиясы мемлекетті болмыс ретінде қарап, ал қоғамдық және жеке адамның парызы қуатты әрі тиімді жұмыс істейтін механизм құру мақсатында жоғары билікке қызмет атқару деп санайды. Елдің әрбір азаматы осы мүдделерге бағынады [5, 57б.].

Конфуциандық мәдениетке ұстаз- патрон- билеушіні құрмет тұту сәйкес келеді. Осыдан, көсем билігіне негізделген мемлекеттік құрылыс нұсқасы жалғыз ғана мүмкіндік екендігі туралы түсінік қалыптасты. Мемлекет пен қоғам күшті ұлт көшбасшысымен басқарылған жағдайда ғана күшейеді. Көшбасшының әлеуеті конфуциандық дәстүрмен құрметтелген мемлекеттегі орнымен анықталады. Егер ұлт мемлекет күшін қолдағысы келсе, онда ол өз басшысының толық билікті қолына алуына кедергі етпеуі керек: конфуциандық қоғамның бар потенциалы жеке басқару идеясына қызмет ету. Конфуциандық әлемнің саяси жүйесінің негізгі кілті әр кезде де монарх болды, (қазіргі таңда бұл жағдайды –КР президенті, ҚХР төрағасы немесе КХДР «сүйікті басшысы») оның билігі аспан еркін жүзеге асырушы ретінде қабылданады, сондықтан, оған халық өз еріктерімен, саналы түрде бағынауына тура келді.

Еуропалық түсінік бойынша – бұл диктатура, бірақ конфуциандық әлемде көсемшілдік мемлекеттің ерекше рөлін авторитарлы тәртіпке негіздейді. Сонымен қоса, конфуциандық этика көшбасшыдан халыққа қамқор болуды, күнделікті басқаруда шешім шығаруға қажетті дұрыс пікір мен өнегелілікті талап етеді және оның жүріс-тұрысын ерекше этикалық нормалармен айқындайды. «Лайықты» басқарушысы бар, күшті, бірорталықтанған мемлекет туралы идея шығыс елдеріндегі барлық танымал идеологиялық және философиялық ағымдардың бөлінбес бөлшегі деуге болады [5, 27 б.].

Осылайша, конфуциандық дәстүр мен демократиялық нормаларды ұштастыру үшін шығысазиялық қоғамға алдымен ұлт көшбасшысының моральдық тазалық пен жеке басының жауапкершілігі, жеке тұлға мен әлеуметтік аз қорғалғандардың құқығын сыйлау секілді факторларға ерекше назар аударулары тиіс.

Қытай бүгінде экономикалық дамуы мен елін әлемдік деңгейге көтеруде, модернизация жолымен ойдағыдай алға басып келеді. Сонымен қатар, қытайдың саяси мәдениетінде қазіргі саяси жүйені сақтап қалуға бағытталған құндылықтар, бағыттар, стереотиптер мен нұсқаулар басты орында тұрды.

Азия Тынық мұхиты аймағы елдері үшін бірінші кезекте өз елдерінің рухани дәстүріне сүйене отырып «конфуциандық капитализм» мен «конфуциандық социализмді» құру және реформа жүргізу маңызды рөл атқарды.

Конфуциандық саяси мәдениет туралы сөз қозғағанда екі басты принциптің – қоғамдық тұрақтылық пен халық игілігі алдындағы ел басшысының жекебасының жауапкершілігінің басты орында тұратындығын ескеру қажет. Атақты публицист Ю.Мартин: «Біз экономикада, саясатта, кез келген реформаны жүргізуде адамгершілік факторының шешуші мәнін шынайы бағаламадық»,- деген еді.

Дегенмен Қытайдың дәстүрлі саяси мәдениетінің қалыптасуында тек конфуцийшілдік ерекше рөл ойнаған жоқ. Сонымен қатар, жоғарыда атап кеткеніміздей көне қытайлық діни ілімдерді бірі легизмнің де орны ерекше болды. Оған легизмнің мынадай негізгі доктриналары ықпал етті:

· чиновниктерді ұсыну арқылы мемлекеттік аппаратты жүйелі түрде жаңартып отыру;
· чиновниктер пікірін біріздендіру;
· тең мүмкіндіктер концепциясы, басқарушы таптың өз ішіндегі қатаң градациясы
· сыбайластық пен шенеуніктің жеке жауапкершілігіне цензорлық бақылау орнату.

Легизм өз атауын әлеуметтік реттестіруде қоғамдық тәртіп пен мемлекеттің гүлденуінің кепілі ретінде қарастырған (фа) заңға басты орынды бергендіктен де алған болатын. Бірақ легизм заңмен қатар адамдардың іс-әрекетін реттестіру нормаларының басқа бір жүйесін, адамдарды басқару өнерін (шу) дайындап шығарды. Легистер үшін «Шу» заңға қарағанда маңызды рөл ойнады. Шу арқылы билеуші алдымен мемлекеттік аппаратта өз билігін нығайтты [6, 340 б.]. Хань Фэйцзы сияқты легистермен жан-жақты қарастырылған адамдарды басқару өнері адамдардың бәрі жауыз, әрі бұзылған дегеннен басталады. Сондықтан бұл «өнердің» ережесіне биліктен мықтап ұстап, оны өзгелерге бермеу, тұйық, әдіс талғамайтын, ешқандайда моралдық нормалармен есептеспеу, адамдарды тек қана өз мақсатына қол жеткізу құралы ретінде қарастыру, оларды бір-бірін аңдуға және бір-бірі туралы ақпарат жинауға, жасырын мәлімдеп отыруға мәжбүрлеу, қатаң жазалау және салқынқандылықпен марапаттау, халықты есеңгіреткендерге қолдап дем беру, ой еркіндігіне және т.б. қарсы күресу жазылған [7, 488 б.].

Легизмнің фа мен шудан өзге тағы бір маңызды бөлігі - «ши» саяси күш немесе авторитет принципі [3]. Легизм мемлекеттің ішкі саясатындағы сияқты, сыртқы саясатта да күш көрсетуді қолдады. «Мемлекет өзге елдерге жиі шабуылдар жасаған сайын күшейеді»; «Егер мемлекет халыққа соғысты сүйдіре алса, онда ол Аспан астын түгелдей басып ала алады», сондықтан «аш қасқыр етке қалай қараса, халық соғысқа солай қарау керек» деген секілді жазбалар легистік шығармаларда өте жиі кездеседі.

Легистер ілімінің негізгі ерекшелігі олардың күшті мемлекет идеясын бірінші орынға қоюы болды және осы идеямен барлық қоғамды бағындырды. Легистердің бай әрі күшті мемлекет құрамыз деген түпкі мақсатына қызмет етуден бас тартқандарды қатаң жазалады. Бұл ілімде бәрінен бұрын бірінші орынға мемлекет мүддесін қойды.

Олар мемлекеттің әлсіреуі мен күйреуінің себептерін үздіксіз зерттеді. Хань Фэйцзы мемлекетті құлдыратудың 47 себебі бар деп есептеді Легистер осы себептердің бірі ретінде көбінесе адамгершілікті атап айтты [2,38 б.].

Дәстүрлі саяси мәдениеттің қалыптасуында даосизмнің де ықпалы болды. Ол елді басқаруда «әрекет етпей ел басқару» тұжырымдамасын ұсынды. Онда билеуші елін басқарғанда өз еркін тықпаламай, өзінің адамгершілігімен халқына үлгі болу керек делінген. Сонда мемлекет те өз тәртібімен басқарылады дейді.

Даосизм философиясына сәйкес осы «У-вэй» (无为) әректесіздік принципін сақтау жолы арқылы әлеуметтік үйлесімділік деңгейіне қол жеткізуге болады. «Дао дэцзиндегі» сияқты «Чжуан-цзыда» да адамдарды ешкім басқармауы керек, әкімшіліктің қызметі адамның еркін өміріне кедергісін келтіреді деген пікірді кеңінен насихаттайды [7,227 б.].

Осылайша, даостар негізі теңдік, өзара түсіністік пен өзара сыйластық, толеранттылыққа негізделген үйлесімді қоғамды елестетті.

Олардың көзқарасы бойынша, үйлесімділік – бұл барлық заттарды өзара тәуелділік пен бірлікке әкелетін қандайда бір механизм.

Негізінен қытайдың саяси мәдениетін көбінесе «ымырашыл» мәдениет деп те айтады.

Дәстүрдің тұрақтылығы Қытайдың саяси мәдениетінде бірқатар саяси өмір формалары мен нормалары туралы түсініктердің сақталуына ықпал етеді. Осындай тұрақты құбылыстардың бірі патриархалды -туыстық сипаттағы қытай қоғамымен қатар өмір сүріп келе жатқан байланыс немесе қарым-қатынас институты (гуаньси) «关系»болып табылады. Дәстүрлі қоғамда тұлғааралық қатынастар

құрылымы өзге бір адамның өзімдікі және өзгенікі деп бөлуінің арқасында қалыптасты. Бұл жерде шекара, алдымен қандас туыстармен айқындалады. Ал, жерлестік байланыс, біртіндеп қандас-туыстар байланысы деңгейіне көтеріле бастады. Мұндай жағдайда тәртіп негізінен қалыптасқан мораль-этикалық нормалар мен рәсімге сәйкес сақталды. Сондықтан қайшылықтарды шешудің негізгі әдістері батыстағы сияқты заңдық немесе сот нормалары емес, керісінше, әділ шешім табу мақсатында келіспеуші тарапқа моральдық тұрғыдан ықпал етті. Бір жағынан бұл Қытайда заң саласында қылмыстық іске ерекше көңіл бөліп, азаматтық істерді елемегендігінің көрінісі деуге болады. Сонымен қатар, Қытайда шенеунік ерекше орынды иеленген, оның дәрежесі әрқашан биік, кейде тіпті барлық заңдардан да жоғары тұрды. Сондықтан да шенеуніктермен қарым-қатынас тек белгілі бір заңды нормалармен ғана емес, ресми емес байланыстар арқылы да құрылды. Дәл осы себептен «关系», яғни «қатынас», «байланыс» түсінігі кез-келген қытайдың менталитетінде маңызды орынды иеленді[8].

Жалпы құқықтық енжарлық танытылған жағдайда гуанси инситиуты үлкендерге лауазымы бойынша немесе өз әлеуметі мүшелерінің дәрежесіне қарай шағым арыз түсіруіне мүмкіндік беріп, жеке тұлғаның, әлеуметтік немесе әкімшілік бірліктің мүддесін қорғаудың маңызды құралы қызметін атқарады.

Гуаньси Қытайда әлі күнге дейін тек көлденеңінен ғана емес, сондай-ақ вертикальды: қоғамның жоғарғы және төменгі қабаты арасындағы, жергілікті аймақ пен орталық арасындағы әлеуметтік байланыстың маңызды өзегі, сонымен қатар әкімшілік басқару мен кадрлар таңдаудың құралы болып отыр.

Гуаньси жүйесі қытай қоғамының тұрмыстан бастап, саясатқа дейінгі барлық салаларындендеп кеткен. Осы немесе өзге де байланыстар жүйесіне кіруің, жеке тұлғаның көзқарасының сипатын анықтайды. Және де саяси салада қытайлықтың кез келген саяси бастамасы өз тобының адамдары арасынан өзіне тірек болатындай, байланыс орнатуға таныс іздеумен жалғасады. Оның ол адаммен жеке, әрі жете таныс болуы маңызды емес, ең бастысы оның осы әлеуметке қатысы болуы. Олардың қарым-қатынасы мына негізде анықталады:

а) әке мен бала; ә) бауырлар; б) ұстаз бен шәкірт; в) қорғаушы мен қорғалушы; г) туысқандар мен клан мүшелері; д) некелік байланыс бойынша туыстар; е) басшы мен оған тікелей бағынушы; ж) бір облыс, уезд немесе қалада туып өскендер; з) қызметтестер (әскер бірге борышын өтегендер де); и) бір провинция тумалары; к) сыныптас жолдастар[9].

Қазіргі кезде осы гуаньси жүйесін шенеуніктермен қатар, қатардағы қытайлықтар арасында да қатаң сынап, қарсылықтар білдіруде. Оған дәлел соңғы жылдары Қытайда орын алған саяси элита арасындағы күресті айтуға болады.

Қытай билігі осы «феодалдық қоғам» сарқыншағын жоюға қанша уәде бергенімен де, гуаньси жүйесі дәстүрлі саяси мәдениеттің өзге де құбылыстары сияқты бір күнде, немесе бір жылда бас тартып, жоя салатын оңай дүние емес. Ол әлі ұзақ жылдар бойы Қытайдың саяси жүйесіне өз ыпалын жүргізері анық.

Қорыта келгенде, Қытайдың саяси мәдениеті сол ел қоғамының дамуына имманентті ықпал ете алады және оның тарнсформациялануынан демократиялық жаңа құндылықтарға ие бола отырып, өзінің түрін өзгертеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Политическая культура: теория и национальные модели.- М.: Интерпракс, 1994- 158 с.
2. Гердер И.Г.Идеи к философии истории человечества.- М.,1977- 368 с.
3. В.А.Абрамов. Глобализирующийся Китай: грани социокультурного измерения. Монография/ В.А.Абрамов.- М.: Восточная книга, 2010- 240 с.
4. Переломов Л.С. Конфуций и конфуцианство с древности по настоящее время (V в. до н. э. XXI в.) М.: "Стилсервис", 2009. - 704 с.
5. Толстокулаков И.А. Посттрадиционное общество Южной Кореи ипроблемы политической модернизации// Известия Восточного института.2010. №16. С.54-70.
6. Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической культуре Китая. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981.- 340 с.
7. Васильев Л.С. Культы, религии, традиции и Китае. -М.:«Восточная литература», РАН, 2001.-488с
8. Титаренко М.Л. Китай – наш сосед (К итогам XVIIIсъезда Компартии Китая). Докл.в СПб Гуманитарном ун-те профоюзов, 21 дек. 2012 г.http://www.gup.ru/events/news/lections/titarenko-lections-1/php.
9. Традиции в общественно – политической жизни и политической культуре КНР. – М.: Наука, 1994.-325 с.

МАЗМҰНЫ

Ахметжанова А.Т., Тасилова Н.А.
ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ БАҚ-ТЫҢ РӨЛІ 4

Абдулина А.Т.
1950-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЛА ҚАЗАҚТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫ МЕН НЕКЕ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТІЛГЕ ҚАТЫСТЫ ЖАҒДАЙЛАР 9

Ақыш Н.Б., Ақыш Б.Ө., Жетпісбаева М.
ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘРІСТЕРІНІҢ ЭТИКАЛЫҚ МӘНІ 17

Алтаев А.Ш., Қожакеева Л.Т.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР 23

Бейсегулова А.Қ.
ТҮРКИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (экспедицияда жиналған материалдар негізінде) 29

Деловарова Л.Ф., Сарыбаев М.С.
ӘЛЕМДІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ НАЗАРЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ: КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ МЕН БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫ АЯСЫНДА ШЕШІМДЕРДІ ІЗДЕСТІРУ 34

Жанбосинова А.С., Жириндинова Қ.Р.
ШЫҢҒЫСТАУ КӨТЕРІЛІСІ: ЖАҢА ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ 39

Исова Л.Т., Балаубаева Б.М.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПОЛЯК ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫ ЖӘНЕ АУМАЛЫ-ТӨКПЕЛІ ТҰРМЫСЫ (ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫ) 48

Исова Л.Т., Идрышева Ж.Қ., Балаубаева Б.М.
ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ 53

Казбекова А.Т.
АРНАЙЫ ҚОНЫС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫСТАНДЫРЫЛҒАН ШЕШЕНДЕРДІҢ РЕЖИМДІК КҮНДЕЛІКТІ ТІРШІЛІГІ 61

Каттабекова Н.Қ.
ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДЫҚ ЛИБЕРАЛИЗМНІҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНА ӘСЕРІ 73

Кулдибаев Е.К.
М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АЛАШ ТҰЛҒАЛАРЫ 81

Қарасаев Ғ.М.
ЕЛБАСЫ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІ» АТТЫ КІТАБЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШЕКАРА МӘСЕЛЕСІ 86

Қарасаев Ғ.М.
ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗІ – ЯДРОЛЫҚ ҚАРУСЫЗДАНУ, БЕЙБІТШІЛІК, САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ, ҰҒЫНЫСТЫЛЫҚ (1991-2013 жж.) (тарихи-саяси бағыт) 91

Мадиев Д.А., Шәріпқазы Н.
ҚХР-ДЫҢ СОЛТҮСТІК-БАТЫС ШЕКАРА АЙМАҒЫНЫҢ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМЫТУ СТРАТЕГИЯСЫ 96

Майданали З.
КӨШПЕЛІ ҚОҒАМДАРДЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ: КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ТҰЖЫРЫМДАР МЕН ҮРДІСТЕРДІҢ ДАМУЫ 102

Майданали З.
ХАРИЗМА ЖӘНЕ БИЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯЛАРДА (ТАРИХНАМАЛЫҚ САРАПТАУ) 107

Мамырайхан Е.
«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 111

Мейрманова Г.А.
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ 117

Мұқаметханұлы Н., Қанат Г.
СУ БЕЙХАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ» МОНОГРАФИЯСЫ ЖӨНІНДЕ 124
Мұқаметханұлы Н., Сергазы Е.
ҚЫТАЙДЫҢ БАТЫС БӨЛІГІН ИГЕРУ СТРАТЕГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҢЖАҢДА АТҚАРЫЛУЫ 131
Орынбаева Г.Ұ.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ТАРИХЫ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ЖАҢАША КӨЗҚАРАСТАР 137
Ражепаева Ф.З.
ЕАЭО ЕЛДЕРІНДЕГІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ӨЛІМ СЕБЕПТЕРІ 145
Рахимов М.И.
«КИЕЛІ» СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ 150
Рашидов Р.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖЕР МӘСЕЛЕСІНІҢ ШИЕЛЕНІСУІНДЕГІ ПАТШАЛЫҚ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫНЫҢ РӨЛІ (ЖЕТІСУ МЫСАЛЫНДА) 153
Оқали Сұлтаншәріп
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ АЙНАСЫ 157
Түргенбай А.А., Шәріпқазы Н.
ҚЫТАЙДЫҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДӘСТҮРЛІ НЕГІЗІ МЕН СИПАТЫ 161

СОДЕРЖАНИЕ

Ахметжанова А.Т., Тасилова Н.А.
РОЛЬ СМИ В ДУХОВНОМ ВОЗРОЖДЕНИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА 4

Абдулина А.Т.
ОСОБЕННОСТИ СЕМЬИ И БРАКА И ЭТНОЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В СРЕДЕ ГОРОДСКИХ КАЗАХОВ В КОНЦЕ 1950-1980-х ГОДОВ 9

Акыш Н.Б., Акыш Б.О., Жетписбаева М.
ЭТИЧЕСКИЙ СМЫСЛ УРОКОВ НЕЗАВИСИМОСТИ 17

Алтаев А.Ш., Кожакеева Л.Т.
СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ В ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА 23

Бейсегулова А.К.
ОСОБЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ ТУРЦИИ 29

Деловарова Л.Ф., Сарыбаев М.С.
МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ФОКУСЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ И ПОИСКИ РЕШЕНИЙ В РАМКАХ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ 34

Жанбосинова А.С., Жириндинова К.Р.
ЧИНГИСТАУСКОЕ ВОССТАНИЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ НОВЫХ ИСТОЧНИКОВ 39

Исова Л.Т., Балаубаева Б.М.
НАСИЛЬСТВЕННО-ТРАНСФОРМИРОВАННЫЙ БЫТ И ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА ПОЛЬСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ (ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ) 48

Исова Л.Т., Идрышева Ж.К., Балаубаева Б.М.
ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЯКОВ В КАЗАХСТАНЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ 53

Казбекова А.Т.
РЕЖИМНАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ-ЧЕЧЕНЦЕВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ СПЕЦПОСЕЛЕНИЯ 61

Каттабекова Н.К.
ВЛИЯНИЕ МУСУЛЬМАНСКОГО ЛИБЕРАЛИЗМА НАЧАЛА XX ВЕКА НА КАЗАХСКОЕ ОБЩЕСТВО 73

Кулдибаев Е.К.
ДЕЯТЕЛИ АЛАШ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА 81

Карасаев Г.М.
КНИГА ЛИДЕРА НАЦИИ Н.А. НАЗАРБАЕВА «ЭРА НЕЗАВИСИМОСТИ» И ВОПРОСЫ ГРАНИЦЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 86

Карасаев Г.М.
ОСНОВЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА – ЯДЕРНОЕ РАЗОРУЖЕНИЕ, МИР, ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ И ВЗАИМОПОНИМАНИЕ (1991-2013 гг.) (историко-политическое направление) 91

Мадиев Д.А., Шарипказы Н.
СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИГРАНИЧНОГО РЕГИОНА КНР 96

Майданали З.
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ КОЧЕВЫХ ОБЩЕСТВ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ 102

Майданали З.
ХАРИЗМА И ВЛАСТЬ В КОЧЕВЫХ ИМПЕРИЯХ (ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ) 107

Мамырайхан Е.
ИДЕЯ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ 111

Мейрманова Г.А.
ТИПОЛОГИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ 117

Мухаметханулы Н., Канат Г.
СУ БЕЙХАЙ И ЕГО МОНОГРАФИЯ «ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ» 124
Мухаметханулы Н., Сергазы Е.
СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОГО КИТАЯ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ В СИНЬЦЗЯНЕ 131
Орынбаева Г.У.
К ИСТОРИИ ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ И ЗАЛЕЖНЫХ ЗЕМЕЛЬ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПОДХОДЫ 137
Ражепаева Ф.З.
ФИНАНСИРОВАНИЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ СТРАН ЕАЭС И ПРИЧИНЫ СМЕРТНОСТИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ 145
Рахимов М.И.
ОБ ЭТИМОЛОГИИ СЛОВА «САКРАЛЬНЫЙ» 150
Рашидов Р.
РОЛЬ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА НАЧАЛА XX ВЕКА В УСУГУБЛЕНИИ ЗЕМЕЛЬНОГО ВОПРОСА В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ СЕМИРЕЧЬЯ) 153
Окали Султаншарип
УСТНАЯ ИСТОРИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ – ЗЕРКАЛО КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ 157
Тургенбай А.А., Шарипказы Н.
ТРАДИЦИОННАЯ ОСНОВА И ХАРАКТЕР КИТАЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ 161

CONTENTS

Ahmetzhanova A.T., Tasylova N.A.
THE ROLE OF THE MEDIA IN SPIRITUAL REVIVAL KAZAKH PEOPLE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY 4

Abdulina A.T.
PECULIARITIES OF THE FAMILY AND MARRIAGE AND THE ETHNOLINGUAL SITUATION IN THE MEDIUM OF URBAN KAZAKHS IN THE LATE 1950s-1980s 9

Akysh N., Akysh B.U., Zhetpisbayeva M.
ETHICAL MEANING OF LESSONS OF INDEPENDENCE 17

Altayev A.Sh., Kozhakeyeva L.T.
SOCIAL NETWORKS IN THE INFORMATION AND COMMUNICATION SPACE OF KAZAKHSTAN 23

Beysegulova A.K.
PECULIARITIES OF ETHNOCULTURE OF KAZAKHS OF TURKEY 29

Delovarova L.F., Sarybayev M.S.
MIGRATION PROCESSES IN THE FOCUS OF GLOBAL INSTITUTIONS: SOME ASPECTS AND SEEKING FOR SOLUTIONS IN THE UNITED NATIONS 34

Zhanbossinova A.S., Zhirindinova K.R.
THE CHINGISTAU UPRISING: A STUDY BASED ON NEW SOURCES 39

Issova L.T., Balaubayeva B.M.
FORCIBLY TRANSFORMED EVERYDAY LIFE AND HISTORICAL FATE OF THE POLISH SETTLERS IN KAZAKHSTAN (YEARS OF WORLD WAR II) 48

Issova L.T., Idrysheva Zh.K., Balaubayeva B.M.
DIPLOMATIC ACTIVITY OF POLES IN KAZAKHSTAN IN THE YEARS OF WORLD WAR II 53

Kazbekova A.T.
THE DAILY LIFE OF SPECIAL SETTLERS-CHECHENS OF EAST KAZAKHSTAN REGION IN CONDITIONS OF SPECIAL SETTLING MODE 61

Kattabekova N.K.
THE INFLUENCE OF ISLAMIC LIBERALISM OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY ON KAZAKH SOCIETY 73

Kuldibayev Ye.K.
ALASH FIGURES IN THE WRITINGS OF ACADEMICIAN M.K. KOZYBAYEV 81

Karassayev G.M.
BOOK OF THE LEADER OF THE NATION N.A. NAZARBAYEV "THE ERA OF INDEPENDENCE" AND BORDER ISSUES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 86

Karassayev G.M.
THE FUNDAMENTALS OF THE FOREIGN POLICY OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN – NUCLEAR DISARMAMENT, PEACE, POLITICAL STABILITY AND MUTUAL UNDERSTANDING (1991-2013) (historical and political direction) 91

Madiyev D.A., Sharypkazy N.
STRATEGY OF INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT OF THE NORTH-WESTERN BORDER REGION OF CHINA 96

Maidanali Z.
THE SOCIO-POLITICAL ORGANIZATION OF NOMADIC SOCIETIES: CONCEPTUAL APPROACHES AND TRENDS 102

Maidanali Z.
CHARISMA AND POWER IN NOMADIC EMPIRES (HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM) 107

Mamyraikhan Ye.
THE IDEA OF «MANGILIK EL» AND DEMOGRAPHIC PROBLEMS OF THE URBAN POPULATION 111

Meirmanova G.A.
TYPOLOGY OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH 117

Mukhametkhanuly N., Kanat G.
SU BEIHAI AND HIS MONOGRAPH "THE HISTORY OF KAZAKH CULTURE" 124
Mukhametkhanuly N., Sergazy E.
DEVELOPMENT STRATEGY OF WESTERN CHINA AND ITS IMPLEMENTATION IN XINJIANG 131
Orynbayeva G.
PROBLEMS AND SCIENTIFIC APPROACHES TO THE HISTORY OF OPENING UP THE VIRGIN AND IDLE LANDS OF KAZAKHSTAN 137
Razhepaeva F.Z.
HEALTH FINANCING OF EEU COUNTRIES AND THE CAUSES OF MORTALITY AMONG YOUNG PEOPLE 145
Rakhimov M.I.
ABOUT THE ETYMOLOGY OF THE WORD "SACRAL" 150
Rashidov R.
THE ROLE OF THE RESETTLEMENT POLICY OF TSARISM IN THE EARLY XX CENTURY IN THE AGGRAVATION OF THE LAND ISSUE IN KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE OF SEMIRECHYE) 153
Okali Sultansharip
ORAL HISTORY OF THE GREAT STEPPE AS A MIRROR OF KAZAKH HISTORY 157
Turgenbay A.A., Sharipkazy N.
TRADITIONAL BASIS AND CHARACTER OF CHINESE POLITICAL CULTURE 161

Компьютерде беттеген
Зикирбаева В.С.

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«edu.e-history.kz» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.